

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

PRZESZŁOŚĆ DLA PRZYSZŁOŚCI:
TYSIĄCLETNIA WIŚLICA I JEJ MATERIALNE
I NIEMATERIALNE DZIEDZICTWO

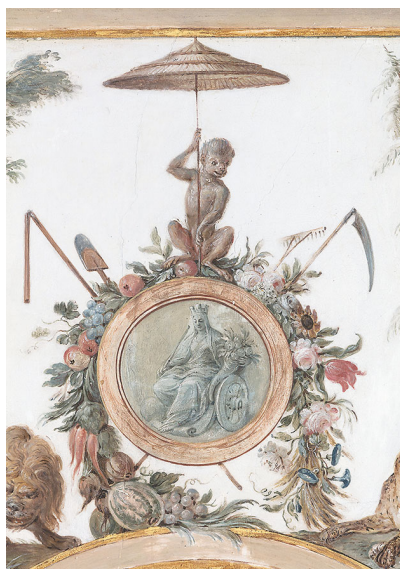
**THE PAST FOR THE FUTURE:
THOUSAND-YEAR-OLD WIŚLICA
WITH ITS
MATERIAL AND IMMATERIAL HERITAGE**

BIAŁY DOM W ŁAZIENKACH KRÓLEWSKICH W WARSZAWIE

Biały Dom wybudowany w latach 1774–1777 jest pierwszym pawilonem na terenie Łazienek Królewskich wzniesionym od podstaw na zlecenie króla Stanisława Augusta. Architekt Dominik Merlini stworzył budowlę pełną wdzięku, kameralną w swym charakterze i harmonijnie wpisującą się w otaczający krajobraz. Pawilon zachował do dzisiaj swą pierwotną formę i przetrwał II wojnę światową wraz z historycznym wystrojem. Biały Dom stanowi unikatowy w skali kraju zachowany XVIII-wieczny zespół kompletnej dekoracji wnętrza rezydencjonalnego.

Przez ostatnie dwa lata w zabytku realizowane były kompleksowe prace konserwatorskie i budowlane, których głównym założeniem było zachowanie oryginalnej materii i wyeksponowanie jej wyjątkowej wartości artystycznej oraz przywrócenie historycznego wyglądu i wystroju wnętrza.

Program przeprowadzonych prac remontowych objął m.in. wzmocnienie konstrukcji nośnej stropu na I piętrze i więźby dachowej wraz z wymianą poszycia dachu oraz konserwację elewacji, której przywrócono pierwotny wygląd boniowania i kolorystykę. Odkryto i odbudowano okalające budynek XVIII-wieczne kanały obwodowe. Wymieniono instalację elektryczną, wodnokanalizacyjną i grzewczą, dostosowując je do obowiązujących norm i zapewniając komfort termiczny w budynku zgodny z wymogami konserwatorskimi. Obiekt dostosowano do potrzeb osób niepełnosprawnych.

Równoległe z pracami budowlanymi zespół doświadczonych konserwatorów przeprowadził kompleksową konserwację i restaurację dekoracji malarskich Jana Bogumiła Plerscha oraz Jana Ścisła zdobiących wnętrza Białego Domu.

Po pełnym rozpoznaniu konserwatorskim stwierdzono, że XX-wieczne ingerencje konserwatorskie i przemalowania niekorzystnie zmieniły oryginalną kolorystykę oraz wyraz artystyczny malowideł i nie kwalifikują się do zachowania. Przyjęto zasadę usunięcia retuszy wykonanych w XX w., z poszanowaniem większości przemalowań z XIX w., które pokrywały oryginalne warstwy malowideł Jana Bogumiła Plerscha.

W efekcie przeprowadzonych prac odsłonięto do tej pory ukryte pod warstwami współczesnych przemalowań oryginalne partie polichromii, w tym pozostałości sygnatury Jana Bogumiła Plerscha i zachowane w Sypialni oryginalne fragmenty malowideł znajdujące się na stolarce ściennej i na tynku we wnęce alkowy.

Biały Dom zostanie udostępniony zwiedzającym jesienią 2019 r.

Kamilla Pereta

Główny Konserwator
Muzeum Łazienki Królewskie

Marta Boguta

Kierownik Działu Inwestycji
Muzeum Łazienki Królewskie

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor Naczelny • Editor In Chief

Prof. dr hab. Kazimierz Kuśnierz

Redaktorzy Tematyczni • Topical Editors

Dr Łukasz Bednarz

(konstrukcje murywane / *masonry structures*), Politechnika Wrocławska

Prof. dr hab. Jerzy Jasieńko

(konstrukcja i konserwacja / *constructions and conservation*)

Politechnika Wrocławska

Dr hab. Hanna Kóčka-Krenz, prof.

(archeologia / *archaeology*), Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa, prof.

(urbanistyka, krajobraz kulturowy / *urban planning, cultural landscape*)

Politechnika Krakowska

Prof. Andrzej Koss

(konserwacja i restauracja dzieł sztuki

conservation and restoration of works of art)

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

Prof. dr hab. Czesław Miedziałowski

(konstrukcja / *constructions*), Politechnika Białostocka

Dr Tomasz Nowak

(konstrukcje drewniane / *timber structures*), Politechnika Wrocławska

Prof. dr hab. Zdzisława Tołłoczko

(historia sztuki, kultury, estetyka / *history of art and culture, aesthetics*)

Politechnika Krakowska

Sekretarz Redakcji • Editorial Secretary

Dr hab. Michał Krupa

e-mail: wk@skz.pl

Biuro Redakcji – Koordynator • Editorial Office – Coordinator

Mgr Jacek Rulewicz, Sekretarz Generalny SKZ

00-464 Warszawa, ul. Szwolężerów 9

tel. 22-629-21-31, e-mail: info@skz.pl, wk@skz.pl

Tłumaczenie • Translation

Mgr Violetta Marzec, Mgr Marta Serafin

Projekt okładki • Cover design

Dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa, prof. PK • Dr hab. Michał Krupa

W projekcie okładki wykorzystano zdjęcie autorstwa

dra Dominika Przygodzkiego

Autor logotypu

Dr Maciej Konopka

Opracowanie graficzne i DTP • Graphic design and DTP

Sławomir Pęczek, EDITUS, tel. 71-793-15-00, 502 23-43-43

www.editus.pl

Redaktor techniczny • Technical Editor

Zdzisław Majewski

Realizacja wydawnicza • Publishing

Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne

53-204 Wrocław, ul. Ojca Bezymy 20/b

tel./fax 71-363-26-85, 71-345-19-44

www.dwe.wroc.pl

Wydawca • Publisher

Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków

00-464 Warszawa, ul. Szwolężerów 9

tel. 22-621-54-77, fax 22-622-65-95

Nakład: 400 egz. *Edition: 400 copies.*

Druk ukończono w 2019 r. *Printed in 2019.*

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej

www.wiadomoscikonserwatorskie.pl

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list of reviewers are available on the Internet website

www.wiadomoscikonserwatorskie.pl

Rada Naukowa – Scientific Board

Prof. dr hab. Jerzy Jasieńko

Politechnika Wrocławska (Polska) – przewodniczący

Wrocław University of Technology (Poland) – chairman

Prof. Maria Teresa Bartoli

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / *University of Florence (Italy)*

Prof. Mario Docci

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / *Sapienza University in Rome (Italy)*

Prof. Wolfram Jaeger

Uniwersytet w Dreźnie (Niemcy) / *University of Dresden (Germany)*

Prof. dr hab. Andrzej Kadłuczka

Politechnika Krakowska (Polska) / *Cracow University of Technology (Poland)*

Prof. Tatiana Kirova

Politechnika w Turynie, Uniwersytet Uninettuno w Rzymie (Włochy)

Polytechnic University of Turin, University Uninettuno in Rome (Italy)

Prof. Andrzej Koss

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (Polska)

Academy of Fine Arts in Warsaw (Poland)

Prof. dr hab. Kazimierz Kuśnierz

Politechnika Krakowska (Polska) / *Cracow University of Technology (Poland)*

Dr hab. Jadwiga Łukaszewicz, prof.

Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Polska)

Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland)

Prof. Emma Mandelli

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / *University of Florence (Italy)*

Prof. dr hab. Czesław Miedziałowski

Politechnika Białostocka (Polska) / *Białystok University of Technology (Poland)*

Prof. Claudio Modena

Uniwersytet w Padwie (Włochy) / *University of Padua (Italy)*

Prof. Andre de Naeyer

Uniwersytet w Antwerpii (Belgia) / *University of Antwerp (Belgium)*

Dr hab. inż. Piotr Rapp, prof.

Instytut Technologii Drewna (Polska) / *Wood Technology Institute (Poland)*

Prof. Julia Iwaszko

Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury (Ukraina)

Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine)

Prof. Angelo Di Tommaso

Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / *University of Bologna (Italy)*

Prof. Calogero Bellanca

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / *Sapienza University in Rome (Italy)*

Prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro

Uniwersytet Techniczny w Madrycie (Hiszpania) / *Technical University of Madrid (Spain)*

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. Na stronie internetowej www.skz.pl dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie pdf.

The Journal is printed in A4 format (original version) and in the electronic version. Full versions of the journal issues are available in the pdf format on the Internet website www.skz.pl

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.**

**Ministry of
Culture
and National
Heritage of
the Republic
of Poland.**

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury.

Financed by the Minister of Culture and National Heritage from the resources of the Cultural Promotion Fund.

Wiadomości Konserwatorskie są indeksowane przez

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>),

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) oraz SCOPUS (od 2019 roku)

Journal of Heritage Conservation are indexed by

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com/) and SCOPUS (since 2019)

Od redakcji

Oddajemy do Państwa rąk ostatni w tym roku numer kwartalnika „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”.

W dziale Informacje publikujemy relację z uroczystości nadania godności Honorowego Obywatela Miasta Wiślica Profesorowi Piotrowi Glińskiemu, Wicepremierowi i Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

W dziale Nauka zamieściliśmy kilkanaście artykułów naukowych. Podejmują one problematykę z zakresu historii architektury, rewitalizacji i adaptacji zabytków architektury i urbanistyki, ochrony krajobrazu kulturowego oraz prawa w ochronie zabytków. Dotyczą miasta Wiślica i jego materialnego i niematerialnego dziedzictwa; wieży bramnej Zamku Górnego w Opolu; remontu tarasów Pałacu Prezydenckiego w Warszawie; problemów rozwoju „żywego skansenu” na przykładzie wsi Osturnia; rewitalizacji architektury postindustrialnej; współczesnej architektury teatrów plenerowych w historycznym otoczeniu; metody konstytucyjnej regulacji w przedmiocie ochrony dziedzictwa narodowego i dóbr kultury; najnowszych tendencji w kształtowaniu ekspozycji archeologicznej; Bastionu III „Kleparz” jako najczytelniejszego zabytku dawnej Twierdzy Kraków; teatru w historycznej przestrzeni sakralnej; problemów i metod rewitalizacji dworu w Burbiszkach; współczesnych aspektów projektowania osłon w rezerwatach archeologiczno-architektonicznych; architektury kościoła parafialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hucie Krzeszowskiej; problemu katastrofy budowlanej w obiekcie zabytkowym; zieleni fortecznej Twierdzy Kraków oraz zagadnień konserwacji i rewitalizacji budynków mieszkalnych, publicznych i przemysłowych w Kijowie i Krakowie drugiej połowy XIX i początku XX wieku.

W dniach 24–25 października w Krakowie odbyła się konferencja naukowa pn. „Aspekty Konserwatorskie i Ekologiczne w Ochronie Krajobrazu”, której współorganizatorem był Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Podczas konferencji wręczono nagrody i wyróżnienia laureatom Konkursu Generalnego Konserwatora Zabytków i ZG Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków na najlepsze prace studialne, naukowe oraz popularyzatorskie, dotyczące ochrony zabytków i muzealnictwa – edycja 2019.

Zapraszamy naszych P.T. Czytelników do lektury bieżącego numeru WK, a także do nadsyłania artykułów naukowych oraz sprawozdań z prac konserwatorskich do publikacji w kolejnych numerach periodyku, które będą opublikowane już w 2020 roku. Jednocześnie składamy naszym P.T. Czytelnikom najlepsze życzenia świąteczne i noworoczne.

Redaktor Naczelny
Editor in Chief

Kazimierz Kuśnierz

From the Editor

We present you with the last issue of the “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” quarterly this year.

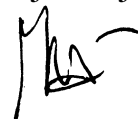
In the Information section we have published an account from the ceremony of conferring the title of an Honorary Citizen of Wiślica on Professor Piotr Gliński, Deputy Prime Minister and Minister of Culture and National Heritage.

In the Science section we have enclosed several scientific articles. They address issues related to the history of architecture, revitalisation and adaptation of monuments of architecture and urban planning, protecting cultural landscape and monument protection laws. They concern the town of Wiślica and its tangible and intangible heritage; the gate tower in the Higher Castle in Opole; the renovation of the terraces in the Presidential Palace in Warsaw; problems with the development of a “living open-air museum” on the example of the village of Osturnia; revitalising post-industrial architecture; the contemporary architecture of open-air theatres in historic surroundings; methods of constitutional regulations concerning the protection of national and cultural heritage; the latest tendencies in shaping archaeological displays; Bastion III “Kleparz” as the most distinct monument of the former Krakow Fortress; theatre in the historic church space; problems and methods of restoration of the manor house in Burbiszki; contemporary aspects of designing shelters in archaeological-architectonic parks; the architecture of the parish church of the Exaltation of the Holy Cross in Huta Krzeszowska; a construction disaster in a historic object; greenery in the Krakow Fortress and conservation and revitalisation issues in residential, public and industrial buildings in Kyiv and Krakow in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century.

On October 24–25, a scientific Conference entitled “Conservation and Ecological Aspects in Landscape Protection” was held in Krakow, co-organised by the Main Board of the Association of Heritage Conservators. During the conference prizes and distinctions were awarded to the winners of the Competition organised by the General Monument Conservator and the Main Board of the Association of Heritage Conservators for the best study, scientific or popular work concerning monument protection and museology – the 2019 edition.

We hope our Readers will enjoy the current issue of WK, and encourage all to send in scientific articles and reports from conservation work to be published in the future issues of our periodical in the year 2020. At the same time, we would like to wish you a truly Merry Christmas and a Happy New Year!

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of Scientific Board

Jerzy Jasiński

INFORMACJE*Andrzej Kadłuczka*

Nadanie godności Honorowego Obywatela Miasta Wiślica Profesorowi Piotrowi Glińskiemu, Wicepremierowi i Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego 7

NAUKA*Andrzej Kadłuczka*

Przeszłość dla przyszłości: tysiąclecie Wiślica i jej materialne i niematerialne dziedzictwo. Pomnik historii jako forma opieki RP 10

Sławomir Gzell

Remont tarasów Pałacu Prezydenckiego w Warszawie 17

Andrzej Legendziewicz

Wieża bramna Zamku Górnego w Opolu 26

Małgorzata Drożdż-Szczybura, Agata Korzeniowska

Problemy rozwoju „żywego skansenu” na przykładzie wsi Osturnia 40

Nellya Leshchenko, Valerii Tovbych

Modern approaches to the revitalization of historical ex-industrial architecture 51

Monika Trojanowska

Współczesna architektura teatrów plenerowych w historycznym otoczeniu 59

Agata Niżnik-Mucha

Metoda konstytucyjnej regulacji w przedmiocie ochrony dziedzictwa narodowego i dóbr kultury – zarys rozważań 69

Dominik Przygodzki

Najnowsze tendencje w kształtowaniu ekspozycji archeologicznej 76

INFORMATION*Andrzej Kadłuczka*

Conferring the title of an Honorary Citizen of Wiślica on Professor Piotr Gliński, Deputy Prime Minister and Minister of Culture and National Heritage 7

SCIENCE*Andrzej Kadłuczka*

The past for the future: thousand-year-old Wiślica with its material and immaterial heritage. Monument of history as a form of state protection 10

Sławomir Gzell

Renovation of garden terraces in the Presidential Palace in Warsaw 17

Andrzej Legendziewicz

The gate tower at the Górny Castle in Opole 26

Małgorzata Drożdż-Szczybura, Agata Korzeniowska

Problems of the development of a “living open-air museum” on the example of Osturňa 40

Nellya Leshchenko, Valerii Tovbych

Nowoczesne podejście do rewitalizacji historycznej architektury postindustrialnej 51

Monika Trojanowska

Contemporary architecture of open-air theatres in historic environments 59

Agata Niżnik-Mucha

The constitutional regulation method in protecting national heritage and cultural resources – an outline 69

Dominik Przygodzki

The latest tendencies in archaeological exhibition design 76

Krzysztof Wielgus, Jadwiga Środulska-Wielgus
Bastion III „Kleparz”. Najczytelniejszy zabytek
dawnej Twierdzy Kraków 85

Piotr Opałka
Teatr w historycznej przestrzeni sakralnej 94

Klaudia Stala
Współczesne aspekty projektowania
osłon w rezerwatach archeologiczno-
-architektonicznych. Z zagadnień ochrony
i ekspozycji dziedzictwa
archeologicznego 105

Jacek Węclawowicz
Dwór w Burbiszkach. Problemy
i metody rewitalizacji 116

Łukasz Bednarz, Piotr Opałka
Katastrofa budowlana w obiekcie
zabytkowym... i co dalej? 122

Jadwiga Środulska-Wielgus, Krzysztof Wielgus
Zieleń forteczna Twierdzy Kraków.
Geneza, funkcje, formy 130

*Petro Kulikov, Mykola Dyomin, Denys Chernyshev,
Dominika Kuśnierz-Krupa, Michał Krupa*
The issues of preservation
and revitalization of residential,
public and industrial buildings from
the second half of the 19th and early 20th
centuries in Kyiv and Krakow 140

Grażyna Stojak
Architektura kościoła parafialnego
pw. Podwyższenia Krzyża Świętego
w Hucie Krzeszowskiej.
Wstęp do badań 147

PREZENTACJE – RAPORTY

Paweł K. Krawczyk
Łazienki Królewskie w Warszawie.
Meble z malarskimi plaketami
w Białym Domu 156

Krzysztof Wielgus, Jadwiga Środulska-Wielgus
Bastion no III “Kleparz”. The most legible
monument of the former Fortress Krakow 85

Piotr Opałka
Theatre in the historic church space 94

Klaudia Stala
Contemporary aspects of designing
shelters in archaeological-architectonic
reserves. Issues of protection
and exhibition of archaeological
heritage 105

Jacek Węclawowicz
The manor house at Burbiszki.
Problems and methods of revitalisation 116

Łukasz Bednarz, Piotr Opałka
Construction disaster in a historic
building... and what next? 122

Jadwiga Środulska-Wielgus, Krzysztof Wielgus
Fortress greenery of Kraków Fortress.
Genesis, functions, mold 130

*Petro Kulikov, Mykola Dyomin, Denys Chernyshev,
Dominika Kuśnierz-Krupa, Michał Krupa*
Zagadnienia konserwacji i rewitalizacji
budynków mieszkalnych,
publicznych i przemysłowych
z drugiej połowy XIX i początku XX wieku
w Kijowie i Krakowie 140

Grażyna Stojak
Architecture of the parish church
of the Exaltation of the Holy Cross
in Huta Krzeszowska.
Introduction to research 147

PRESENTATIONS AND REPORTS

Paweł K. Krawczyk
The Royal Łazienki Museum in Warsaw.
Furniture with painted plaques
in the White Pavilion 156

Andrzej Kadłuczka

Nadanie godności Honorowego Obywatela Miasta Wiślica Profesorowi Piotrowi Glińskiemu, Wicepremierowi i Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Conferring the title of an Honorary Citizen of Wiślica on Professor Piotr Gliński, Deputy Prime Minister and Minister of Culture and National Heritage

W dniu 9 maja 2019 roku odbyła się w Wiślicy uroczysta VIII Sesja Rady Miejskiej, podczas której wręczono akt nadania tytułu Honorowego Obywatela Miasta Wiślica Profesorowi Piotrowi Glińskiemu, Wicepremierowi i Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Aktu wręczenia dokonali Burmistrz Miasta i Gminy Wiślica mgr Jarosław Jaworski oraz Przewodniczący Rady Miejskiej mgr Jacek Gocyk. Wicepremier otrzymał także symboliczne klucze do miasta oraz szablę kawalerską.

Jak powiedział burmistrz Wiślicy Jarosław Jaworski: „Nadanie tytułu dla Wicepremiera Piotra Glińskiego ma związek z zasługami, jakie wniósł w ochronę i ratowanie zabytków w Wiślicy. Jest to także docenienie wkładu Pana Ministra w odzyskanie praw miejskich przez nasze miasto. (...) Nadanie honorowego obywatelstwa jest godnością niezwykłą, honorującą ludzi o ogromnych zasługach dla naszego miasta, a te w przypadku pana

premiera Piotra Glińskiego są niewątpliwie ogromne – związane również z dużym wsparciem na restaurację wiślickich zabytków czy uzyskaniem statusu Pomnika Historii dla wczesnośredniowiecznego grodziska”.

W wydarzeniu uczestniczyli także Posłowie Ziemi Świętokrzyskiej Krzysztof Lipiec i Marek Kwitek, Wojewoda Świętokrzyski Agata Wojtyszek, Marszałek Województwa Świętokrzyskiego Andrzej Bętkowski, Radni Sejmiku Województwa Świętokrzyskiego, Radni Rady Miejskiej w Wiślicy, przedstawiciele duchowieństwa, mieszkańcy miasta i gminy.

W części artystycznej, przygotowanej przez uczniów miejscowej szkoły, przedstawiono inscenizację scen historycznych prezentujących legendarne początki Wiślicy i czasy świetności w dobie Królestwa Polskiego.

Poniżej publikujemy obszerniejsze fragmenty wystąpienia Profesora Piotra Glińskiego, Wicepremiera i Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Panie Burmistrzu,
Panie Przewodniczący,
Państwo Parlamentarzyści,
Pani Wojewodo, Panie Marszałku,
Państwo Samorządowcy,
Wielebni Księża,
Panowie Profesorowie,
Drodzy Wiśliczanie,
Panie i Panowie.

I cóż ja mam powiedzieć w takiej chwili... Jestem wzruszony, ale i trochę skrępowany...

Mogę powiedzieć chyba tylko tyle, że to naprawdę jest przede wszystkim wielki honor być obywatelem miasta Wiślicy, tak – to prawdziwy honor – i dlatego przede wszystkim z całego serca wszystkim Państwu dziękuję.

Być honorowym obywatelem może najstarszego, a zarazem formalnie najmłodszego polskiego miasta to

naprawdę jest wielki honor. Pozwólcie więc Państwo, że najpierw złożę hołd temu miastu, waszemu – naszemu, jeśli można tak powiedzieć – miastu. Bo ono jest prawdziwym bohaterem naszego tu spotkania.

Tak pisał o Wiślicy pewien współczesny podróżnik i wrażliwy obserwator: „Istnieją miejsca nieco zapomniane, rzadko odwiedzane, których historia i krajozaby zapierają dech w piersiach, a złoto leży niemal wprost na ulicach. Nie chodzi bynajmniej o kruszec, ale o metaforyczne złoto znacznie od niego cenniejsze”. Tak – wszak dawna Wiślica istnieje. Jest urokliwa urokliwością odkrywaną w prowincjonalnych francuskich miasteczkach przez herbertowskiego barbarzyńcę w ogrodzie. Jest wszystkim tym, o czym marzy człowiek myśląc o idyllicznych utraconych krajach dzieciństwa. Jest zatopioną w świadomości kwintesencją małego miasteczka i wielkiej historii, a metaforyczne złoto? Tu jest nim wybrukowany każdy załom ulic, budowle i ślady

historycznych budowli – to najwspanialsze dziedzictwo europejskiej kultury średniowiecza.

Kazimierzowska kolegiata. Zanim opiszę wnętrze tej romańsko-gotyckiej szkatułki, chciałbym się na chwilę zatrzymać przy ciemnozielonych meandrach dziko rozlanej Nidy – odwiecznej towarzyszkii Wiślicy.

A więc proszę sobie wyobrazić podmokłe rozległe łąki, ogłowione wierzyby, kaczeńce, nieprzebrane trzcinowiska, firletki i fioletowe bodziszki, różowy rdest wężownik żywiący motyle modraszki, brodzące w trawach bociany, pokrzykujące derkacze i krążące szybowcowym lotem błotniaki. Czy możliwe byłoby istnienie tych toposów przyrody wzdłuż rzeki wtłoczonej w betonowe lub ziemne wały? Czy uregulowany ciek może zaoferować takie bogactwo doznań? W Wiślicy nie trzeba się nad tym zastanawiać. Nikt nie wpadł tam jeszcze na pomysł, aby wyprostować koryto, a nadbrzeżne zarośla zaoarać jako zagrożenie powodziowe. Nida meandruje więc tam leniwie i swobodnie przez poprzez krajobraz mogący być świadectwem świetności dziejów ludzkości w wydaniu słowiańskim.

Wiślica prawa miejskie utraciła po powstaniu styczniowym. Nie chce się mieścić w głowie, że ta perła gotyku z XIV-wieczną kolegiatą przywodzącą na myśl francuskie katedry wraz z innymi cudami architektury i sztuki wprawiającymi małuczkich w osłupienie do niedawna była wsią. I chociaż Wiślica wsią już nie jest i z pewnością, pomimo administracyjnych rozporządzeń, naprawdę nigdy nią nie była – to trudno ją scharakteryzować jako ten twór, który nazywamy tętniącą życiem metropolią.

...

Obecnie jest to najmniejsze miasto w Polsce. Żadnego udawania, nadęcia, pretensjonalności: po prostu, gdy się jest głodnym, można na Rynku wypić kawę czy herbatę, a w barze u Giény, hołdującym dobrym tradycjom wystroju wnętrz z lat 90. zjeść zapiekanekę. Wiślica do niczego nie musi pretendować. Była najprzedniejszą stolicą europejskiego księstwa i niewiele brakowało, by była stolicą Państwa. Niejedna ze stolic chciałyby być w posiadaniu nawet ułamka wiślickich precjozów.

Kto jest spragniony obcowania z najprawdopodobniej największym zagęszczeniem wszelkiej możliwej postaci artefaktów historycznych przypadających na metr kwadratowy, w Wiślicy na pewno znajdzie ukontentowanie. Tutaj bowiem niepokażność dotyczy wyłącznie rzeczy przygodnych, w sprawach ponadczasowych Wiślica cechuje się wielkością.

Niech za świetnością tego miejsca przemówią fakty z przeszłości: pozostałości trzech kościołów romańskich z bezcennymi romańskimi dziełami sztuki, zaginiona wyspa Regia, na której znajdowały się książęce palatia, gotycka bazylika kolegiacka, ceglany Dom Długosza, XV-wieczna dzwonnica, grodzisko. Już nawet nie wspominam, że wiślicka świątynia to najstarszy w Polsce kościół dwunawowy, że odkryta w latach 60. płyta orantów to jedyny tego typu na świecie obiekt sztuki romańskiej, że odsłonięta w czasie wykopalisk misa chrzcielna przyprowadza historyków o zawrót głowy, gdyż została wykonana najprawdopodobniej sto lat przed chrztem Polski. Kościołowi św. Mikołaja, w którego posępnym ruinach

misa się znajduje, bliżej jest do architektury karolińskiej niż romańskiej.

W Wiślicy istniały dwa książęce pałace, wciąż czekające na śmiałka, który odkryje ich położenie, podczas gdy w dobie rozbicia dzielnicowego były one jednymi z największych w Polsce, a książęcy dwór promieniował kulturą na cały kraj. Pieśń o Walterze i Helgundzie, dzieło wiślickich minstreli to unikat, a miasto było znane w dobie króla Kazimierza Jagiellończyka jako wielki ośrodek pobierania nauki. Dom Długosza do dziś stoi tuż przy kolegiacie jakby żywcem przeniesiony z rynku któregoś z wielkich miast. We wnętrzu średniowiecznej świątyni znajduje się intrygująca rzeźba: otoczona kultem Madonna Łokietkowa, u której stóp modlił się nie tylko niskorosły król, ale także św. Jadwiga i Jagiełło; twarz gotyckiej Madonny rozpromienia niespotykany uśmiech. Gdyby komuś było mało, przypomnę tylko, że pośród łąk otaczających dawną stolicę Wiślan przycupnięte jest tajemnicze, porośnięte trawą grodzisko, słowiański ośrodek kultu, którego widok powoduje nieokreślone ciarki na plecach. Cóż dopiero, gdy naprawdę stoi się na tym wietrznym, porośniętym

trawą wyniesieniu, które kiedyś było murem tętniącej życiem osady!

Wiślica jest europejska swoją wyjątkowością, wpisującą się w najnowsze pozytywne trendy cywilizacyjne. Warto o tym pamiętać projektując plany rozwojowe naszego miasteczka. Inni tego nie mają, dlatego musimy to doceniać.

...

Przyjmując ten tytuł jako wielki honor, uważam go również za zobowiązanie do dalszej i solidnej pracy na rzecz polskiej kultury i dziedzictwa narodowego, a także traktuję jako zobowiązanie do reprezentowania i promowania tego wszystkiego, co jest związane z Wiślicą i jej historią. Chciałbym, żeby Wiślica miała we mnie zawsze rzetelnego ambasadora walczącego o jej sprawy i wartości związane z naszym miastem i regionem świętokrzyskim.

Chcę wyraźnie podkreślić, że tytuł Honorowego Obywatela Wiślicy przyjmuję jako wyraz Państwa uznania dla tego, co robimy w resorcie kultury w zakresie ochrony dziedzictwa narodowego.

Dlatego życzę Wiśliczanom i Polsce kolejnego tysiąca i jeszcze więcej lat rozwoju Wiślicy.

Andrzej Kadłuczka*

 orcid.org/0000-0001-7009-5330

Przeszłość dla przyszłości: tysiącletnia Wiślica i jej materialne i niematerialne dziedzictwo. Pomnik historii jako forma opieki RP

The past for the future: thousand-year-old Wiślica with its material and immaterial heritage. Monument of history as a form of state protection

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, zabytki architektury i urbanistyki, konserwacja, ochrona i zarządzanie dziedzictwem

Key words: Cultural heritage, monuments of architecture and urban planning, conservation, heritage protection and management

W wykładzie wprowadzającym do współczesnej problematyki ochrony dziedzictwa kulturowego *Tendencje dziedzictwa dziś i jutro z perspektywy ewolucji filozofii i teorii konserwacji*, który wygłosił gościnnie Prezydent ICOMOS-u Gustavo F. Araoz¹ na II Kongresie Konserwatorów Polskich w dniach 6–9 października 2015 w Warszawie i Krakowie², ten wybitny przedstawiciel światowego środowiska konserwatorskiego zwrócił uwagę na szczególną sytuację, w jakiej znalazło się dziedzictwo kulturowe w dynamicznie zmieniającym się świecie, wymagającą od nas odpowiedzialności za podejmowanie niekonwencjonalnych działań i nowatorskiego myślenia w obszarze filozofii i teorii ochrony: „Wiemy oczywiście, że nic nie jest niezmiennie, że żyjemy w ciągłej zmianie. Zasady, o których myśleliśmy, że są [na zawsze] wyryte w kamieniu, były kwestionowane raz za razem, transformując nasze podstawy teoretyczne i środki, przez które chronimy nasze dziedzictwo kulturowe. Moją intencją (...) jest poprowadzić państwa przez ewolucję w myśleniu, które przez minione pięćdziesiąt lat doprowadziło do zmiany paradygmatu, a które Julian Smith nazwał ekologicznym [tu: społecznym] podejściem do konserwacji vis-à-vis podejścia kuratorskiego. Pierwsza zmiana ma do czynienia z przyswojeniem sobie dziedzictwa

In the introduction to the contemporary issues of the cultural heritage protection entitled *Heritage trends today and tomorrow as seen from evolving conservation philosophy and practice* presented by our guest speaker, the President of the ICOMOS, Gustavo F. Araoz¹, at the 2nd Congress of Polish Conservators held on 6–9 October 2015 in Warsaw and Krakow², that eminent representative of the global conservation milieu drew attention to the precarious situation of the cultural heritage in the dynamically changing world, which requires us to take the responsibility for our unconventional undertakings and innovative thinking in the area of philosophy and conservation theory: “We know, naturally, that nothing remains the same, that we live in a continuous change. The principles we thought to have been [forever] set in stone, were questioned again and again, transforming our theoretical foundations and means we use to safeguard our cultural heritage. I intend (...) to guide countries through the evolution in thinking which, for the past fifty years has led to a paradigm change that Julian Smith called an ecological [here: social] approach to conservation as opposed to a curator’s approach. The first change concerns the heritage be-

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków

* prof. dr hab. inż. arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, Institute of History of Architecture and Monument Conservation

Cytowanie / Citation: Kadłuczka A. The past for the future: thousand-year-old Wiślica with its material and immaterial heritage. Monument of history as a form of state protection. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:10-16

Otrzymano / Received: 11.11.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.11.2019

doi:10.17425/WK60WISLICA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

przez społeczności na całym świecie. Patrząc wstecz, było to nieuniknione w coraz bardziej demokratycznym świecie. Ale musimy także pamiętać, że nasz nieustający nacisk na zasadę, że dziedzictwo jest wspólną własnością, był instrumentalny w ruchu na rzecz umocowania władztwa społeczności. Proces ten przyspieszył przez stałe wysiłki społeczności zainteresowanej dziedzictwem, w trakcie wielu dekad, na rzecz większej publicznej świadomości i wsparcia dla konserwacji³.

Gustavo F. Araoz wymienił cztery fundamentalne paradygmaty współczesnej ochrony dziedzictwa, w oparciu o które mamy szansę skutecznie utrwać i przekazywać we wszystkich wymiarach pamięć o przeszłości, transmitując ją poprzez teraźniejszość do przyszłości. Są to:

1. Wiodąca rola społeczeństwa i jego zagwarantowany udział w procesie ochrony dziedzictwa.
2. Integracja procesów ochrony dziedzictwa z polityką gospodarczą w oparciu o model zrównoważonego rozwoju cywilizacyjnego.
3. Równoważność materialnych i niematerialnych komponentów dziedzictwa jako źródeł utrwalania i przekazywania przeszłości i wiedzy o niej.
4. Dynamika dziedzictwa jako zjawisko charakterystyczne dla zasobów naturalnych i kulturalnych⁴.

Ta nowa misja *zarządzania zmianami*, zmianami, których nieuchronności mamy pełną świadomość, o czym pisze Gustavo F. Araoz, stała się także jedną z kluczowych konkluzji II Kongresu Konserwatorów Polskich, który w rezolucji końcowej wyraźnie i jednoznacznie zadeklarował: „...jesteśmy świadomi nieuchronnych, dynamicznych zmian, jakie zachodzą we współczesnym świecie, w tym także w dziedzictwie tak w sensie stanu zachowania i stałej transformacji zasobu, jak i jego interpretacji...”⁵ oraz potwierdził, że współczesna ochrona i konserwacja jest rozumiana jako „kreatywny proces stałej, racjonalnej i prorozwojowej integracji”, odnosząc tę integrację do zrównoważenia współczesnych potrzeb człowieka z akceptacją dla ochrony nienaruszalnych wartości dziedzictwa, uznając tym samym za „uprawnione dążenia do postępu, odrzucając pogląd o nieuniknionym konflikcie tych dążeń z tradycyjnymi wartościami dziedzictwa i przeszłością”. Aby jednak tę wizję skutecznie zrealizować, potrzebne jest *nowe otwarcie*, które oznacza weryfikację merytorycznych, prawnych i administracyjnych zasad ochrony, co wymaga także, a może przede wszystkim, modyfikacji rutynowych nawyków i przyzwyczajzeń, przebudowy mentalności indywidualnej i zbiorowej – inaczej mówiąc *otwarcia intelektualnego* na nowy wymiar dziedzictwa i rolę społeczeństwa w zarządzaniu tym dziedzictwem.

Tu jednak chciałbym skupić się na paradygmacie pierwszym, tj. wiodącej roli społeczeństwa i jego zagwarantowanym udziale w procesie planowania i zarządzania ochroną własnego dziedzictwa, a także po części drugim, który w gruncie rzeczy jest prostą konsekwencją tego pierwszego.

Przykładem szczególnym, który ilustruje pełną aktualność tych paradygmatów na gruncie polskim, a zwłaszcza tak istotny aspekt przywracania wiedzy i utrwalania śladów naszej przeszłości w procesie rewa-

coming adopted by communities all over the world. In retrospect, it was unavoidable in the increasingly democratic world. But we also should remember that our constantly emphasising the principle that heritage is a communal good was instrumental in promoting the community authority. The process accelerated owing to decades-long constant efforts of the community interested in the heritage, aimed at raising the public awareness and support for conservation³.

Gustavo F. Araoz mentioned four fundamental paradigms of contemporary heritage protection, on the basis of which we have a chance to effectively perpetuate and pass on the memory of the past in all dimensions, transmitting it via the present to the future. They are:

1. The leading role of the society and its guaranteed participation in the heritage protection process
2. Integration of the heritage protection processes and the economic policy on the basis of a model of sustainable civilisation development
3. Equivalence of material and non-material heritage components as sources for recording the past and conveying the knowledge about it
4. The heritage dynamics as a phenomenon characteristic for the natural and cultural resources⁴.

This new mission of *change management*, particularly those changes the inevitability of which we fully realise – as mentioned by Gustavo F. Araoz – also became a key conclusion of the 2nd Congress of Polish Conservators clearly and explicitly stated in the final Resolution: “...we are aware of the inevitable, dynamic changes occurring in the modern world, including heritage both in the sense of its state of preservation, constant transformation, and its interpretation...”⁵, and confirmed that the current conservation protection is understood as “a creative process of constant, rational and pro-development integration” where the integration refers to balancing the contemporary needs of man with the approval for protecting the inviolable heritage values, thus accepting as “justified aspirations to progress, while rejecting the concept of the inevitable clash between those aspirations and the traditional values of heritage and the past”. However, in order to effectively realise this vision one needs a *new opening* which means verifying the factual, legislative and administrative principles of protection, which also or perhaps primarily requires modifying routine habits and customs, remodelling the individual and collective mentality – in other words, an “intellectual opening” to the new dimension of heritage and the role of society in managing it.

Here, however, I would like to concentrate on the first paradigm i.e. the leading role of the society and its guaranteed participation in the process of planning and managing the protection of native heritage; and partially the second, which is basically a direct consequence of the former.

The town of Wiślica in Lesser Poland is a special case that illustrates the relevance of those paradigms in Poland, and in particular the essential aspect of retriev-

loryzacji zapomnianego dziedzictwa kulturowego, jest przykład małopolskiej Wiślicy.

Wiślica jest dziś niewielką miejscowością w Polsce południowo-wschodniej, położoną w urokliwej dolinie Nidy, lewego dopływu Wisły, która w dużej mierze zachowała cechy krajobrazu naturalnego⁶. We wczesnym średniowieczu Wiślica obok Krakowa i Sandomierza była znaczącym ośrodkiem polityczno-administracyjnym i militarnym piastowskiej Małopolski.

Na arenie europejskiej Wiślica znana jest jednak znacznie wcześniej, zanim piastowska Polska stała się historycznym bytem politycznym. Była jednym z ważnych grodów dawnego kraju Wiślan, którego istnienie w IX wieku potwierdzają niezależnie trzy historyczne źródła europejskie: *Geograf Bawarski*, *Geografia króla Alfreda*, jak również *Żywot św. Metodego* zwany także *Legendą Panońską*.

Nieznanym z imienia księżę rezydujący w „Wiślech”, czyli kraju wiślańskim, „urągał chrześcijanom” wielkomorawskim i „szkody im wyrządzał”, za co miał być w końcu ukarany przez zakarpaccich sąsiadów z południa Europy i zmuszony do przyjęcia wiary chrześcijańskiej⁷.

Kraj Wiślan w dobie kształtowania się monarchii piastowskiej wszedł bezkonfliktowo w jej skład, o czym świadczy archeologia Małopolski⁸ i co dokumentuje źródło *Dagome Iudex*⁹. Historycy zwracają też zgodną uwagę na zagadkową w średniowieczu „nadreprezentatywność” Wiślicy, gdzie zlokalizowano liczne obiekty rezydencjonalne, municypalne i sakralne należące do władz świeckich i kościelnych, świadczące o randze tego ośrodka już we wczesnych etapach budowy państwowości polskiej. Propaństwowe nastawienie elit pochodzących z dawnego *kraju Wiślan* było wciąż żywe i pomocne w realizacji misji zjednoczeniowej podjętej przez Łokietka, kiedy gród w Wiślicy był bazą dla opanowania całego Księstwa Sandomierskiego, bez czego nie byłaby możliwa koronacja króla w Krakowie i restytucja Królestwa Polskiego.

Wreszcie istotnym potwierdzeniem roli Wiślicy jako czołowego ośrodka polityczno-administracyjnego Królestwa Polskiego w XIV i XV wieku jest nie tylko lokacja z 1326 roku, ale także rozwój urbanistyczny i wzniesienie znaczących monumentów architektonicznych (szachownicowy plan, rynek z ratuszem, mury obronne, kolegiata, Dom Długosza), jak też wybór tego miasta jako miejsca stanowienia prawa – przyjęcie na wiecu ustawodawczym Statutów wiślickich zatwierdzonych przez Kazimierza Wielkiego w 1347 roku i zmieniających zwyczajowe prawa ziemskie w skodyfikowany i spisany zbiór praw obowiązujących w Polsce, a regulujących ustrój społeczny, prawo prywatne, karne i zasady postępowania procesowego.

Początki upadku Wiślicy, jak i wielu miast polskich, spowodował potop szwedzki 1655–1660, a później stopniowy kryzys państwowości Rzeczypospolitej w XVIII wieku, zakończony rozbiorami. W wyniku coraz gorszej sytuacji gospodarczej, powstań i ruchów wyzwolńczych, a w konsekwencji represji politycznych Wiślica utraciła prawa miejskie w 1870 roku, wreszcie zmiana

ing the knowledge and recording the traces of our past while restoring the forgotten cultural heritage.

Today Wiślica is a small town in south-eastern Poland, situated in the picturesque Valley of the Nida River, a left tributary of the Vistula, which has largely preserved the features of a natural landscape⁶. In the early Middle Ages, besides Krakow and Sandomierz, Wiślica was a significant political-administrative and military centre in Lesser Poland under the Piast dynasty.

However, in Europe Wiślica had been known much earlier, before Piasts' Poland became a historic political entity. It used to be one of the important 'grods' of the former *Land of the Vistulans* the existence of which in the 9th century has been confirmed independently by three European historic sources: *the Bavarian Geographer*, *the King Alfred's Geography*, as well as *The Life of St. Methodius* also known as the *Pannonian Legend*.

A prince of an unknown name residing in “Wiślech” that is the Vistulan country, “reviled Christians” from Great Moravia and “did them much harm”, for which he was finally punished by Trans-Carpathian neighbours from the south of Europe and forced to accept the Christian faith⁷.

At the time when the Piast monarchy was being established *the Land of Vistulans* painlessly became its component, which is confirmed by archaeological finds in Lesser Poland⁸ and is documented by the *Dagome Iudex* source⁹. Historians also emphasise the mysterious “over-representativeness” of Wiślica during the medieval period, where numerous residential, municipal and religious object were located owned by both the lay and church authorities, thus confirming the rank of the place at the early stages of the creation of the Polish state. The pro-state attitude of the elites descended from the former *land of the Vistulans* was still alive and helped to realise the mission of unification undertaken by Łokietek, when the fort in Wiślica served as a base for seizing the entire Duchy of Sandomierz, without which neither the coronation of the king in Krakow nor the restitution of the Kingdom of Poland would have been possible.

Finally, a vital confirmation of the role of Wiślica as the leading political-administrative centre in the Kingdom of Poland in the 14th and 15th centuries is not only its town charter from 1326, but also its urban development and construction of significant architectonic monuments (the chequered plan, the market square with the town hall, defensive walls, the Collegiate Church, the House of Długosz); and so is the choice of the town as the legislative venue – where during a law-making rally the Wiślica Statutes were passed and then approved by King Kazimierz Wielki in 1347, changing the customary land laws into a codified and written collection of laws binding in Poland, and regulating the social system, private and criminal law, as well as principles of court proceedings.

The decline of Wiślica, like other Polish towns and cities, started with the Swedish Deluge 1655–1660, and

głównych szlaków handlowych i procesy ubożenia społeczeństwa przekształciły wielką niegdyś stolicę Księstwa Wiślickiego w prowincjonalną miejscowość, a jej monumenty historyczne w zapomniane i zrujnowane budowle i ich niki pozostałości.

Dla ratowania dziedzictwa kulturowego Wiślicy z inicjatywy Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, pozarządowej organizacji społecznej w roku 2016 powołany został zespół ekspertów, który opracował dla Wiślicy kierunkowy *Projekt Dziedzictwa pn. Wiślica Pradziejowa: śladami najdawniejszych cywilizacji i kultur, dziejów chrześcijaństwa europejskiego i budowy państwa pierwszych Piastów na ziemiach Polski południowej*¹⁰, który zakładał harmonogram stopniowej realizacji punktów węzłowych zmierzających do wdrożenia wizji innowacyjnego modelu rozwoju gospodarczo-przestrzennego obszaru historyczno-kulturowego Wiślicy opartego na najnowszym rozumieniu dziedzictwa jako zbioru wartości materialnych i znaczeń niematerialnych wytworzonych w obszarze kultury i natury w procesach cywilizacyjnych, a tworzących razem przestrzeń egzystencjalną człowieka.

Jednym z pierwszych efektów starań lokalnych i regionalnych władz samorządowych i państwowych wspieranych przez SKZ w ratowaniu unikalnych zabytków Wiślicy poprzez uzyskanie pomocy finansowej z budżetu centralnego było przejęcie gminnego Muzeum Archeologicznego przez Muzeum Narodowe w Kielcach, a także deklaracja opieki Rządu RP nad dziedzictwem kulturowym Wiślicy złożona w dniu 5 kwietnia 2016 roku przez prof. Piotra Glińskiego, Wicepremiera i Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Dzięki decyzji Rządu RP, merytorycznie wspartej przez SKZ z dniem 1 stycznia 2018 roku, Wiślicy przywrócono prawa miejskie.

Projekt Dziedzictwa, który od roku 2016 rozpoczęto stopniowo i konsekwentnie realizować, ma szansę znacząco i korzystnie zmienić współczesny kształt Wiślicy jako pomnika kultury i historii poprzez realizację koncepcji jej zrównoważonego rozwoju w oparciu o ideę *ecomuseum*, które nie ogranicza funkcji instytucji muzealnej do gromadzenia, opracowywania, eksponowania zasobu i edukowania o nim, ale w oparciu o filozofię *new museology*, definiowaną jako kontrolowany proces przekształceń zachodzący na danym obszarze w krajobrazie i środowisku z uwzględnieniem człowieka i jego kultury, jest rozumiane jako sterowany przez lokalną społeczność, ale nadzorowany przez służby konserwatorskie *Projekt Dziedzictwa* zintegrowany z jej celami i potrzebami rozwojowymi. Jest to więc nowa formuła regionalnej struktury „zmuzealizowanej przestrzeni”, w znacznej części wydobytej z niepamięci i zintegrowanej terytorialnie – akceptowanej i wspieranej świadomymi działaniami przez miejscowe społeczności zainteresowane wykorzystaniem dziedzictwa jako fundamentalnej wartości w projektach lokalnego lub regionalnego zrównoważonego rozwoju.

Za podstawowe cele *Projektu Dziedzictwa* uznano:

- przywrócenie Wiślicy pamięci narodowej Polaków oraz dystrybucję wiedzy historycznej adresowanej

then the gradual state crisis of the Polish Republic in the 18th century which ended in the partitions. As a result of the deteriorating economic situation, uprisings and freedom movements, and consequently political repression, Wiślica lost its town rights in 1870; finally, changing the main trade routes and gradual impoverishment of society transformed the once grand capital of the Duchy of Wiślica into a provincial settlement and its historic monuments into ruined and forgotten buildings or their scant remains.

In order to save the cultural heritage of Wiślica, in 2016 on the initiative of the Association of Monument Conservators, a non-governmental public organisation, a team of experts was appointed, which prepared a directional *Heritage Project* for Wiślica entitled: *Pre-historic Wiślica: following the oldest civilisations and cultures, the history of European Christianity and establishing the first Piast state in the lands of southern Poland*¹⁰, which assumes a gradual realisation of key points in order to implement the vision of an innovative model of the economic-spatial development of the historic-cultural area of Wiślica, based on the most recent understanding of the heritage as a collection of material value and non-material significance created within a natural and cultural area during civilisation processes, and together determining the living space for man.

One of the first effects of the efforts made by the local and regional governments and state authorities, supported by the AMC, to save the unique monuments in Wiślica by obtaining financial assistance from the central budget, was taking over the Commune Archaeological Museum by the National Museum in Kielce, as well as the declaration of the Polish government to protect the cultural heritage of Wiślica made on 5 April 2016 by Prof. Piotr Gliński, Deputy prime Minister and Minister of Culture and National Heritage. Due to the decision of the Polish Government, supported by the AMC, on 1 January 2018 Wiślica regained its town rights.

The Heritage Project, which has been gradually and consistently implemented since 2016, is likely to significantly and favourably change the contemporary image of Wiślica as a monument of culture and history by realising the concept of its sustainable development based on the idea of an *ecomuseum* which does not restrict the functions of a museum institution to collecting, studying, exhibiting and educating about the presented resources, but on the basis of the *new museology* philosophy, defined as a controlled transformation process occurring within a given area in its landscape and environment including the man and his culture, is understood as steered by the local community yet supervised by the conservation services of the *Heritage Project*, integrated with its goals and development requirements. Thus it is a new formula of a regional structure of “museum space”, largely brought back from oblivion and integrated territorially – accepted and supported by conscious activity of local communities interested in using the heritage as the fundamental

także do społeczności międzynarodowej o roli Wiślicy i ziem Polski południowej w rozwoju pradziejowych kultur i cywilizacji, w kształtowaniu się państwowości polskiej i wczesnej ich chrystianizacji,

- zabezpieczenie, konserwacja i ochrona, oraz nowoczesna ekspozycja unikalnych zabytków nieruchomych i ruchomych o wielkim znaczeniu dla kultury polskiej i europejskiej,
- stworzenie podstaw organizacyjnych do podjęcia merytorycznych studiów, badań i projektów nad innowacyjnym modelem rozwoju gospodarczo-przestrzennego na obszarze historyczno-kulturowym Wiślicy; model ten ma stworzyć warunki dla pełnego zintegrowania dziedzictwa i jego wykorzystania na rzecz edukacji i wiedzy z uwzględnieniem inicjatyw społecznych zmierzających do stałej poprawy warunków życia społeczeństwa,
- promocję, permanentną edukację i powszechne udostępnienie dziedzictwa Wiślicy i regionu w skali ogólnopolskiej i międzynarodowej.

Warunkiem osiągnięcia założonych celów będzie podejmowanie określonych, podstawowych zadań o charakterze przedsięwzięć organizacyjnych, planistycznych i inwestycyjnych.

Kluczowym zadaniem była, zrealizowana już na szczeblu rządowym i samorządowym, decyzja o zmianie statusu Muzeum Regionalnego w Wiślicy i nadanie mu rangi Oddziału Terenowego Muzeum Narodowego w Kielcach. Nowa jednostka otrzymała finansowe i techniczne możliwości nie tylko dla rejestracji, zabezpieczania i konserwacji zasobu, ale także dla szeroko rozumianej działalności naukowo-badawczej, kulturalnej i edukacyjno-wychowawczej. Tym samym stworzone zostały warunki dla podjęcia pilnych inwestycji związanych zarówno z samą siedzibą muzeum, jak i niezbędnym zabezpieczeniem zagrożonych relikwów i stref archeologicznych.

W obszarze dziedzictwa zarządzanego przez samorząd zadaniem władz lokalnych będzie wyznaczenie, utworzenie, konserwatorskie zabezpieczenie i uporządkowanie przestrzenne siedmiu stref historyczno-kulturowych tworzących proponowaną Miejscową Trasę Turystyczną *Przez Pradzieje Chrześcijańskiej Wiślicy*. W sensie zarządzania niektóre strefy mogą być podporządkowane innym podmiotom, powołanym np. przez Gminę. Te strefy to:

- Strefa 0 – centrum informacyjno-promocyjne, koordynacja zarządzania dziedzictwem Wiślicy, recepcja trasy turystycznej, parking autokarów i samochodów osobowych, meleksów i indywidualnych środków komunikacji, zlokalizowane po zachodniej stronie obwodnicy – drogi nr 776,
- Strefa A – Regia – stanowisko archeologiczne, docelowo rezerwat „archeotektoniczny” z ekspozycją dwóch zespołów palatjalnych, relikwów grodziska wczesnośredniowiecznego i zamku Kazimierza Wielkiego, będąca obecnie w rękach prywatnych, ale przewidziana do wykupienia przez skarb państwa,
- Strefa B – Rynek – współczesne centrum średniowiecznego miasta Wiślicy z relikwami ratusza

value in local or regional sustainable development projects.

The fundamental objectives of the *Heritage Project* are as follows:

- restoring Wiślica to the national memory of the Poles, and disseminating the historic knowledge. Also addressed to the international community, concerning the role of Wiślica and the lands in southern Poland in the development of prehistoric cultures and civilisations, in the shaping of the Polish state and their early Christianisation,
- safeguarding, conservation, protection and modern exhibition of unique immovable and movable monuments of great significance for the Polish and European culture,
- creating an organisational basis for commencing factual studies, research and projects on the innovative model of the economic-spatial development in the historic-cultural area of Wiślica; the model is to create conditions for a full integration of the heritage and its use for education and knowledge, considering public initiatives aimed at a constant improvement of the living conditions of the society,
- promotion of, permanent education and general access to the heritage of Wiślica and the region on the national and international scale.

The intended goals can be achieved on condition that specific, fundamental tasks such as organisational, planning and investment enterprises will be undertaken.

The key task was, already realised on the state and local government level, the decision on the status change of the Regional Museum in Wiślica and turning it into a Filed Branch of the National Museum in Kielce. The new unit was granted the financial and technical possibilities not only to register, protect and preserve the heritage, but also to run broadly understood scientific-research, cultural and educational projects. Thus conditions were established for undertaking urgent investments related to the museum seat itself, as well as indispensable protection of endangered relics and archaeological sites.

In the case of heritage managed by the local government, the local authorities have to determine, create, conserve and spatially organise seven historic-cultural zones constituting the proposed Local Tourist Trail *Through the Prehistory of Christian Wiślica*. As far as management is concerned, some zones can be subordinate to other institutions appointed e.g. by the Commune. Those zones are:

- Zone 0 – the information-promotion centre, coordination of the management of the Wiślica heritage, the reception for the tourist trail, the parking lot for coaches and cars, electric cars and individual vehicles, located on the west side of the ring-road – road no 776,
- Zone A – Regia – an archaeological site, ultimately an “archeo-tectonic” reserve with exhibited two palatial complexes, relics of an early-medieval hillfort and a castle of Kazimierz Wielki which is currently privately-owned, but planned to be bought-out by the state treasury,

- miejskiego i uporządkowaną zabudową mieszkalno-usługową,
- Strefa C–D – Kwartal Kolegiacki – Plac Solny, zespół rezerwatów sakralnej architektury romańskiej w podziemiach kolegiaty¹¹,
- Strefa E – Grodzisko – pochodzący z XI wieku lub wcześniejszy gród otoczony wałem drewniano-ziemnym o wys. 4 m, w XII wieku zniszczony i odbudowany na przełomie XII i XIII wieku,
- Strefa F – uczytelniiony przebieg średniowiecznych murów obronnych z bramami i basztami, wzniesionych w czasach Kazimierza Wielkiego i wyposażonych w trzy bramy: Buską, Krakowską i Zamkową, przy której znajdował się zamek królewski, położony na północ od dzisiejszej ul. Złotej.

Wiślica i otaczająca ją strefa środowiska naturalnego i kulturowego (planowana decyzją Rady Miejskiej do zdefiniowania i ochrony w ramach projektu Parku Kulturowego) lokuje się w obszarze integracji funkcjonalnej pomiędzy trzema ważnymi węzłami metropolii sieciowej, tj. Warszawskim, Konurbacji Górnośląsko-Krakowskiej i Rzeszowskim, w miejscu ich styku, co stwarza potencjalnie korzystne warunki dla zrównoważonego rozwoju całej strefy, opartego na ochronie wartości ekosystemu kulturowo-naturalnego i peryferyjnego w stosunku do obszarów maksymalnie urbanizowanych¹².

Ważnym zadaniem jest także koordynacja na szczeblu wojewódzkim i nadzór zintegrowanych działań na rzecz realizacji wizji KPZK 2030, zwłaszcza w zakresie sieci komunikacji kolejowej i kołowej, która będzie istotnym warunkiem dostępności komunikacyjnej Wiślicy (powiązanie drogą szybkiego ruchu Kielce–Busko–Nowy Korczyn–Nowy Sącz z węzłami na A4: w Brzesku lub Tarnów-Zachód).

Projekt Dziedzictwa zaproponowany Wiślicy, aby mógł okazać się wspólnym sukcesem władz samorządowych i państwowych i przykładem postulowanego przez II Kongres Konserwatorów Polskich *nowego otwarcia* godzącego tradycyjne wartości z postępem i rozwojem społecznym, integracji relikwów przeszłości ze światem współczesnym i przyszłością, musi być oparty na rzetelnym dialogu merytorycznym, czyli próbie znalezienia wspólnego stanowiska – doktryny konserwatorskiej – uwzględniającego potrzeby wszystkich „interesariuszy” planujących i realizujących ów *Projekt Dziedzictwa*.

- Zone B – the Market Square – a contemporary centre of the medieval town of Wiślica with relics of the town hall and organised residential and service buildings,
- Zone C-D – the Collegiate Quarter – the Solny Square, a set of reserves of Romanesque church architecture underneath the Collegiate Church¹¹,
- Zone E – Grodzisko – a hillfort from the 11th century or earlier surrounded by a 4-meter-high timber-and-earth rampart, destroyed in the 12th century and rebuilt at the turn of the 12th and 13th centuries,
- Zone F – the visible outline of medieval defensive walls with gates and towers; erected during the reign of Kazimierz Wielki and had three gates: Busko, Krakow, and the Castle Gate by which there used to stand the royal castle located to the north of the present-day Złota Str.

Wiślica and the surrounding natural and cultural environment (planned by a decision of the Town Council to be defined and protected within the Cultural Park project) are located in the area of functional integration between three important hubs of the network metropolis, i.e.: Warsaw, Upper Silesian-Krakow Conurbation and Rzeszow in the place where they connect, which creates potentially advantageous conditions for a sustainable development of the whole zone, based on the protection of the values of the cultural-natural ecosystem, peripheral in relation to the maximum urbanised areas¹².

Another important task is also coordination at the voivodeship level and supervision of all integrated activities in order to realise the KPZK 2030 vision, especially concerning the railway and motorway network which will be a vital factor for the accessibility of Wiślica (connecting it by the expressway Kielce-Busko-Nowy Korczyn-Nowy Sącz with the interchanges on A4 in Brzesko or Tarnow-Zachód).

In order for it to become a mutual success of the local and state government and an example of the *new opening* combining traditional values with progress and social development, integrating relics of the past with the modern world and the future, called for by the 2nd Congress of Polish Conservators, *the Heritage Project* proposed to Wiślica must be based on a true factual dialogue, i.e. an attempt at finding shared viewpoint – a conservation doctrine – considering the needs of all “interested parties” planning and realising that *Heritage Project*.

¹ Gustavo F. Araoz, architect, from 1995 to 2009, he was Executive Director of US/ICOMOS. After serving two terms as Vice President of ICOMOS, he was elected its President in 2008, 2011 and 2014. From his position in ICOMOS, Mr Araoz has worked extensively with UNESCO and a number of national governments on many issues and initiatives related to the protection of Cultural Heritage and more specifically the World Heritage Convention.

² We wstępie do specjalnego numeru „Wiadomości Konserwatorskich”, WK 44/2015, J. Jasieńko i A. Kadłuczka napisali, że „publikowane w tym numerze WK wystąpienie Prezydenta

ICOMOS International Gustava Araoza, będące programową wykładnią uniwersalnego pojmowania istoty ochrony dziedzictwem jako „nowego otwarcia” na rzecz społeczeństwa, a także pozostałe artykuły pozwoliły stworzyć płaszczyznę odniesienia polskiej myśli o ochronie dziedzictwa do poglądów europejskich i światowych. Mamy nadzieję, że to „nowe otwarcie” wyrażone w REZOLUCJI pozwoli nam przekazać przeszłość – przyszłości w całym bogactwie jej wartości dla potrzeb i dobra współczesnego człowieka”.

³ G.F. Araoz, *Tendencje dziedzictwa dziś i jutro – z perspektywy ewolucji filozofii i teorii konserwacji / Heritage trends today and*

tomorrow as seen from evolving conservation philosophy and practice, „Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation” 43/2015 s. 9–18.

- ⁴ G.F. Araoz pisze o tym zjawisku wprost: „cechą charakterystyczną nowego paradygmatu jest przesunięcie od założenia, że miejsca dziedzictwa kulturowego są statyczne, ku wierzeniu, że są one miejscami dynamicznymi, których sama esencja polega na ich potrzebie ciągłej zmiany. Tam, gdzie definiowaliśmy niegdyś naszą misję jako zapobieganie zmianie, teraz wierzymy powszechnie, że naszym celem jest zarządzanie zmianą”, op. cit., s. 16; na analogicznej tezie zbudowane zostały przesłania Karty Krakowskiej 2000: A. Kadłuczka, *Monuments of architecture and its dynamic formula*, [w:] *Il restauro fra identità e autenticità*, Marsilio Editori, Venezia 2000.
- ⁵ J. Jasięńko, A. Kadłuczka, K. Stala, *Ochrona dziedzictwa kulturowego w Polsce. Nowe otwarcie*, Wydawnictwo Pokongresowe, SKZ-NID-PK, Warszawa–Kraków 2015.
- ⁶ Nadnidziański Park Krajobrazowy – park krajobrazowy położony na południu województwa świętokrzyskiego, nad rzeką Nidą. Utworzony w 1986 roku, zajmuje powierzchnię 228,886 km². Na terenie parku znajduje się kilka zabytkowych miast o metryce średniowiecznej, m.in.: Nowy Korczyn, Opotowiec, Pińczów i Wiślica, oraz 9 rezerwatów przyrody.
- ⁷ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, Poznań 1988.
- ⁸ A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Ossolineum, Wrocław 1974.
- ⁹ *Dagome iudex*: pochodzący z końca X wieku dokument donacyjny władcy identyfikowanego z księciem Polski Miesz-

kiem I, oddający państwo, nazwane w dokumencie „civitas Schinesghe”, pod opiekę Stolicy Apostolskiej.

- ¹⁰ Projekt opracował zespół w składzie: prof. Andrzej Kadłuczka, kierownik zespołu (Politechnika Krakowska), dr hab. Andrzej Gaczoł (Politechnika Krakowska), prof. Jerzy Jasięńko (Politechnika Wrocławska), dr hab. Klaudia Stala, archeolog (Politechnika Krakowska), współpraca: arch. Dominik Przygodzki (Politechnika Krakowska), konsultacje: prof. Guido Vanini, archeolog (Universita degli Studi di Firenze), dr Piotr Kołodziejczyk, archeolog (Uniwersytet Jagielloński).
- ¹¹ Są to relikty dwóch obiektów sakralnych: starszego kościoła grodowego wzniesionego w XII wieku z kryptą opartą na czterech filarach, w której zachowała się słynna „płyta orantów” przedstawiająca fundatora, księcia sandomierskiego Kazimierza Sprawiedliwego, oraz młodszego romańskiego kościoła: ciosowej bazyliki z prostokątnym prezbiterium i dwoma wieżami od zachodu (westwerkiem) z II połowy XII wieku.
- ¹² *KPZK 2030 (Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju)*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego Warszawa 2013; *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* jest najważniejszym krajowym dokumentem strategicznym dotyczącym zagospodarowania przestrzennego kraju. Została opracowana zgodnie z zapisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27 marca 2003 roku. Zgodnie z wymogami ustawowymi określono także wynikające z KPZK 2030 ustalenia i zalecenia dla przygotowywania planów zagospodarowania przestrzennego województw (pzw).

Streszczenie

Wiślica, niewielka miejscowość położona malowniczo w dolinie Nidy, odzyskała w 2018 roku prawa miejskie, nadane jej jeszcze przez Władysława Łokietka. Niegdyś była znaczącym ośrodkiem w Polsce piastowskiej, związanym z tradycjami znanego w ówczesnej Europie państwa Wiślan, ale jej dziedzictwo zachowało się w zróżnicowanym stanie: od wspaniałej gotyckiej kolegiaty i Domu Długosza, poprzez relikty słynnej płyty orantów zachowanej w podziemiach kolegiaty i kilku romańskich i gotyckich kościołów, po zdegradowane „grodzisko na łąkach” z IX–X wieku i zapomniane palatia z rotundami na Regii. Obecnie Wiślica podjęła realizację ambitnego projektu przywrócenia dawnej jej świetności i powrotu na listę miejsc historycznych znaczących dla Polski i Europy.

Abstract

Wiślica, a small town located in the picturesque Nida Valley, originally received its town rights from King Władysław Łokietek (the Elbow-high) and regained them in 2018. It used to be an important centre in Poland under the Piast dynasty, continuing traditions of the Vistulan state acknowledged in Europe of the times, though its heritage has been preserved to a varying degree: from the magnificent Gothic collegiate church and the House of Długosz, through the relics of the famous Slab of Orants preserved under the collegiate church, and of a few Romanesque and Gothic churches, to the destroyed “hillfort in the meadows” from the 9th/10th century and forgotten *palatia* with rotundas in Regio. Currently Wiślica decided to implement an ambitious project to restore the town to its former glory and to re-enter the list of sites significant in the history of Poland and Europe.

Sławomir Gzell*

 orcid.org/0000-0003-4924-2679

Remont tarasów Pałacu Prezydenckiego w Warszawie

Renovation of garden terraces in the Presidential Palace in Warsaw

Słowa kluczowe: Pałac Prezydencki w Warszawie, tarasy ogrodowe, naturalne zniszczenia kamienia, remont tarasów

Key words: Presidential Palace in Warsaw, garden terraces, natural weathering of stone, renovation of terraces

1.

Jest prawdą, że o budynki należy dbać i to bez wyjątku. Remonty, drobne poprawki i naprawy wykonywane na bieżąco, po pojawieniu się kolejnych usterek, w żadnym przypadku nie zastąpią prawdziwego, kompleksowego remontu, gdy po prostu przychodzi na niego czas. Dotyczy to zwłaszcza obiektów szczególnych, w tym zabytkowych, o wyjątkowej wartości i przeznaczonych do specjalnych celów. Tak właśnie jest z tarasami skierowanymi ku Wiśle w ogrodach Pałacu Prezydenckiego w Warszawie.

Według tablicy umieszczonej na murze jednego z tarasów ostatni większy remont miał miejsce w 2003 roku. W roku 2019 przyszedł czas na następny. Można wymienić cały rejestr imperfekcji, jakie pojawiły się na ogrodowych tarasach. Do najpoważniejszych, bo grożących wypadkami, należały pękające i przesuwane się elementy balustrad stojących wzdłuż ogrodowych schodów i krawędzi tarasów oraz popękane i wykruszające się stopnie schodów. Podobnie spękane były płyty, którymi tarasy są wyłożone, co powoduje także przedostawanie się wody do niższych kondygnacji i związane z tym dalsze zniszczenia. Odnowienia wymagały związane z elementami podstawowymi zdobienia ogrodowe, takie jak wazy na kwiaty albo fontanna. Nie mogły pozostać bez odnowienia metalowe części wyposażenia tarasów, czyli balustrady i latarnie, a także inne drobniejsze elementy.

1.

It is true that buildings have to be taken care of without exception. Renovations, minor improvements and immediate repairs carried out after next flaws appeared, will never replace a real, complete refurbishment when its time has come. It is particularly true in the case of special historic objects of unique value and intended for special purposes. And so it is with the terraces facing the Vistula in the gardens of the Presidential Palace in Warsaw.

According to the plaque embedded in the wall of one of the terraces, the last major overhaul took place in 2003. In the year 2019 came the time for another one. One can make a long list of imperfections that appeared in the garden terraces. Among the most serious and likely to result in accidents were cracked and moving elements of balusters standing along the garden stairs and edges of terraces, as well as broken and crumbling stairs. Similarly cracked are the tiles the terraces were paved with, which results in water leaking into the lower levels and causing further damage. Connected to the basic elements, garden ornaments such as flower vases or the fountain also required renovation. Metal parts of terrace furnishings, namely balusters and lamps, as well as other smaller elements could not remain in disrepair, either. All the mentioned flaws lowered the value of the gardens as the whole, so the disharmony between

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury, Politechnika Warszawska

* prof. dr hab. inż. arch., Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology

Cytowanie / Citation: Gzell S. Renovation of garden terraces in the Presidential Palace in Warsaw. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:17-25

Otrzymano / Received: 28.10.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 10.11.2019

doi:10.17425/WK60PALACE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1, 2. Schody boczne, południowe. Stan przed remontem (1) i w czasie remontu, po ułożeniu nowych stopni (2)

Fig. 1, 2. Side stairs, from the south side. State before the renovation (1) and during the renovation, after the new steps were laid (2)

Wszystkie wymienione braki obniżały wartość ogrodów jako całości, nie można więc było pozwolić, aby utrwałała się dysharmonia pomiędzy starannie utrzymywaną roślinnością a niszczącą małą architekturą ogrodową.

Przyczyny zachodzących niekorzystnych zmian są oczywiste. Widać tu działanie czasu oraz specyficznych warunków mikroklimatu, w tym większej niż gdzie indziej wilgotności, wynikającej choćby z procesów inwersji, czyli spływu zimnego powietrza doliną Wisły w zagłębieniu podskarpowym. Otaczające środek ogrodów wysokie drzewa obniżają przy tym możliwość jego przewietrzania i tak cały ten opisany w skrócie kompleks przyczyn przyspiesza destrukcję kamienia, z którego zbudowane są tarasy. Odsuwanie remontu na dalsze lata przyspieszałyby destrukcję aż do możliwości pojawiania się katastrof budowlanych.

Remont rozpoczął się od przeprowadzenia odpowiedniego rozpoznania zakresu zniszczeń i ustalenia zakresu robót. Wybrano wykonawców prac, zachowując ustawowe wymogi procedur wyboru. Tarasy zostały starannie opisane, został zrobiony projekt remontu, uzyskano zgodę konserwatora zabytków, wybrano wykonawcę robót. Roboty te trwają, dobiegły końca prace rozbiórkowe, a na placu budowy sukcesywnie pojawiają się nowe materiały, przeznaczone do wmontowania w miejsce likwidowanych materiałów zniszczonych.

Do najważniejszych i wydaje się że oczywistych decyzji należy postanowienie o utrzymaniu dotychczasowej kolorystyki dominującej na tarasach. W związku z tym, po stwierdzeniu, że pokrywające tarasy do tej pory płyty z piaskowca nie wytrzymują warunków, w jakich

the carefully maintained greenery and the deteriorating garden features could not be allowed to continue.

The causes of the damage are rather obvious. One can see here the effect of the passing time and specific microclimate, including higher humidity than elsewhere resulting e.g. from the inversion process, i.e. the cold air flowing along the Vistula Valley below the escarpment. The tall trees which surround the centre of the gardens lessen the possibility of airing them, and so all the causes briefly described here accelerate the deterioration of the stone used for building the terraces. Postponing the renovation would speed up the destruction processes until a construction disaster occurred.

The renovation started by carrying out a survey to determine the extent of damage and the scope of renovation work. Contractors were selected while preserving the statutory requirements during the selection procedure. The terraces were meticulously described, a renovation project was prepared, the monument conservator's permit was obtained and the contractor was chosen. The work continues, the demolition work has been completed and new materials that are to replace the damaged ones successively appear on the building site.

The most important and seemingly obvious decision was to maintain the previous colour scheme predominant on the terraces. Therefore, after it was established that the sandstone tiles previously used to pave the terraces had not stood the test of time, and it would be better if they were made of granite, the quarry and a supplier of granite in the warm sandy colour were found.

pracują i że lepiej by było, gdyby płyty były granitowe, odszukano kamieniołom i dostawcę granitu w ciepłym kolorze piaskowym. Na przykładzie sprowadzonej już pierwszej partii płyt widać, że decyzja była słuszna.

To, co jest mniej narażone na intensywną eksploatację w czasie użytkowania obiektu niż płyty, po których się chodzi, w dalszym ciągu będzie budowane z piaskowca – ciągłość historyczna najbardziej widocznych części tarasów będzie utrzymana. Trzeba też przypomnieć, że pod płytami pojawiają się nieistniejące do tej pory współczesne, proste instalacje odwadniające, a także pod płytami zostaną ułożone przewody elektryczne, niezbędne do okresowego podłączania tymczasowych urządzeń potrzebnych do realizacji funkcji, jakim tarasy i ogrody służą.

2.

Na potrzeby zamierzonego remontu Centrum Obsługi Kancelarii Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zamówiło opracowanie konserwatorskie, które zostało wykonane z uwzględnieniem zaleceń Stołecznego Konserwatora Zabytków z dn. 1.02.2017, pismo nr KZ-IAU.412-0.107.2017.ATO(2). Na jego podstawie prowadzony jest remont części Pałacu Prezydenckiego (Koniecpolskich, Radziwiłłów, Namiestnikowskiego), znajdującego się przy Krakowskim Przedmieściu w Warszawie, wpisanego w 1965 roku do rejestru zabytków.

Remont obejmuje tarasy (górną, dolną i taras I piętra) od strony wschodniej, ogrodowej, oraz zadaszenie tarasu górnego i dolnego. Kierownikiem zespołu konserwatorskiego jest dr inż. arch. Marek Barański, a w skład zespołu weszli: mgr konserwacji zabytków Marek Koss, mgr konserwacji zabytków Anna Koss, mgr inż. arch. Paweł Kinsner, mgr inż. arch. Zenon Zabagło. Opracowanie zostało wykonane w 2017 roku.

Co do tarasów, to analiza historycznego ich rozwoju i przebudów wykazała, że do 1925 roku nie istniało wyraźne zejście z górnej tarasu do ogrodów. Architekt Marian Lalewicz, ówczesny dziekan Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, w ramach zagospodarowania ogrodu zaproponował boczne zejścia przy okazji porządkowania terenu przy murze oporowym skarpy. W tamtym czasie nie było jeszcze fontanny i posadzki z płyt dookoła niej. Pojawiła się dopiero w latach trzydziestych w formach charakterystycznych dla renesansu i baroku, wraz z placem, który ją otaczał, oraz dojściami od wspomnianych wyżej bocznych schodów.

Opracowanie konserwatorskie wskazało na szereg interesujących faktów. Przypomniano, że wykonane po wojnie przekształcenie wschodniej elewacji Pałacu zmieniło ją zasadniczo. Jak piszą autorzy: „Podstawa Pałacu utraciła swą pierwotną lekkość i nawiązanie do włoskich willi tarasowych. Pierwotny układ podbudowy tarasu o arkadowym przesklepieniu zaprojektowany jeszcze w okresie 17 wieku został w projekcie z lat 50. zastąpiony jednym centralnym arkadowo sklepieniem wejściem, które jest flankowane drzwiami. W trakcie realizacji boczne drzwi zostały zamurowane. Spowodowało to estetyczne zakłócenie pierwotnego projektu

On the example of the already brought first batch of tiles one can see that it was the right decision.

Elements which are less exposed to intensive exploitation when the object is used than the paving slabs will be still made of sandstone – the historic continuity of the most visible parts of the terraces will be maintained. One should also remember that under the stone tiles there will be, previously non-existent, modern simple drainage installations, as well as the electrical wiring necessary to plug in temporary devices needed to realise the functions the terraces and the gardens are to serve.

2.

For the purpose of the intended renovation the Service Centre of the Chancellery of the President of the Republic of Poland commissioned a conservation study which was prepared taking into account the recommendations of the Capital Monument Conservator from 1.02.2017, document no KZ-IAU.412-0.107.2017.ATO(2). It has served as a basis for the renovation carried out in the part of the Presidential Palace (Koniecpolskich, Radziwiłłów, Namiestnikowski), located in Krakowskie Przedmieście in Warsaw, inscribed in the monument register in 1965.

The renovation encompasses the terraces (the upper, the lower and the 1st floor terrace) on the east, garden side, and the roofing of the upper and lower terraces. The supervisor of the conservation team is dr inż. arch. Marek Barański, and the team includes: monument conservator mgr Marek Koss, monument conservator mgr Anna Koss, mgr inż. arch. Paweł Kinsner, mgr inż. arch. Zenon Zabagło. The study was completed in 2017.

As far as the terraces are concerned, the analysis of their historic development and remodelling has shown that until 1925 there was no clear-cut descent from the upper terrace to the garden. Architect Marian Lalewicz, the then Dean of the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology suggested side stairs during the garden development when the area by the resistance wall at the escarpment was being cleared. At that time the fountain or the paved floor around it did not exist yet. The former appeared during the 1930s in the forms characteristic for the Renaissance and Baroque, with the surrounding square and access paths from the above mentioned side stairs.

The conservation study indicated several interesting facts. It reminded that the transformation of the east elevation of the Palace, carried out after the war, changed it radically. According to the authors “The substructure of the Palace lost the original lightness and no longer could allude to Italian terrace villas. The original arrangement of the arcaded base of the terrace, designed in the 17th century, in the project from the 1950s was replaced by one central, arcaded entrance which was flanked with doors. During the realisation the side doors were bricked in. It resulted in an aesthetic disturbance of the original project, and created an illusion of blocked doors that historically had never existed”.

Ryc. 3, 4, 5. Widok z balkonu I pietra na taras górny (3), górny i dolny (4) i dolny (5). Widoczny jest montaż nowych balustrad

Fig. 3, 4, 5. View from the balcony on the 1st floor onto the upper terrace (3), the upper and lower terraces (4) and the lower (5). Newly mounted railing is visible

oraz stworzyło sugestię zablokowanych drzwi, których nigdy historycznie nie było”.

Jest bardzo prawdopodobne, że opisana przebudowa była częścią większego projektu przekształcenia całości ogrodu z przełomu 1950 i 1951r. autorstwa profesora Gerarda Ciołka. W koncepcji tej stylizacja górnego tarasu miała być wzbogacona o wiele elementów, w tym zespoły lamp na balustradach. Koncepcji tej nie zrealizowano, dobudowano natomiast niższy taras, z monumentalnymi schodami łączącymi go z tarasem górnym. Ta rozbudowa schodów ogrodowych spowodowała likwidację

It is highly likely that the described remodelling was a part of a larger project to transform the whole garden at the turn of 1950 and 1951, designed by Professor Gerard Ciołek. In this concept numerous elements were to be added on the upper terrace, including sets of lamps on the balusters. Yet the concept was never realised; instead, the lower terrace was added, with monumental staircase connecting it to the upper terrace. That extension of the garden stairs resulted in dismantling the pre-war stairs leading to the garden on the north side, and remodelling of the southern stairs the steps of which were also replaced.

Thus, remembering the abandonment of the complete concept designed by Gerard Ciołek, it could be said that during the 1950s the terraces became a relatively randomly arranged space connecting the lower, pre-war greenery situated below the terraces with the new stairs, according to the design, devoid of any greenery.

When in 1984 the work commenced on preparing the documentation for alterations and technical repairs in the garden complex, it turned out that the fountain did not function. Its decoration was changed during the renovation in 2003. At that time repair work was carried out on the balusters of the main stairs (complex renovation of the balusters and steps, and replacing the facing of the resistance wall). Other work was also completed: the fountain was remodelled, vases from artificial stone were put up in the corners of balusters, the sculptures of lions underwent conservation treatment, and in the year 2010 the balcony on the 1st floor of the garden elevation was repaired.

On 1 February 2017, after he had acquainted with the state of preservation of the discussed elements of the terrace and the balcony of the Presidential Palace, the Capital Monument Conservator issued recommendations where he approved of the proposed extent of the conservation work, emphasising the justified replacement of the terrace surface with granite paving slabs in beige colour.

It was assessed that the structure of the balcony on the 1st floor had suffered from damp, and that the balcony leaked and there were damp patches beneath it. It became obvious that, whatever the cause (causes) of the rainwater leaking through the balcony, it had to be removed. Serious faults were also found in the railing of the 1st floor, e.g. many holes where corrosion had already started.

The briefly described analysis carried out by the conservation team allowed for preparing the conservation programme for the object. The most essential points of that programme are the following:

- repairing and waterproofing the balcony on the 1st floor, deepening the gutter and adding a threshold at the entrance door to the balcony,
- dismantling and repairing the metal railing of the balcony and replacing the cornice slab plus cleaning the blackened fragments,
- replacing the terrace paving with granite tiles in beige colour. The size and pattern of tiles should be determined in the project,

przedwojennych schodów północnego zejścia do ogrodu i przebudowę schodów południowych, w tym wymieniono stopnie schodów na nowe.

Tak więc można powiedzieć, pamiętając o zarzuceniu realizacji całościowej koncepcji Gerarda Ciołka, że w latach pięćdziesiątych tarasy stały się dość przypadkowo zagospodarowaną przestrzenią łączącą dolny, przedwojenny układ zieleni, znajdującej się poniżej tarasów, z nowymi schodami, pozbawionymi według projektu nasadzeń zieleni.

Kiedy w 1984 roku przystąpiono do opracowywania dokumentacji zmian i napraw technicznych w zespole ogrodu, okazało się, że fontanna nie funkcjonuje. W czasie remontu w 2003 roku zmieniono jej dekorację. W tym czasie przeprowadzono też prace naprawcze przy balustradzie głównych schodów (kompleksowy remont balustrad i stopni schodów oraz wymiana licowania ściany oporowej). Wykonano też inne prace: przerobiona została fontanna, w narożach balustrad ustawione zostały wazony ze sztucznego kamienia, przeprowadzone zostały prace konserwatorskie rzeźb lwów, a w roku 2010 wykonano naprawę balkonu I piętra elewacji ogrodowej pałacu.

1 lutego 2017 roku Stołeczny Konserwator Zabytków po zapoznaniu się ze stanem zachowania omawianych elementów tarasu i balkonu Pałacu Prezydenckiego wydał zalecenia, w których przyjął proponowany zakres prac konserwatorskich, wskazując na zasadność wymiany nawierzchni tarasów na płyty granitowe w kolorze beżowym.

Stwierdzono, że konstrukcja balkonu I piętra jest zawilgocona, jak również, że balkon przecieka i pod płytą balkonową tworzą się zawilgocenia. Stało się oczywiste, że bez względu na to, co jest przyczyną (przyczynami) przenikania wody przez balkon, musi ono zostać zlikwidowane. Znalaziono także poważne usterki w balustradzie I piętra, w tym m.in. wiele dziur, gdzie tworzą się ogniska korozji.

Opisana w skrócie analiza wykonana przez zespół konserwatorski umożliwiła przygotowanie programu konserwacji obiektu. Najważniejsze punkty tego programu to:

- naprawa płyty balkonu I piętra i uszczelnień, pogłębienie rynny oraz stworzenie progu przy drzwiach wejściowych na balkon,
- demontaż i naprawa metalowej balustrady balkonu oraz wymiana płyty gzymsowej plus czyszczenie zaczerwionych fragmentów,
- wymiana płyt tarasów na granitowe w kolorze beżowym. Wielkość i układ płyt powinien określić projekt,
- wymiana stopni schodów na granitowe. Wcześniejsze remonty schodów, w tym flekowanie w zniszczonych miejscach, nie zakończyły pogarszania się ich stanu. Dotyczy to też podbudowy schodów, muru policzkowego,
- wymiana balustrad, w tym być może wszystkich tralek (na około 300 tralek 90 było uszkodzonych, a przy 90 podejmowano naprawy), konieczna z powodu chłonięcia wody i uszkodzeń mechanicznych. Pęknięcia balustrad są tym bardziej niebezpieczne, że mogą świadczyć o niestabilności konstrukcyjnej schodów,

- replacing stairs with granite. Previous renovations of the stairs, including patching up damaged spots, did not prevent further deterioration of their condition. It also refers to the stairs' substructure and stringer,
- replacing the railing, including probably all the balusters (out of around 300 balusters 90 were damaged and 90 had been repaired), necessary because they were absorbing water and had suffered mechanical damage. Cracked banisters were the more dangerous as they could be evidence of the structural instability of the stairs,
- repairing the cornices of the resistance wall (replacing damaged fragments) and waterproofing,
- renovation of the fountain and the sculptures of lions.

3.

During the renovation there appeared problems with its realisation, which are interesting from the viewpoint of conservation art.

Firstly, subsequent inspections showed that the work on revalorising the terraces was carried out without unnecessary breaks, naturally ignoring those resulting from the fact that the Chancellery offices with their functional requirements operated normally in the building.

In order from the top of the building, the roof section over the garden wall of the palace was repaired. The work was completed on the balcony of the first floor, and sunblinds were fitted to shade the first floor windows if necessary. Bird deterrent devices were also replaced. Those bird deterrents are commonly used in historic buildings and not only there, as they effectively prevent damaging the elevations.

Replacing the terrace floor tiles and stairs has practically been completed. As far as flower vases are concerned, it has turned out that making new ones is simpler and cheaper than the restoration of the existing vases badly damaged by the passage of time. It is the matter of calculation and precisely determining their technical condition, as it may turn out that the vases will not survive the restoration treatment.

After removing the steps, the ground beneath them was covered, generally speaking, with insulation preventing precipitation water from leaking into the space under the stairs. In the meantime, several issues appeared that are being successively addressed.

Firstly, after the balusters and steps had been dismantled, it turned out that stringers along the staircase which the steps adjoined and on which the stone balusters were to be set, were of minimum width. They were made wider by the stone cladding of the outer walls along the stairs, but one has to remember that the cladding is not a load-bearing structure; on the contrary, it actually weighs down the walls. Therefore, the balusters in the railing had to be solidly fixed, especially as the heavy stone banisters were to rest on them.

Secondly, in the newly laid fragments of stairs the joints between them had to be identical, which proved

- reperacja gzymsów ściany oporowej (wymiana uszkodzonych fragmentów) i zabezpieczenie przeciw wilgotnościowe,
- remont fontanny i rzeźb lwów.

3.

W czasie trwania remontu pojawiły się problemy natury realizacyjnej, interesujące z punktu widzenia sztuki konserwatorskiej.

Po pierwsze, kolejne inspekcje stwierdzały, że prace, które mają doprowadzić do zrewaloryzowania tarasów, prowadzone są bez zbędnych przerw. Pominąć należy oczywiście te, które wynikają z faktu, iż w budynku działają normalnie biura Kancelarii, mające swoje wymagania funkcjonalne.

Kolejno, idąc od góry budynku, zreperowano część dachu nad ogrodową ścianą pałacu. Wykonano prace przy balkonie pierwszego piętra i zamontowano markizy zacieniające/zasłaniające okna pierwszego piętra w razie potrzeby. Wymieniono zabezpieczenia przeciwko ptakom. Zabezpieczenia te są powszechnie stosowane w obiektach zabytkowych i nie tylko, i skutecznie przeciwdziałają niszczeniu elewacji.

W zasadzie końca dobiega wymiana płyt tarasowych i stopni schodów. Co do waz kwiatowych, okazuje się, że wykonanie nowych waz jest prostsze i tańsze niż rewaloryzacja istniejących waz, wyraźnie zniszczonych przez czas. Jest to kwestia kalkulacji i dokładnego określenia

difficult to accomplish at the initial stage of the work. However, the problem was solved by taking more care, just like with the colour of joints between the tiles and steps.

Thirdly, dismantling the stairs and laying new steps brought in the realisation that it was necessary to fitting the bottom bands around the newels posts at the end of each section of the railing to the shape e.g. of the nosing of the steps.

Fourthly, dismantling the tiles on the upper terrace and on the stairs showed how necessary the carried out renovation really was. The uncovered metal casing of electrical wiring was completely corroded, which might soon have led to a power failure on the terraces or even accidents involving people, if it had not been for the renovation. One should remember that the damp on the terraces might have accelerated such occurrences. Nowadays all wires are to be protected by casing which does not corrode, and can endure long years even when weighed down by paving slabs.

4.

In July 2019, it could be seen that the renovation work entered a crucial stage. Namely, there appeared work for various specialists: besides construction and masonry work, there were also tasks relating to e.g. laying the electrical wiring. At the stage that all the diverse tasks are now, there seems to be a chance to successfully

Ryc. 6, 7, 8, 9. Południowa część schodów głównych, łączących taras górny i dolny, w różnych fazach remontu, po rozbiórce uszkodzonych elementów i w czasie układania nowych stopni

Fig. 6, 7, 8, 9. The south section of the main staircase connecting the upper and lower terraces, at various stages of the renovation, after dismantling the damaged elements and while new steps were being laid

technicznego ich stanu, bo być może okaże się, że nie wytrzymają one procesów rewaloryzacyjnych.

Po zdjęciu stopni podłoże pod nimi zostało pokryte, ogólnie rzecz ujmując, izolacją przeciwdziałającą przedostawaniu się wody opadowej do przestrzeni pod schodami. Przy tej okazji wyniknęło kilka spraw, które sukcesywnie są rozwiązywane.

Po pierwsze, przy demontażu balustrad i stopni okazało się, że ściany policzkowe wzdłuż schodów, do których stopnie dochodziły i na których ma stać kamienna balustrada, mają minimalną szerokość. Poszerzają je co prawda wykładziny kamienne zewnętrznych ścian przyschodowych, ale trzeba pamiętać, że wykładziny nie są konstrukcją nośną, przeciwnie, same obciążają ściany. Z tego płynie wniosek, że tralki balustrad musiały uzyskać solidne zamocowanie, zwłaszcza że ułożone będą na nich kamienne, ciężkie poręcze.

Po drugie, w ułożonych nowych fragmentach schodów fugi pomiędzy nimi muszą być jednakowe. W początkowej fazie prac nie bardzo się to udawało. Jednak przy zachowaniu większej staranności problem ten rozwiązano, podobnie jak kwestię koloru fug pomiędzy płytami i stopniami.

Po trzecie, demontaż schodów i układanie nowych stopni uświadomiły, że konieczne jest dopasowanie dolnych opasek wokół słupków kończących poszczególne fragmenty balustrad do kształtu np. noska stopnia.

Po czwarte, demontaż płyt na tarasie górnym i schodów pokazał, jak bardzo konieczny jest prowadzony remont. Metalowe osłony przewodów elektrycznych, które zostały odsłonięte, były całkowicie skorodowane, co w niedługim czasie, gdyby nie remont, mogłoby doprowadzić do awarii prądu na tarasach, a w gorszej sytuacji do wypadków z udziałem ludzi. Należy przypomnieć, że stan zawilgocenia tarasów mógł takie sytuacje przyspieszać. Wszystkie przewody są obecnie prowadzone w osłonach nie ulegających korozji, wytrzymałych wiele lat, także pod obciążeniem płytami.

4.

W lipcu 2019 roku można było stwierdzić, że prace remontowe wchodzą w fazę bardzo istotną. Mianowicie pojawił się front robót dla rozmaitych specjalistów: oprócz prac budowlanych i kamieniarskich prowadzone były prace związane np. z układaniem instalacji elektrycznych. W fazie, w jakiej znajdują się wszystkie roboty, jest szansa na dostateczne ich zgranie i wydaje się, że kierownictwo robót daje sobie z tym radę. Niespodzianki, jakie pojawiają się na każdej budowie, bez względu na to, jak by nie była zaprogramowana, są rozwiązywane w drodze konsultacji ekipy wykonawczej i ekipy nadzoru, w tym osób prowadzących nadzór z ramienia Kancelarii Prezydenta.

Postęp prac i nadzór typu budowlanego nie zwalnia jednak od refleksji nad przyszłym wyglądem remontowanego obiektu. Szczególnie istotne są detale architektoniczne, które nawet jeśli są w założeniu doprowadzane do stanu poprawnego z budowlanego punktu widzenia,

Ryc. 10, 11, 12. Ogrodowa elewacja Pałacu Prezydenckiego: w czasie remontu balkonu I piętra i po zasadniczych pracach remontowych, w okresie czyszczenia muru oporowego tarasu górnego
Fig. 10, 11, 12. Garden elevation of the Presidential Palace: during the renovation of the 1st floor balcony and after the basic renovation work, while the resistance wall of the upper terrace was being cleaned

coordinate them, and the site management appears to be coping with it. Surprises that are likely to occur on any construction site, no matter how well it is organised, are solved by means of consultations between the execution and the supervision teams, including the supervisors from the President's Chancellery.

The progress of work and the building supervision are no excuse for neglecting the future appearance of the renovated object. Particularly important are archi-

to jednak powinny odpowiadać standardom, jakich oczekuje się od budynków historycznych klasy Pałacu Prezydenckiego. Nie może być przypadkowych połączeń rozmaitych form. Pałac składa się z wielu brył połączonych ze sobą mniej lub bardziej harmonijnie, co widoczne jest w miejscach ich połączeń. Jeżeli „ozdoby” występujące na elewacji płynnie przechodzą z bryły na bryłę, to jest to sytuacja oczywiście najlepsza. Natomiast w miejscach, gdzie schodzące się bryły lub fragmenty całej budowli mają zupełnie odmienne pokrycie boniami, gzymsami albo innymi detalami, połączenia te należy przemyśleć i być może wprowadzić rozwiązania pomagające ich zharmonizowaniu. Jest to rola projektanta, który takie miejsca powinien zauważyć i w porozumieniu z konserwatorem zabytków wypracować odpowiednie rozwiązania. Nic bowiem nie jest tak dobrze zauważalne, jak niedopracowane detale na elewacji. Przykładem takiego miejsca jest połączenie frontu balkonu pierwszego piętra ze ścianą, do której dochodzi. Stykające się gzymsy mają różne wymiary, czołowa płyta balkonu całkowicie przypadkowo trafia w układ boni znajdujący się na ścianie. Sprawiać to może wrażenie przypadkowo powstającego bałaganu. Celem remontu jest m.in. doprowadzenie do stanu, w którym nowe fragmenty w sposób jak najbardziej naturalny będą łączyły się z tym, co już istniało. Problemy te są na miejscu analizowane i rozwiązania wprowadza się w życie.

Mówiąc o realizacji tak poważnego zadania, jakim jest remont tarasów Pałacu Prezydenckiego, warto pamiętać o tym, że z jego oceną należy poczekać do końca prac. Trudno jest oceniać stan budowy będącej w środkowej fazie realizacji inwestycji, jak być może chcieliby co bardziej niecierpliwi. Plac budowy ma swoje prawa, do których należy pewien pozorny nieład, niezrozumiały dla osób niewprowadzonych w procesy realizacji. Oczywiście nie usprawiedliwia to wykonawcy, który nie utrzymywałby obiektu w stanie jak najbardziej możliwego uporządkowania, przynajmniej z dwóch powodów. Jeden to fakt, że na nieuporządkowanym terenie łatwiej jest o wypadek, czego doświadczamy na co dzień. Po drugie, kamień sprowadzony na budowę powinien być jak najlepiej selekcionowany. Układane obok siebie fragmenty stopni schodów nie mogą zbyt różnić się od siebie różnic, z dopuszczeniem naturalnego zróżnicowania kamienia. Dotyczy to także płyt tarasowych. Po trzecie, sposób układania płyt, a dotyczy to szerokości fug pomiędzy nimi, musi być niezwykle staranny. Musi być widoczna kontynuacja szerokości fugi biegnącej przez cały taras. Rozumiejąc fakt, że obróbka kamienia sprowadzanego na budowę nie może być prowadzona z dokładnością do części milimetra, nie można jednak dopuścić do powstania różnic drastycznie widocznych.

5.

Podsumowując trzeba raz jeszcze wyraźnie podkreślić konieczność wykonania remontu tarasów ogrodowych Pałacu Prezydenckiego. Prace powinny zakończyć się w ciągu dwóch miesięcy, z dzisiejszej perspektywy

tectonic details which, even if they are supposed to be restored to an appropriate condition from the construction point of view, should meet the standards expected from historic buildings of the Presidential Palace class. There can be no random combinations of various forms. The Palace consists of many solid shapes combined more or less harmoniously, which is noticeable in places where they are connected. Naturally, the best situation is when “decorations” on the elevation transfer smoothly from one building to another. On the other hand, in places where adjoining sections or fragments of the entire structure have completely different rustication, cornices or other details, the combinations have to be thought through and solutions might be introduced that would help to harmonise them. This is the role of the designer who should notice such places and, in cooperation with the monument conservator, work out appropriate solutions. After all, nothing is as noticeable as unfinished or unrefined details on the elevation. Such an example is the spot where the front of the 1st floor balcony joins the nearby wall. The adjoining cornices are of different sizes and the front slab of the balcony entirely randomly touches the rustication pattern on the wall, which can give the impression of an accidentally created mess. The purpose of the renovation is, among other, to reach the stage when new fragments would fit the already existing ones in a most natural way. Such problems are analysed on the spot and solutions are immediately implemented.

Discussing the realisation of such a serious assignment as the renovation of the terraces in the Presidential Palace, it is worth remembering that its evaluation ought to wait until the work is completed. It is difficult to assess the state of construction which is at the middle stage of its realisation, as the less patient ones would like to do. The construction site has its own rules, one of which is the illusory disorganisation, incomprehensible for people who have not been filled in on the realisation processes. Naturally, it is not an excuse for the contractor who does not keep the site in the best possible order, at least for two reasons. The first is the fact that accidents are more likely to happen on a disordered site, which we experience every day. Secondly, the stone used for construction should be carefully selected. The fragments of steps laid side by side cannot differ too much, allowing only for natural variety of stone. The same refers to the paving slabs on the terraces. Thirdly, the floor tiles must be meticulously laid, which refers to the width of joints between them. The continuation of the width of the joint running the entire length of the terrace must be visible. While it is understood that the stone brought to the site cannot be processed with millimetre precision, the differences can be neither drastic nor easily noticeable.

5.

In conclusion, one should again clearly emphasise the need to carry out the renovation of the garden terraces in the Presidential Palace. The work should be

można powiedzieć, że będzie to udana interwencja, również interesująca jako zadanie konserwatorskie, dostarczająca na tym polu wielu doświadczeń teoretycznych i praktycznych.

completed within two months; from today's perspective one can say that it will be a successful intervention, also interesting as a conservation task, and providing both theoretical and practical experience in this field.

Streszczenie

Jest banalną prawdą, że o budynki należy dbać, a dotyczy to zwłaszcza obiektów zabytkowych, o wyjątkowej wartości i przeznaczonych do specjalnych celów. Tak właśnie jest z tarasami skierowanymi ku Wiśle w ogrodach Pałacu Prezydenckiego w Warszawie. Ostatni większy remont miał miejsce w 2003 roku. W roku 2019 przyszedł czas na następny. Można wymienić cały rejestr imperfekcji, jakie pojawiły się na ogrodowych tarasach: pękające i przesuwane się elementy balustrad stojących wzdłuż ogrodowych schodów i krawędzi tarasów oraz popękane i wykruszające się stopnie schodów, spękane płyty, którymi tarasy są wyłożone. Odnowienia wymagały wazy na kwiaty, fontanna, metalowe części wyposażenia tarasów i inne drobniejsze elementy. Braki obniżały wartość ogrodów jako całości, nie można było pozwolić, aby utrwałała się dysharmonia pomiędzy starannie utrzymaną roślinnością a niszczącą małą architekturą ogrodową. Przyczyny zachodzących niekorzystnych zmian to działanie czasu oraz większa niż gdzie indziej wilgotność, wynikająca ze splotu zimnego powietrza doliną Wisły w zagłębieniu podskarpowym. W tej sytuacji odsuwanie remontu na dalsze lata przyspieszałoby destrukcję aż do możliwości pojawiania się katastrof budowlanych.

Remont rozpoczął się od przeprowadzenia odpowiedniego rozpoznania zakresu zniszczeń i ustalenia zakresu robót. Wybrano wykonawców prac, zachowując ustawowe wymogi procedur wyboru. Na potrzeby remontu zamówiono opracowanie konserwatorskie, wykonane z uwzględnieniem zaleceń Stołecznego Konserwatora Zabytków. Do najważniejszych decyzji należało postanowienie o utrzymaniu dotychczasowej kolorystyki dominującej na tarasach. W związku z tym, po stwierdzeniu, że pokrywające tarasy do tej pory płyty z piaskowca nie wytrzymują warunków, w jakich pracują i że lepiej by było, gdyby płyty były granitowe, znaleziono kamieniołom i dostawcę granitu w ciepłym kolorze piaskowym.

Podsumowując, trzeba raz jeszcze podkreślić konieczność wykonania remontu tarasów ogrodowych Pałacu Prezydenckiego. Jest to interesujące zadanie konserwatorskie, dostarczające wielu doświadczeń teoretycznych i praktycznych.

Abstract

It is a banal truth that buildings have to be taken care of, and it concerns in particular historic objects of unique value and intended for special purposes. And so it is with the terraces facing the Vistula River in the gardens of the Presidential Palace in Warsaw. The last large-scale renovation took place in 2003. In the year 2019 came the time for another one. One can make a long list of imperfections that appeared in the garden terraces: cracked and moving elements of balusters standing along the garden stairs and edges of terraces, broken and crumbling stairs, and cracked tiles the terraces were paved with. Flower vases, the fountain, metal parts of terrace furnishings and other smaller elements also required renovation. Damage lowered the value of the gardens as a whole, and the disharmony between the carefully maintained greenery and the deteriorating garden features could not be allowed to continue. The damage was caused by the passage of time and the humidity higher than elsewhere, resulting from the cold air flowing along the Vistula Valley below the escarpment. In this situation postponing the renovation would accelerate the destruction processes until a construction disaster occurred.

The renovation began by carrying out a survey allowing for determining the extent of damage the scope of work required. The contractors were selected while abiding by the statutory requirements of the selection procedure. A conservation study which took into account the recommendations of the Capital City Monument Conservator was commissioned for the renovation. The most important decision concerned maintaining the previous colour scheme predominant on the terraces. Therefore, after finding out that the sandstone tiles previously used to cover the terraces did not survive the conditions in which they had to work, and had better be replaced with granite, a quarry and a supplier of granite in warm sandy colour were found.

In conclusion, the necessity to carry out the renovation of the garden terraces in the Presidential Palace should once again be emphasised. It is an interesting conservation assignment that would provide both theoretical and practical experience.

Andrzej Legendziewicz*

 orcid.org/0000-0002-9228-296X

Wieża bramna Zamku Górnego w Opolu

The gate tower at the Górny Castle in Opole

Słowa kluczowe: Śląsk, architektura, zamek, wieża bramna, średniowiecze, gotyk

Key words: Silesia, architecture, castle, gate tower, Middle Ages, Gothic style

Zamek Górny w Opolu, drugi oprócz starszego, położonego na Ostrówku, wzniesiono we wschodniej części miasta lokacyjnego. Powstał on w pobliżu Bramy Gosławickiej (Górnej), przy krawędzi wysoczyzny opadającej ku nurtowi Odry. Od południa sąsiadował z kościołem i klasztorem dominikanów „na Górce”, a od północy – ze wspomnianą bramą miejską.

Ramy czasowe budowy rezydencji osadzone są przez historyków w okresie między 1382 a 1387 rokiem¹. U genezy budowy założenia można widzieć chęć zapewnienia lepszej kontroli książęcej nad Opolem, której nie dawała warownia na wyspie, po zachodniej stronie miasta. Nie można także wykluczyć, że przyczyną jej wzniesienia mógł być spór o podział dziedzictwa między księciem Władysławem II Opolczykiem a jego bratanekami: Bolkiem IV, Bernardem i Henrykiem. Istotny jest tu także aspekt militarny – budowa warowni wzmacniała obronność obwodu miejskiego od wschodu, od strony najbardziej zagrożonej, ze względu na dostęp do muru z wysoczyzny². Za fundatora zamku uznawany jest książę Władysław II Opolczyk³ lub jego bratanek, biskup Jan Kropidło⁴.

WZMIANKI ŹRÓDŁOWE, ANALIZA IKONOGRAFII I LITERATURY

Po raz pierwszy zamek pojawia się w źródłach jako miejsce wystawienia przez księcia Władysława II Opolczyka aktu z datą 7 października 1392 roku⁵. Ponownie wymieniany jest w dokumencie z dnia 26 listopada 1406 roku – jako odprawa wdowia księżnej Ofki⁶. Za najstarszy widok zamku można uznać ten z wedyuty Opola

The Górny Castle is the second of the Opole castles. The other, older castle was built in Ostrówek, a small island within the city limits. The Górny Castle was built on the east outskirts of Opole, a city created under a location charter. It was erected near Gosławicka (Górna) Gate, where the upland sloped down to the Oder river. There was the Dominican church and monastery “Up-hill” south and Gosławicka Gate north of it.

Historians date the construction at the period between 1382 and 1387¹. The objective of the construction was probably the princely wish to ensure better control over Opole – such control was not secured by the stronghold on the island, on the west side of the city. It cannot be excluded that the dispute about the legacy division between Prince Vladislaus II of Opole and his nephews Bolko IV, Bernard and Henry was the reason for the construction. A military aspect also seems to be vital – the construction of the stronghold strengthened the city enclosure’s defences from the east, the most endangered side due to access to the enclosure from the upland². Prince Vladislaus II of Opole³ or his nephew Bishop Jan Kropidło⁴ is considered the funder of the Castle.

SOURCE REFERENCES, ANALYSIS OF ICONOGRAPHY AND LITERATURE

The Castle was referenced in the sources for the first time as the place of issue of a deed dated 7 October 1392⁵ by Prince Vladislaus II of Opole. Then it was referenced in a document dated 26 November 1406 – as the gratuity of the widowed princess Euphemia of Racibórz⁶. A vedute

* dr hab. inż arch., prof. PWr, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

* dr hab. inż arch., prof. PWr, Wrocław University of Science and Technology, Faculty of Architecture

Cytowanie / Citation: Legendziewicz A. The Gate Tower at the Górny Castle in Opole. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:26-39

Otrzymano / Received: 04.08.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.09.2019

doi:10.17425/WK60GORN

z 1537 roku, gdzie widać południową kurtynę miejską zamkniętą od wschodu wieżą z drewnianą hurdycją i wysokim dachem⁷. Wzmianki nowożytnie o zamku informują, że pozostawał on w ruinie po pożarze w 1615 roku, poza wieżą użytą do poziomu poddasza i dużej stajni⁸. Dawny teren rezydencji w 1622 roku oddano kościołowi protestanckiemu, a w roku 1637 przeznaczono pod budowę domów⁹. W 1669 roku na działce z ruinami, otrzymanej od cesarza Leopolda I, jezuita wzniesli kościół o konstrukcji szachulcowej, z wykorzystaniem budulca pochodzącego z rozbiórki. Na miejscu tej świątyni już w 1673 roku rozpoczęli budowę trójnawowej bazyliki widocznej na rysunku Friedricha B. Wernera z 1764 roku¹⁰. Z zamku zachowano kurtynę po stronie wschodniej, stanowiącą fragment fortyfikacji miejskich wraz z dwukondygnacyjną wieżą, z arkadą w przyziemiu i strzelnicami powyżej (ryc. 1).

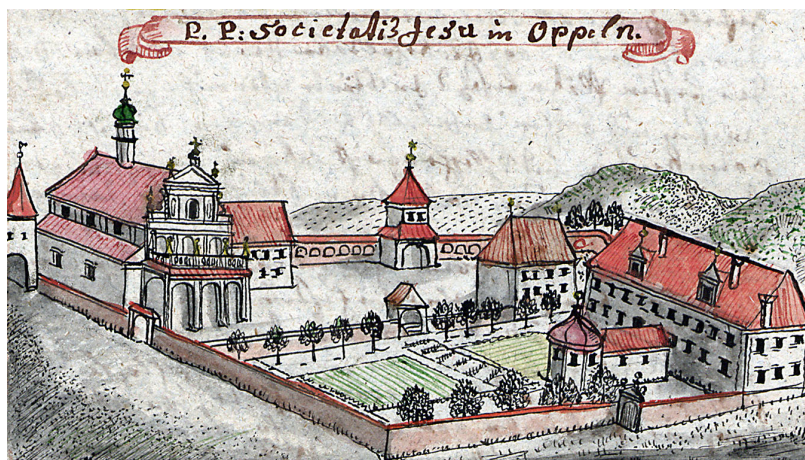
Kościół jezuitów, po kasacie zakonu w 1773 roku, popadł w ruinę, a w 1811 roku policja budowlana wydała nakaz jego zamknięcia¹¹. Na miejscu rozebranej świątyni w latach 1829–30 powstała szkoła. Niecałe dziesięć lat później został przedstawiony władzom projekt drugiego budynku gimnazjum katolickiego, którego realizacja miała miejsce w latach 1858–59. Połączono go dwukondygnacyjną otwartą galerią z zachowaną wieżą zamku, którą zwieńczono stylizowanym neogotyckim krenelażem. Na jej elewacjach wprowadzono ostrołuczne otwory okienne, trzy na ostatniej kondygnacji ściany wschodniej oraz po dwa na drugiej i trzeciej kondygnacji ścian północnej i południowej. Na inwentaryzacji wieży wykonanej w 1844 roku – jeszcze przed przebudową – uwieczniono ją w ujęciu od północnego wschodu, a wnętrza – w przekroju z widokiem na ścianę wschodnią (ryc. 2a, b)¹². Pokazana na rysunkach elewacja wschodnia miała trzy kondygnacje otworów, z których ostatnią tworzyły trzy prostokątne okna. Otwory niższych poziomów były blendami. W ścianie północnej znajdował się zamurowany otwór wykusza, z którego pozostały tylko wsporniki na poziomie między drugą

of Opole of 1537, where there is the city's south curtain wall, which ends in a tower with wooden hoards and a high roof⁷ in the east, can be considered the oldest view of the Castle. Modern references to the Castle confirm that the building remained in ruin after a 1615 fire, except for the tower whose part up to the attic was utilised and for a big stable⁸. In 1622 the former Castle premises were given to the Protestant Church, and in 1637 they were earmarked for the construction of houses⁹. In 1669, the Jesuits erected a church on the plot where the ruins were. They obtained the plot from Leopold I, Holy Roman Emperor. It was a half-timbered construction that was built of the building material recovered from demolition. In 1673, the Jesuits started building a three-aisle basilica in the place where the church was. The basilica is shown in a drawing by Friedrich B. Werner of 1764¹⁰. The east curtain had remained after the Castle; it was part of the city fortifications and so was the two-storey tower, together with an arcade in the basement and loop holes above (fig. 1).

After the dissolution of the Jesuits' Order in 1773, the church fell into ruin and in 1811 the construction police issued an injunction and the church was closed¹¹. After demolition, the church site was used to build a school on. The school was built in 1829–30. Less than ten years later, the design for another building of the secondary school ran by the Roman Catholic Church was submitted to the authorities. The building was constructed in 1858–59. A two-storey open gallery was also built to connect it with the Castle Tower that had survived. The Tower was crowned with stylish Neo-Gothic crenellation. Lancet window openings were built in the elevations – three windows on the east wall's last storey, and two on the north and south walls' second and third storeys each. While the Tower was inventoried in 1844 – before it was subjected to conversion – drawings were made to show the view of the Tower from the north-east and to show its interior as a cross-section with the view to the east wall (fig. 2a, b)¹². The drawings show that there were three levels of open-

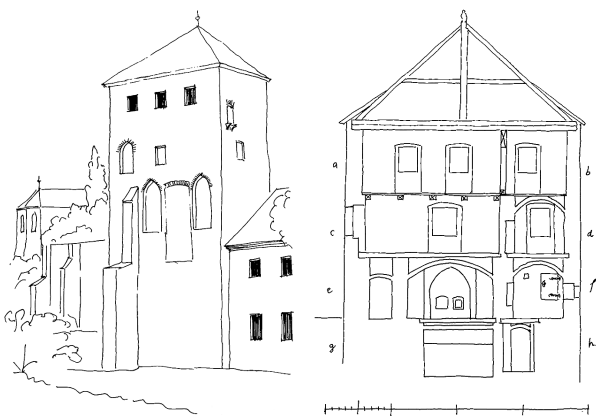
ings in the east elevation; there were three rectangular windows at the last level. The lower levels contained blind windows. In the north wall, there was a bricked bay window, of which only consoles between the second and third storeys have survived, and a probably blind window (or just a window). The structure was covered with a tent roof. In 1898 the gallery was removed and the school building was extended up to the Tower. The second school wing erected in 1937–38 obscured the Tower from the north¹³.

The literature on the development of Castle and Tower Gate architecture is moderate. Pre-war researchers mainly outlined the history of the Castle and gave a general description of the Castle elevation¹⁴. The

Ryc. 1. Opole, widok perspektywiczny od zachodu zabudowy konwentu jezuitów w miejscu Zamku Górnego z około 1764 roku wg F.B. Wernera (Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. T1 IV F 1126).

Fig. 1. Opole, perspective view from the west of the buildings of the Jesuits' Order Monastery in the place of the Górny Castle from around 1764 according to F.B. Werner (University of Wrocław Library, sygn. T1 IV F 1126)

Ryc. 2. Opole, wieża Zamku Górnego, przekrój i widok sprzed przebudowy w 1844 roku – przerys (rys. A. Legendziewicz)

Fig. 2. Opole, Górny Castle gate tower, cross-section and view from before the reconstruction in 1844 – redraw (drawing A. Legendziewicz)

i trzecią kondygnacją, a poniżej – blenda (okno?). Bryłę nakrywał dach namiotowy. W 1898 roku zlikwidowano galerię, powiększając budynek szkolny do wieży, a wzniesione w latach 1937–38 drugie skrzydło szkoły zasłoniło ją od północy¹³.

Literatura omawiająca rozwój architektury zamku i wieży bramnej jest skromna. Badacze przedwojenni przedstawili głównie zarys historii założenia oraz ogólny opis jej elewacji¹⁴. Ustalenia te zostały powtórzone w pracach opublikowanych po 1945 roku¹⁵. Badania architektoniczne elewacji i dolnych kondygnacji wieży przeprowadzili Cz. Lasota oraz A. Legendziewicz¹⁶. Podsumowanie prac zawarł drugi z autorów w raporcie¹⁷ oraz w artykule opublikowanym z okazji obchodów 800-lecia miasta Opola¹⁸. Ostatni etap badań bramy obejmujący najwyższe kondygnacje przeprowadził piszący te słowa w 2018 roku¹⁹.

OPIS WIEŻY

Spośród zabudowy Zamku Górnego najlepiej zachowanymi średniowiecznymi elementem są wieża bramna z eksponowanymi dwoma elewacjami: wschodnią i południową, bartyzana, zlokalizowana na południe od niej, oraz kurtyna muru położona pomiędzy nimi. Wieżę o planie prostokąta o wymiarach 10,5 na około 8 metrów wzniesiono z frontem skierowanym ku wschodowi. Dość regularną kompozycję ceglanych elewacji tworzą wnęki oraz otwory okienne. Na wschodniej najniższy poziom składa się z wnęki otworu bramnego flankowanego przez dwie ostrołuczne blendy oraz parę lizen. Na południowym jej skraju wymurowano niewielki okulus. Ponad nimi założono prostokątną płycinę fryzową, którą przecinają trzy otwory okienne wykonane podczas prac w latach 1858–59, z których niższy południowy ma wykroj półkolisty, a pozostałe – ostrołuczny. Na północnym skraju zlokalizowano wąski prześwit szczelinowy. Trzecie piętro zakomponowano z trzech ostrołucznych okien. Zwieńczenie ukształtowano w formie stylizowanego niskiego krenelaża opartego na gzymsie oraz ceglanych wspornikach. Układ elewacji południowej

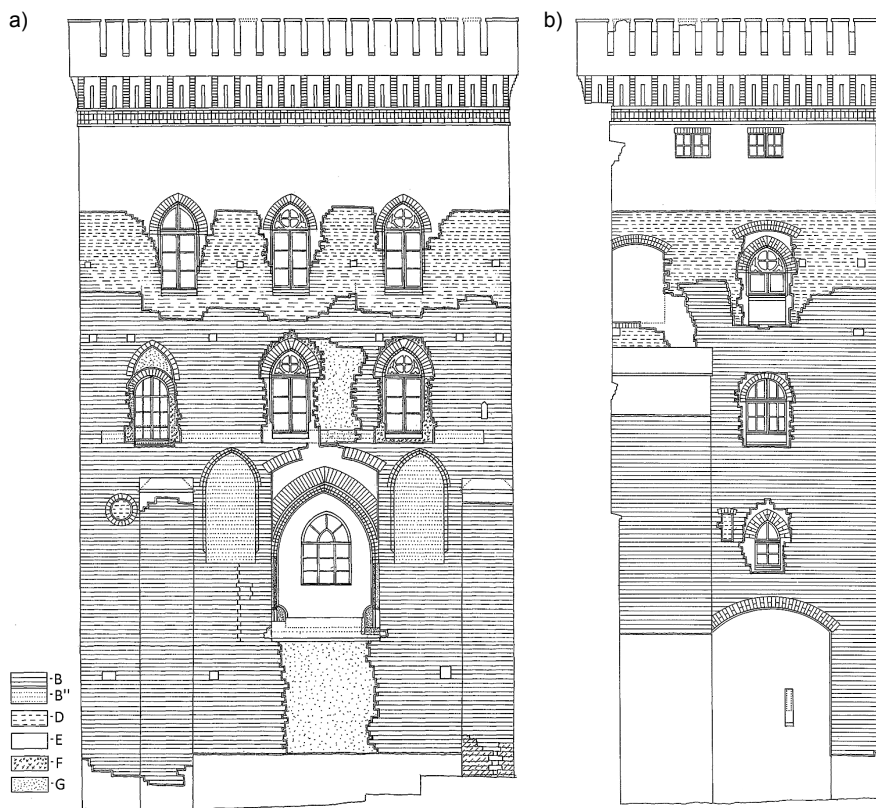
Ryc. 3. Opole, Zamek Górny, wieża bramna, elewacja wschodnia. (fot. A. Legendziewicz)

Fig. 3. Opole, Górny Castle, gate tower, eastern facade (photo A. Legendziewicz)

findings were quoted in papers published after 1945¹⁵. Architectural research into the elevations and lower storeys of the Tower were carried out by Cz. Lasota and A. Legendziewicz¹⁶. The summary of the research was included by the latter in his report¹⁷ and the paper that was published on the occasion of 800 years of the city of Opole¹⁸. The last stage of the research into the Gate's highest storey was carried out by the author of this article in 2018¹⁹.

DESCRIPTION OF THE TOWER

The Górny Castle's best preserved medieval elements are: the Gate Tower with its two elevations, east and south, a bartizan situated south of the Tower and the curtain wall between the Tower and the bartizan. The 10.5 by about 8 metres rectangular-plan Tower had its front oriented towards the east. The rather regular brick elevations have recesses and window openings. The east elevation's lowest storey has a gate recess that is flanked with two lancet blind windows and a pair of pilaster strips. A small oculus was bricked on the recess's south edge. Above, there is a rectangular frieze panel. The panel is broken by three window openings that were built during 1858–59 works, of which the lowest, south-facing one is semicircular and the others are lancet windows. On the north edge, there is a narrow slot. On the third storey, there are three lancet windows. The finial takes the form of neogothic stylish, low crenellation that rests on the cornice and brick brackets. The south

Ryc. 4. Opole, Zamek Górny, wieża bramna, widok elewacji południowej (a) i wschodniej (b) z chronologicznym rozwarstwieniem (B – mur gotycki 1382–7; B'' – płytina gotycka; D – koniec XVII–XVIII wiek; E – 1844–1858/9; F – 1898 r.; G – 1936–37; linie rekonstrukcyjne – wykropkowano), rys. A. Legendziewicz

Fig. 4. Opole, Górny Castle, gate tower, view of the southern (a) and eastern (b) façades with chronological dissection (B – gothic wall 1382–7; B'' – gothic panel; D – the end of the 17th–18th century; E – 1844–1858/9; F – 1898; G – 1936–37; reconstruction lines – dotted), fig. A. Legendziewicz

jest skromniejszy. Tu na pięciu poziomach, z których trzy środkowe odpowiadają wyznaczonym od wschodu, rozmieszczono w okna. Najniższy ukształtowany jako szczelinowy, te na drugim i czwartym – jako ostrołuczne, a pomiędzy nimi – półkolisty. Piąty poziom, zlokalizowany pod analogicznym jak od wschodu kreneleżem, akcentują dwa prostokątne okna. Na zachodnim skraju elewacji wzniesiono szeroką przyporę sięgając do trzeciego poziomu (ryc. 3, 4a, 4b).

Wnętrza rozplanowano na pięciu kondygnacjach. Najniższą tworzy loch nakryty sklepieniem o wykroju ostrołucznym z otworem w sklepieniu. Druga składa się z klatki schodowej założonej wzdłuż południowej elewacji, która łączy salę nad lochem ze sklepieniem półkolistym z pomieszczeniem przy elewacji wschodniej oraz aneksem w przyporze południowej. Trzecią wypełnia dawna sień przejazdowa na osi wnetki otworu bramnego oraz klatka schodowa po stronie południowej. Na czwartej i piątej znajdują się pomieszczenia dostępne z klatki schodowej.

WYNIKI BADAŃ WIEŻY

Budowę wieży bramnej zrealizowano zapewne w latach 1382–87. Jej mury wzniesiono w wątku jedno-wozówkowym, dwubarwnym, z ciemnymi główkami, tzw. zendrówkami z wymodelowaną w licu spoiną z rysą. Przeznaczone pod wyprawę tynkową blendy

elevation is more modest. There are windows at five levels, of which the three middle levels correspond to those arranged in the east. The lowest level contains slot openings, the second and fourth levels contain lancet windows, and between them there are semi-circular windows. The fifth level is situated beneath the crenellation, whose appearance is similar to the east one, and it is accentuated with two rectangular windows. On the elevation's west edge, there is a wide buttress erected up to the third storey (fig. 3, 4a, 4b).

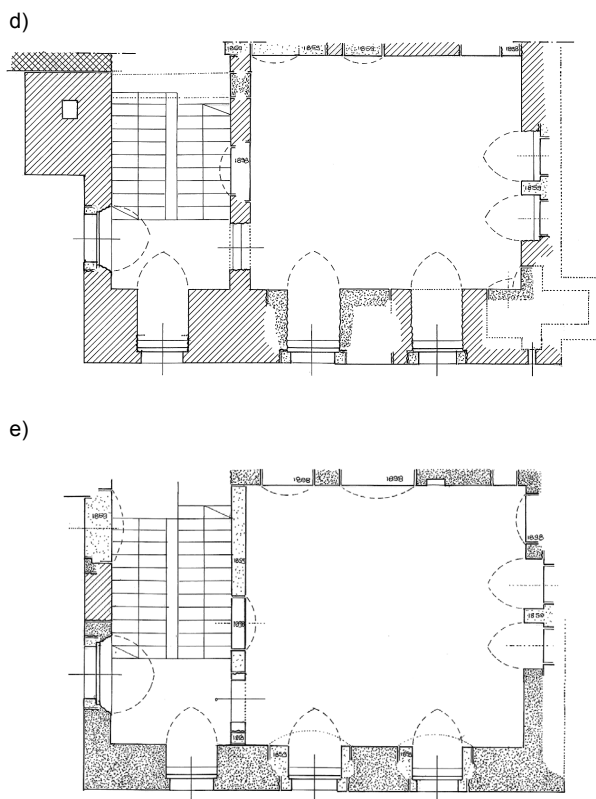
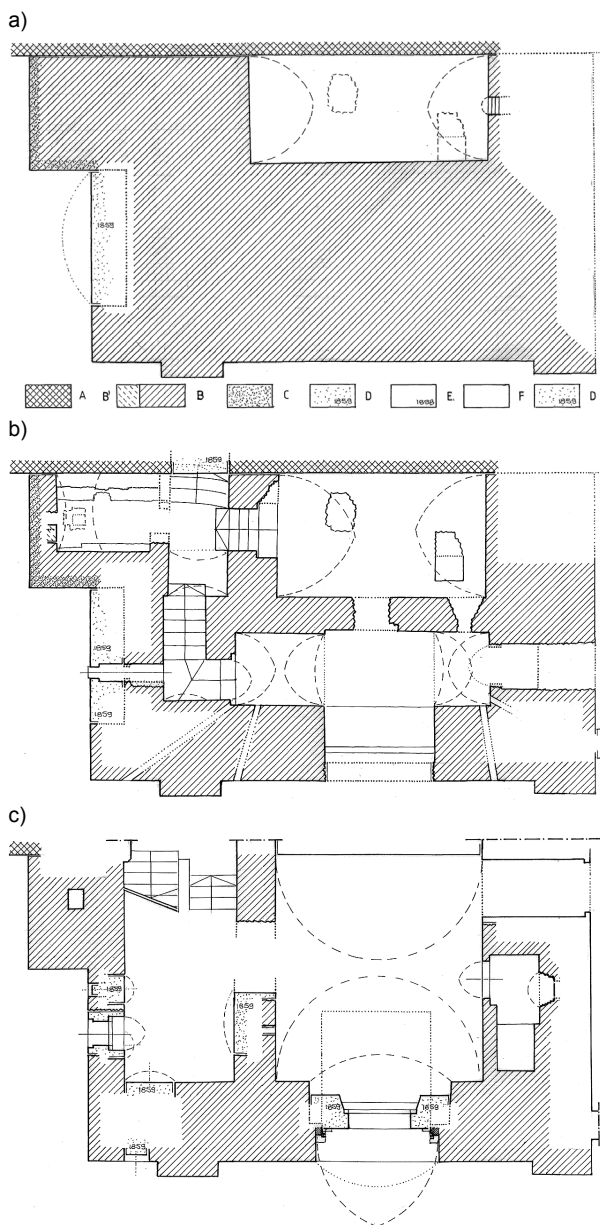
Inside, there were five storeys. The lowest storey contains a dungeon. It is covered with a lancet vault where there is a hole. The second storey consists of a staircase that is built along the south elevation and links the hemispherical vaulted circular room situated above the dungeon. There is a space by the east elevation and an annexe arranged in the south buttress. On the third storey there is a former drive-

through hall that was built along the gateway axis and a south-facing staircase. The fourth and fifth storeys' rooms are accessible via the staircase.

THE RESULTS OF THE RESEARCH

The Gate Tower must have been built in the years 1382–87. A dual-colour, gothic bond, pattern and shaped, grooved joint of the brickwork were applied. The east elevation's blind windows and the panel between the storeys planned to be plastered were made of single-colour bricks and smoothed joints.

The east elevation, or the façade, was visually divided by two buttresses that were by the lower part of the wall, by three levels of openings that varied in size, shape and location from storey to storey, and by panels between storeys. An in-depth examination of the pilaster strips finial revealed that the strips originally had three-slope covers. The two lancet blind windows flank the gate. Their bevelled edges are made of shaped bricks that were produced in wooden moulds. The recess situated above the ogive-like shape of the Gate's jamb clearance was covered with a brick-thick segmental vault. The jambs' lower parts with prominently bevelled edges as well as the fender beams were carved out of dolomite. An in-depth examination of the north fender beam, which was cemented at the bottom, revealed a dolomite ashlar that was cut from the

Ryc. 5. Opole, Zamek Górný, wieża bramna, rzuty poziomów: lochu (a), piwnic (b) i przejzdu (c), I i II piętara (d, e); A – mur kurtyny miejskiej XIII/XIV w.; B – mur gotycki (1382–87); B' – przebudowa pieca gotyckiego; C – mur z XVII wieku; D – mur z lat 1858–59; E – mur z 1898 roku; F – mury nierozpoznane; inie rekonstrukcyjne wykropkowane, rys. A. Legendziewicz

Fig. 5. Opole, Górný Castle, gate tower, floor plans of the dungeon (a), basement (b) and passage (c), first and second storeys (d, e); A – wall of the city curtain XIII / XIV century; B – gothic wall (1382–87); B' – reconstruction of the gothic furnace; C – wall from the 17th century; D – wall from 1858–59; E – wall from 1898; F – walls not recognized; reconstructive structures – dotted, fig. A. Legendziewicz

i płycinę międzykondygnacyjną elewacji wschodniej wymurowano w wątku jednobarwnym, zagładzając spoiny na płasko.

Elewację wschodnią, frontową, rozczłonkowały dwie znajdujące się w dolnej partii skarpy, trzy poziomy otwory o różnej wielkości, formie i lokalizacji na poszczególnych kondygnacjach, a także płycina międzykondygnacyjna. Odkrywki założone w zwieńczeniu lizen wykazały, że pierwotnie miały one pokrywy trójspadowe. Flankujące otwór bramny dwie ostrołukowe blendy mają sfazowane krawędzie wykonane z kształtek ceglanych, wykonanych w formach strycharskich. Wnęka nad ostrołukowym światłem węgarów bramy została nakryta sklepieniem odcinkowym, grubym na jedną cegłę. Dolne partie węgarów o wydatnie sfazowanych krawędziach i odbojnicy wykuto z dolomitu. Odkrywka przy zamurowanej dołem odbojnicy północnej ujawniła znajdujący pod nią cios dolomitowy, ucięty od strony wschodniej, z zachowanym fragmentem otworu o przekroju kołistym i układzie poziomym. Jest prawdopodobne, że

east. A piece containing a part of a horizontally oriented, circular hole has survived. It probably was a bearing of the drawbridge and a counterweight. There was an oculous on the first floor of the Tower's east elevation. It was narrowed outside with a half-brick thick jamb, which was located close to the elevation's south edge. The location of that opening indicates that it might have been a loop hole; it was available from the guard's chamber. Toothings were found beneath the east lancet blind window; they indicate that the Tower had been erected in stages. The line of the toothings formed the east reveal of a small opening with the three-leaf closure. This opening passed through the Tower's entire wall (fig. 4a, 5b).

The lower part of the façade was separated from the upper part with a rectangular, plastered panel. Out of the second floor openings, only the ogival vault of the south-edge recess and the slot window by the north edge have survived. The window's small dimensions and location indicate that the window provided light for the latrine entrance tunnel. Out of the third floor

stanowił on łożysko osi mostu zwodzonego z przeciwwagą. Pierwsza kondygnacja elewacji wschodniej wieży miała również okulus przewężony od zewnątrz węgarem o grubości połowy cegły, zlokalizowany blisko jej krawędzi południowej. Usytuowanie tego otworu pozwala wnioskować, że była to strzelnica dostępna z izby straży. Pod wschodnią blendą ostrołuczną zostały stwierdzone strzepia wskazujące na realizację wieży etapami. Linia strzepi tworzyła wschodnie ościeże małego otworu zamkniętego od góry trójlistnie. Otwór ten przechodził przez całą grubość ściany wieży (ryc. 4 a, 5b).

Dolną część elewacji frontowej oddzielała od górnej otynkowana prostokątna płycina. Z drugiego poziomu otworów zachowały się ostrołuczne sklepienie wnęki na południowym skraju i okno szczelinowe przy północnej krawędzi. Niewielkie rozmiary okna i jego umiejscowienie wskazują, że doświetlało tunel wejścia do wykusza latrynowego. Z trzeciej kondygnacji otworów przetrwały dolne partie dwóch otworów rozglifionych na zewnątrz.

Od wschodu i południa zwieńczenie wieży stanowiła hurdyca²⁰. Ganek poświadczają odkryte negatywy belek o przekroju 20 × 20 cm, założone podczas budowy ścian, przechodzące przez całą ich grubość, w tym skrajne w narożu południowo-wschodnim ukośnie (ryc. 4a, 4b, 6). Elewacja południowa została wsparta szeroką skarpią sięgającą trzeciego poziomu. W dolnej partii ściany wieży uformowano obszerną wnękę nakrytą łękiem odcinkowym, o grubości jednej cegły, znajdującym się w przybliżeniu na poziomie podłogi bramy w ścianie wschodniej. Umieszczono w niej otwór okienny, szczelinowy, nakryty trójlistnie. Blokując wnękę podczas remontu wieży w okresie między 1844 a 1859 r. otwór szczelinowy w nowym licu uformowano w prostokąt. Nad blendą, blisko skarpy znajdowały się dwa małe okna, o węgarkach nakrytych łękiem odcinkowym, grubości połowy cegły, utworzone na poziomie okulusa w ścianie wschodniej. W odkrywcę w oknie stwierdzono otynkowane ościeża i sklepienie, z powłoką malarską koloru jasnoszarego.

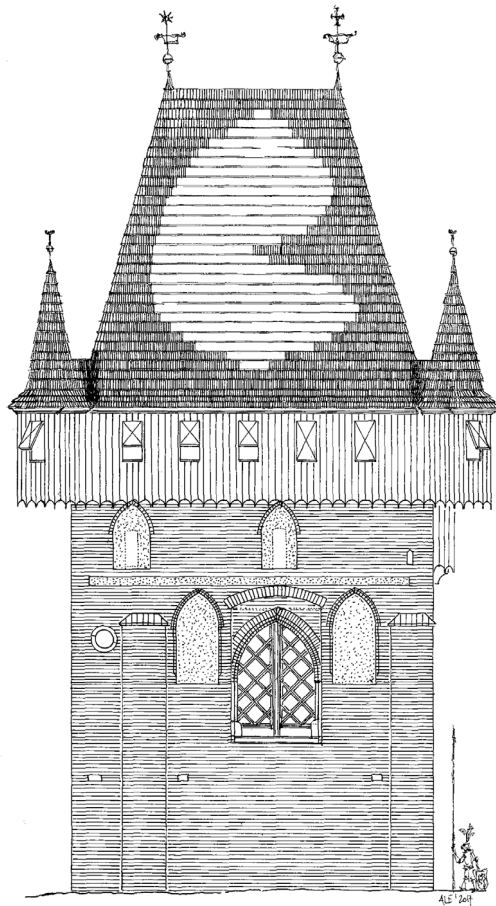
Poznany układ wnętrza wieży złożony był z co najmniej pięciu kondygnacji, z których dwie znajdowały się poniżej poziomu przejazdu. Mury przyziemia w wątku jednowozówkowym, jednobarwnym, ze spoinami płaskimi dobudowano „na styk” do płycej posadowionej i wcześniej wzniesionej kurtyny obwodu miejskiego. Sklepienia były zakładane na szalunkach wykonanych z desek. Najniższa kondygnacja wieży, zawierająca cztery pomieszczenia zlokalizowane na różnych poziomach, pełniła funkcję zaplecza. Prowadziły do niej dwa wejścia, główne z poziomu dziedzińca zamkowego i drugie z sieni przejazdowej. Pierwsze z nich zostało przebite w murze stanowiącym pierwotnie kurtynę miejską. Stopniami schodów utworzonymi w grubości muru wchodziło się na spocznik. Wejście to prawdopodobnie jeszcze w okresie gotyckim przebudowano, zastępując stopnie ceglane kamiennymi. Ze spocznika dostępny był bezpośrednio piec grzewczy, a za pomocą stopni w grubości ściany pomieszczenie nad lochem więziennym. Tunel biegu schodów utworzony wzdłuż ściany południowej wieży

openings, the lower parts of two opening slayed to the outside have survived.

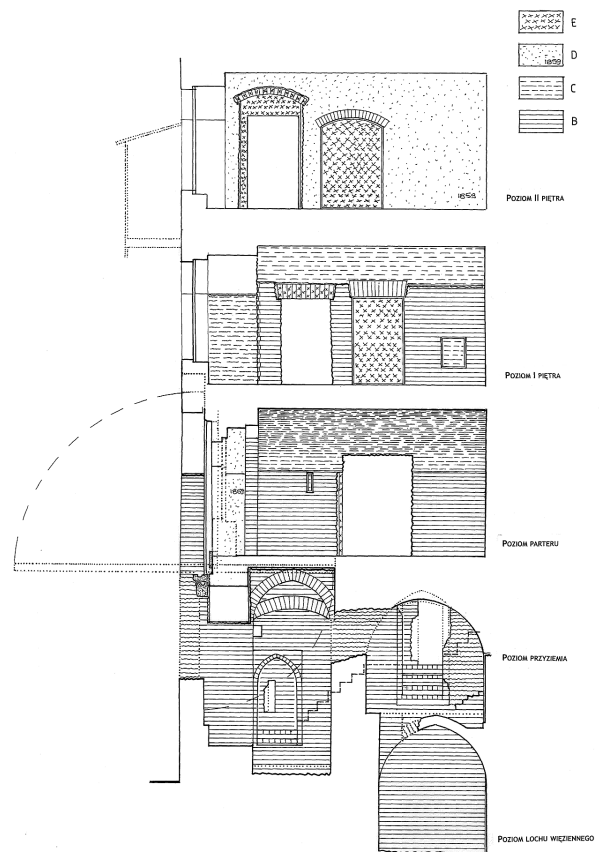
There were hoards²⁰ at the Tower top in the east and south. The existence of a gallery is confirmed by the discovery of 20 × 20cm imprints of beams that might have been installed while the walls were constructed and that passed through the wall and diagonally into the south-east corner (fig. 4a, 4b, 6). The south elevation was supported with a wide buttress whose height reached the third storey. A spacious recess was formed in the lower part of the Tower wall. It was covered with a brick-thick segmental arch that was approximately at floor level in the east wall. A slot window opening with a three-leaf closure was built in the recess. While the recess was bricked during the Tower repair in the period between 1844 and 1859, the slot opening was formed as a rectangle in the new wall face. Above the blind window, near the buttress, there were two small windows whose jambs were covered with half-brick thick segmental arches and that were built at oculus level in the east wall. An in-depth examination of the window confirmed that there had been plastered reveals and a vault, painted light grey.

The Tower's rooms that have been explored were arranged on at least five storeys, of which two were below the gateway level. The basement walls were built following a flat-joint, plain, single-stretcher bond pattern. They butted the city enclosure's curtain wall that had been built earlier and not so deep. The vaults were built by the application of boarding. The Tower's lowest storey contained four rooms that were situated at various levels and served as utility rooms. It was accessible through two entrances, the main entrance at the Castle courtyard level and the second one in the drive-through hall. The first was made in the wall that originally had been the curtain. Stairs made in the wall led to a landing. This entrance was altered probably in the Gothic period when the brick stairs were replaced with stone stairs. From the landing, there was direct access to a heating stove and via the stairs in the wall to rooms above the dungeon. The tunnel flight of stairs that ran along the Tower's south wall led from the landing to the drawbridge counterweight room. It was lit by a three-leaf, recessed slot window. The stairs were made of bricks that were laid bed face up. The landing and the tunnel flight of stairs were covered with one brick-thick segmental vaults. The connection between the counterweigh room and the gateway is described below (fig. 5a, 5b, 8, 9).

The room above the dungeon was covered with a barrel vault that rests on the north and south deep beams and in the groove that was carved in the wall, or originally a stretch of the city curtain. These supports, after slight modifications, were used for building a new barrel from recycled bricks that dated at 1858–1859. The flat-laid brick floor that has survived shows a four-sided opening that was probably closed up with a grate. The room was also closed – traces of door hooks can be seen in a jamb offset. The room entrance was preceded by stairs that were made similarly to those in the tunnel flight (fig. 5b, 7, 10).

Ryc. 6. Opole, Zamek Górný, wieża bramna, rekonstrukcja wyglądu z drewnianym gankiem hurdyjki w końcu XIV wieku (kształt dachu, jego pokrycie, forma wrót – hipotetyczne), rys. A. Legendziewicz
 Fig. 6. Opole, Górný Castle, gate tower, reconstruction of the appearance with the wooden hoards at the end of the 14th century (shape of the roof, its covering, form of gate – hypothetical), drawing A. Legendziewicz

Ryc. 7. Opole, Zamek Górný, wieża bramna, przekrój pionowy z oznaczeniem murów gotyckich oraz hipotetycznym zasięgiem mostu zwodzonego (B – mur gotycki (1382–87); B' – skuty mur gotycki (1382–87); linie rekonstrukcyjne – wykropkowano), rys. A. Legendziewicz
 Fig. 7. Opole, Górný Castle, gate tower, vertical section with the designation of gothic walls and hypothetical range of a drawbridge (B – gothic wall (1382–87); B' – bound gothic wall (1382–87); reconstruction lines – dotted), drawing A. Legendziewicz

prowadził ze spocznika do pomieszczenia przeciwwagi mostu zwodzonego. Oświetlało go okno szczelinowe o wykroju trójkolistnym we wnęce. Stopnie wykonano z cegieł ułożonych na płask. Spocznik i tunelowy bieg schodów przekrywają sklepienia odcinkowe o grubości jednej cegły. Połączenie pomieszczenia przeciwwagi mostu z przejazdem przez bramę zostanie przedstawione na ilustracjach (ryc. 5a, 5b, 8, 9).

Salę nad lochem więziennym nakryto sklepieniem kolebkowym opartym na ścianach tarczowych (północnej i południowej) oraz w bruździe wykutej na murze stanowiącym pierwotnie fragment kurtyny miejskiej. Opory te, z niewielkimi zmianami, zostały wykorzystane do budowy nowej koleby z cegieł rozbiórkowych, zapewne z lat 1858–1859. W zachowanym fragmencie posadzki z cegieł układanych na płask występuje czworoboczny otwór, który prawdopodobnie był zamykany kratą. Sala także była zamykana, w uskoku węgaru widać ślady haków drzwi. Wejście do niej poprzedzono schodami wykonanymi analogicznie do znajdujących się w tunelowym biegu (ryc. 5b, 7, 10).

Pod salą znajduje się loch więzienny, o planie prostokątnym, zasklepiony, mający w ścianie północnej nie-

Beneath the room, there is a dungeon; it is rectangular in plan and vaulted and is has a ventilation hole with a stepped downstream apron in the north wall. It was accessed via the four-sided opening in the vault referred to above. A hole was carved in the vault and the four-sided opening was enlarged while the Tower's basement rooms were backfilled (fig. 5a).

The heating stove was rectangular in plan and was installed in the wide buttress that had been added to the Tower from the south. It was used for heating the rooms situated above the gateway, which is confirmed by a ricked opening in the south wall and by a rectangular hole in the stove chamber vault; the hole was the inlet to a heated air duct that ran up to the Tower's first floor. The stove was bricked while the Tower was built and was reconstructed in the Gothic period. The brick arches of the fire grate probably rested on offsets and on the stove's side walls, which were built while the chamber was constructed. The position of the arch that is adjacent to the chamber's south wall and whose deflection was below the inlet to a smoke flue is determined by the bricks that were found covered with a layer of soot. The west side of the reconstructed stove was nar-

wielki otwór wentylacyjny ze schodkowym poszurem. Prowadził do niego wspomniany czworoboczny otwór w sklepieniu. W trakcie zasypywania pomieszczeń przyziemnia wieży w sklepieniu wykuto dziurę i czworokątny otwór powiększono (ryc. 5a).

Piec grzewczy o rzucie prostokąta został umieszczony w szerokiej przyporze dostawionej do wieży od południa. Ogrzewał on pomieszczenia znajdujące się nad przejazdem, na co wskazuje znajdujący się w sklepieniu komory pieca prostokątny wlot do przewodu na ogrzane powietrze dochodzące do piętra wieży oraz zamurowany otwór w jego południowej ścianie. Piec wymurowano w trakcie wznoszenia wieży i był odbudowany jeszcze w okresie gotyku. Na wymurowanych razem z komorą ściankach bocznych pieca, na odsadzkach prawdopodobnie opierały się ceglane łęki rusztu. Układ łęku przylegającego do ściany południowej komory, ze strzałką poniżej wlotu do kanału dymowego wyznaczają cegły z nalotem sadzy. Odbudowany piec w odniesieniu do pierwotnego został zwężony od strony zachodniej. Nową ściankę zachodnią paleniska, grubości pół cegły, oparto na ceglany, przepalonym dnie pierwotnego. W związku ze zmianami szerokości wlot do kanału dymowego przesunięto w kierunku wschodnim. W obu piecach cegły zostały związane zaprawą wapienną. Równocześnie z budową młodszego wprowadzono kamienne stopnie w otworze prowadzącym na dziedziniec (ryc. 5b).

Pomieszczenie przeciwwagi mostu zwodzonego miało plan zbliżonym do litery „T”. Środkową prze-

Ryc. 8. Opole, Zamek Górny, wieża bramna, poziom piwnic, schody wzdłuż elewacji południowej, fot. A. Legendziewicz

Fig. 8. Opole, Górny Castle, gate tower, basement level, stairs along the southern façade, photo A. Legendziewicz

rower that that of the original stove. The furnace's new, west, half brick-thick wall rested on the original stove's burnt-through bottom. Owing to the change in width, the inlet to the smoke flue was shifted eastwards. Lime mortar was used to build both of the stoves. Stone stairs were introduced to the courtyard-facing opening while the new stove was built (fig. 5b).

The drawbridge counterweight room was “T”-like in plan. Its middle part was where the counterweight lowered and moved into a big cavity in the east wall while the bridge raised. Annexes were built on either of the room sides. They were covered with one brick-thick, slightly sharp barrel vaults that rested on deep beams and on wall offsets. Near the counterweight, their edges were strengthened with one brick-thick segmental arches. A rotating wooden platform left visible abrasions on the arches, thereby confirming clearly what the room function was. The room was accessible via two entrances – from the stairs tunnel in the south and from the entrance hall shaft in the north. The first entrance was located in a rectangular recess and was narrowed with brick lancet jambs. There are two door hooks by the recess's east edge. The north entrance was probably ogival in shape, too, but it had no recess. From the top, it might have been accessible via a ladder that was lowered from the entrance hall to an about 100 × 80 cm shaft. A trace of a bricked vault support is visible on the north wall. The support was probably bricked when the concept changed during construction. The opening arch and framing were damaged while the basement rooms were backfilled in the middle of the 19th century (fig. 5b, 7, 9).

The rooms situated at the gateway level were connected with the Gate's functions: as a fortress and for providing access to storeys. The gateway occupied the largest part of the Gate. It was rectangular in plan, originally covered with a ceiling, now covered with a one brick-thick barrel vault that was built in the 17th century. The entrance opening in the east wall was built in a deep, rectangular cavity and covered with a one brick-thick segmental arch. The lancet opening was probably framed with brick and stone. Its base was exposed to damage and therefore it was secured with stone fender beams. In front of the beams there were stone bearings of the platform base rockers; they were embedded into the wall. The Gate opening viewed from the courtyard, whose shape is unknown now, is shown in a drawing of the Society of Jesus's Convent buildings that was made in 1764 by F.B. Werner. The gateway walls had their brick bonding and flat, grooved joints exposed and were painted brick red. At present the vault is covered with a thin layer of lime-whited plaster. The shape of the east entrance hall opening was altered and the west opening was bricked during the 1859 conversions (fig. 5c, 11).

The lancet door opening in the entrance hall's north wall had straight brick edges and it led to the platform and down to the counterweight room. It was accessible via a ladder that was installed in the shaft referred to above. The stairs to the first floor were built in the south part of the gateway. A guard chamber, which was originally cov-

strzeń zajmowało miejsce opuszczania przeciwwagi, którą podczas podnoszenia pomostu wprowadzano do dużej wnęki w grubości ściany wschodniej. Po obu jego stronach zlokalizowano aneksy nakryte sklepieniami kolebkowymi o lekko zaostrowym wykroju, o grubości jednej cegły, oparte na ścianach tarczowych i na odsadkach ścian. Ich krawędzie przy przeciwwadze wzmocniono wprowadzając łęki odcinkowe także o grubości jednej cegły. Obracający się drewniany pomost pozostawił właśnie na nich widoczne otarcia świadczące bardzo jednoznacznie o funkcji pomieszczenia. Prowadziły do niego dwa wejścia – południowe z tunelu mieszczącego schody i północne z szybu z sieni przejazdowej. Pierwsze z nich, umieszczone w prostokątnej wnęcie, zostało przewężone przez ceglane węgary o wykroju ostrołucznym. Przy wschodniej krawędzi wnęki widoczne są dwa haki drzwi. Wejście północne miało prawdopodobnie także ostrołuczny wykroj, jednak bez wnęki. Dostęp do niego od góry zapewniała zapewne drabina opuszczana z sieni do szybu o wymiarach około 100 × 80 cm. Na ścianie północnej widoczny jest ślad oporu sklepienia zamurowany w wyniku zmiany koncepcji w trakcie budowy. Łęk i obramienie otworu wejścia zostały zniszczone podczas zasypywania pomieszczeń przyziemia w połowie XIX wieku (ryc. 5b, 7, 9).

Na poziomie przejazdu mieściły się wnętrza związane z jego funkcjonowaniem: obroną oraz komunikacją z piętrami. Największym pomieszczeniem była sieni przejazdowa o planie prostokąta, nakryta pierwotnie stropem, a obecnie sklepieniem kolebkowym o grubości jednej cegły powstałym w XVII wieku. Otwór wjazdowy w ścianie wschodniej umieszczony został w prostokątnej, głębokiej wnęcie nakrytej łękiem odcinkowym o grubości jednej cegły. Obramienie ostrołucznego światła otworu było prawdopodobnie ceglano-kamienne. Jego podstawę, narażoną na uszkodzenia, zabezpieczono kamiennymi odbojnicami, przed którymi znajdowały się osadzone w murze kamienne łożyska biegunów podstawy pomostu. Otwór bramny od strony dziedzińca o nieznanym obecnie wykroju widać na rysunku F.B. Wernera z 1764 roku przedstawiającym zabudowę konwentu jezuitów. Ściany sieni przejazdowej miały wyeksponowany wąż ceglany ze spoinami płaskimi z rysą, pomalowany na kolor ceglasto-czerwony. Obecne sklepienie pokryte było cienkim pobielonym, tynkiem. W trakcie przebudowy przeprowadzonej w 1859 roku zmieniono kształt wschodniego otworu wjazdowego sieni oraz zablokowano zachodni (ryc. 5c, 11).

Ostrołuczny otwór drzwiowy w ścianie północnej sieni, o prostych ceglanych krawędziach prowadził do podestu i zejścia do pomieszczenia przeciwwagi. Komunikację zapewniała, o czym wspomniano wyżej, drabina postawiona w szybie. Schody na piętro zlokalizowano po stronie południowej przejazdu. Tu także umieszczono izbę straży pierwotnie nakrytą niezachowanym obecnie sklepieniem kolebkowym. Oświetlono ją trzema oknami – dwoma niewielkimi, prostokątnymi, szczelinowymi od strony południowej, oraz jednym od wschodu – okiusem zamykanym drewnianą okiennicą.

Ryc. 9. Zamek Górny, wieża bramna, poziom piwnic, wejście na schody z pomieszczenia przeciwwagi mostu zwodzonego, fot. A. Legendziewicz

Fig. 9. The Górny Castle, gate tower, basement level, entrance to the stairs from the counterweight room of the drawbridge, photo A. Legendziewicz

ered with a barrel vault that has not survived, was situated there. It was lit through three windows – two small, rectangular, south-facing slot windows and one east-facing window, or an oculus closed with a wooden shutter. In the wall between the chamber and the gateway, at a distance of about 1.1 m from the east wall, there was a rectangular slot opening. The opening was accessible from the south through a recess that was covered with a half brick-thick segmental arch. The opening was bricked during a conversion that was carried out in the 17th century. The recess was bricked in 1859, when the present passage was built. The works also involved the bricking of the entrance to the south staircase and of guard chamber windows. The passage in the north-west corner of the entrance hall was built in 1937–38 (fig. 5c).

The Gate was accessible via a drawbridge. That fact is evidenced by stone seats (bearings) that were laid at two levels, as revealed during the research. The bridge consisted of an about 3.5 m-long raisable platform, of a counterweight situated under the platform and of a wooden cover that was spread over part of the counterweight room²¹. The platform rockers turned owing to metal pivots that were put in the stone seats. In each of the counterweight room's corners, under the vault supports, there are two about 20 × 20 cm holes, with remnants of beams that seem to have been cut off. They were probably used for supporting or blocking the counterweight when the bridge lowered. On the east

W ścianie między nią a przejazdem umieszczono prostokątny otwór szczelinowy (w odległości około 1,1 metra od ściany wschodniej), do którego od południa dostęp zapewniała wnęka nakryta łękiem odcinkowym grubości pół cegły. Otwór zablokowano już podczas przebudowy w XVII wieku, a wnękę w 1859 roku, kiedy powstało także obecne przejście. W czasie tych prac zablokowano także wejście do południowej klatki schodowej oraz okna w pomieszczeniu straży. Przejście w północno-zachodnim narożniku sieni wykonano w latach 1937–38 (ryc. 5c).

Wjazd do bramy możliwy był przez most zwodzony. Świadczą o nim odsłonięte podczas prac kamienne gniazda (łożyska) ułożone w dwóch poziomach i półkolisty otarcia na łękach sklepienia dolnego poziomu. Most o pomoście podnoszonym, długości około 3,5 metra, miał konstrukcję z przeciwwagą umieszczoną pod pomostem oraz drewnianą nakrywą nad częścią pomieszczenia przeciwwagi²¹. Bieguny pomostu obracały się dzięki metalowym czopom umieszczonym w kamiennych gniazdach. W narożnikach pomieszczenia przeciwwagi pod oporami sklepienia znajdują się po dwa otwory o wymiarach około 20 × 20 cm, niektóre z zachowanymi uciętymi belkami. Prawdopodobnie służyły one do oparcia lub blokowania przeciwwagi, gdy most był opuszczany lub podnoszony. Na elewacji wschodniej zarejestrowano trzy negatywy belek na poziomie około 1 metra poniżej progu przejazdu mogących stanowić relikty elementów takiej konstrukcji (ryc. 7).

Piętro, będące kondygnacją ogrzewaną, pełniło zapewne funkcję mieszkalną i być może reprezentacyjną. Zlokalizowane były na nim dwie sale. Większa, nakryta prawdopodobnie stropem, znajdowała się nad sienią przejazdową oraz zejściem do pomieszczenia przeciwwagi mostu zwodzonego. Wchodziło się do niej od strony południowej, z klatki schodowej, przez otwór drzwiowy umieszczony w odległości około 2,2 metra od ściany wschodniej. Prześwit otworu o szerokości 120 cm i wysokości 205 cm nakryto łękiem odcinkowym grubości pół cegły. Wejście to zamurowano podczas prac w 1898 roku, kiedy to przebito obecne. Salę oświetlały co najmniej trzy prostokątne okna. Wschodnie – niezachowane, z którego uchwycono fragment nasady łuku wnęki, umieszczone w osi ściany nad przejazdem bramnym, kolejne – zachodnie na południowym skraju ściany od strony dziedzińca zamkowego, oraz trzecie – niezachowane, znane z rysunków inwentaryzacyjnych z 1844 roku, wymurowane w osi ściany północnej. Wszystkie zakomponowano we wnękach o wykroju odcinkowym z łękami grubości pół cegły. Ponadto w ścianie zachodniej niemal na osi znajdowała się wnęka głębokości około 40 cm nakryta łękiem o analogicznym wykroju. Wejście do wykusa latrynowego zlokalizowano w narożniku północno-wschodnim. Jego umiejscowienie potwierdza rysunek z 1844 roku, gdzie widać jego wsporniki. Prowadził do niego tunel oświetlony oknem szczelinowym na skraju elewacji wschodniej. Ciepło do pomieszczenia doprowadzał otwór na zachodnim skraju ściany południowej, który zablokowano w XVII wieku. Obecne

Ryc. 10. Opole, Zamek Górny, wieża bramna, poziom piwnic, pomieszczenie nad lochem, fot. A. Legendziewicz

Fig. 10. Opole, Górny Castle, gate tower, basement storey, room above the cellar, photo A. Legendziewicz

elevation, there are three imprints of beams at a level of about 1 metre below the gateway threshold; they may be the relicts of such the gear (fig. 7).

The first floor was heated and probably used for dwelling or even representation purposes. There were two halls there. The larger hall was probably covered with a ceiling; it was situated above the gateway and the descent to the drawbridge counterweight room. It was accessible from the south, via a staircase and an opening that was situated at about 2.2 m from the east wall. The 120 cm-wide and 205 cm-high opening span was covered with a half brick-thick segmental arch. The entrance was bricked in 1898; at the same time the present entrance was carved. The hall was lit through at least three rectangular windows. The east-facing window has not survived; a piece of the recess arch head can only be seen. It was built along the wall axis over the gateway. The second, west-facing window was built by the south edge of the wall and looked out on the Castle courtyard. The third window has not survived, either, and it is known from the 1844 inventory drawings. It was built along the north wall axis. Each of them was in a recess covered with a half brick-thick segmental arch. Moreover, in the west wall, almost along the axis, there was an about 40 cm-deep recess that was covered with an arch similar to that referred to above. The entrance to the latrine was located in the north-east corner. The location is shown in the 1844 drawing, where latrine consoles can be seen. The entrance tunnel was lit through a slot window that was built by the east elevation's edge. The

okna wymurowane zostały w 1859 roku, dwa od strony północnej zablokowane w 1938 roku wznosząc budynek skrzydła północnego (ryc. 5d, 12).

Mniejszą salę, południową, przykrywał zapewne strop belkowy, zastąpiony w XVII wieku sklepieniem kolebkowym, rozebrany w trakcie prac adaptacyjnych w 1898 roku. Oświetlała ją od wschodu co najmniej jedno okno umieszczone we wnęce nakrytej sklepieniem odcinkowym o grubości jednej cegły. Na elewacji prostokątny prześwit okna umieszczono w ostrołucznej wnęce na skraju ściany wschodniej. Lico murów piętra z płaskimi spoinami pokryto cienkim tynkiem, lekko chropawym, malowanym w kolorze jasnoszarym²².

Gotycki układ pomieszczeń piątej kondygnacji pozostaje nieznaną. Jedynym średniowiecznym reliktem jest fragment wschodniego ościeża otworu drzwiowego stwierdzony w południowym murze obwodowym – będący pozostałością wyjścia na ganek hurdydycji (ryc. 5e).

Pierwszą poważną przebudowę przeszła wieża na początku XVII wieku, kiedy to przekształcono zwieńczenie rozbierając hurdydycję i nadbudowując mury obwodowe. Użyty budulec i technologia jej realizacji korespondują z przytoczonymi informacjami o uszkodzeniach oraz naprawach zamku w początkach XVII wieku²³. W nadbudowanej partii ściany wschodniej wieży mieściły się trzy prostokątne okna – znane z widoku z 1844 roku. Ceglane krawędzie okien szfelowano. W ścianie południowej umieszczono dwa otwory. Zachodni, nakryty zdwojonym łękiem odcinkowym o łącznej grubości jednej cegły, komunikował wnętrze z gankiem hurdydycji. Próg wejścia wykonano z cegieł ułożonych w rolkę, około 10 cm powyżej poziomu wsporników dźwigających chodnik. Odkryte w nadbudowie wieży negatywy belek stanowią zapewne relikty nakrycia ganku.

Obecny rozkład pomieszczeń drugiego piętra pochodzi z XVII wieku poza ścianą wewnętrzną zrealizowaną z 1859 roku w miejsce starszej o konstrukcji szachulcowej. Sala południowa prawdopodobnie miała dwa okna, które rozkuto do gabarytu obecnych podczas tych samych prac adaptacyjnych. Wnętrze większej oświetlały co najmniej cztery. Dwa od wschodu, z których zachowały się wezłowania łęków, powiększono do obecnych w 1859 roku. Kolejne dwa – od zachodu – zostały w tym także okresie zablokowane. Od północy przebito natomiast dwa o wykroju ostrołuczny, które zamurowano w 1938 roku. Podobnie jak wnękę na skraju ściany północnej. Wejście do dużej sali, na osi ściany wewnętrznej powstało podczas budowy gimnazjum i zostało zablokowane już w 1898 roku wraz ze wprowadzeniem klatki schodowej (ryc. 5c, d, 7, 12).

Restauracja wieży przeprowadzona latach 1858–59 połączona z realizacją budynku gimnazjum katolickiego spowodowała zmiany w bryle wieży. Otrzymała ona nowe zwieńczenia w formie neogotyckiego krenelaża, wprowadzono nową kompozycję otworów oraz naprawiono uszkodzone mury gotyckie. W ścianie południowej zamurowano otwór wejścia na hurdydycję i wprowadzono trójkondygnacyjną kompozycję okien.

space was heated via a hole on the south wall's west edge; the hole was bricked in the 17th century. The present windows were built in 1859, two north-facing windows were bricked in 1938 when the north-wing buildings were erected (fig. 5d, 12).

The smaller, south hall was probably covered with a beam-framed ceiling, which was replaced with a barrel vault in the 17th century, which in turn, was demolished when adaptation work was performed in 1898. The hall was lit through at least one east-facing window that was built in a recess and covered with a one brick-thick segmental arch. On the elevation, a rectangular window was arranged in a lancet recess on the east-wall's edge. The first floor wall face and the flat brick joints were covered with a slightly rough, thin plaster and painted light grey²².

The layout of the Gothic rooms on the fifth floor remains unknown. A fragment of the door opening's east reveal found in the south enclosure – the remains of the exit to the hoard gallery, is the only medieval relict (fig. 5e).

The first major alteration that the Tower was subjected to was made at the beginning of 17th century. It was when the finial was transformed, the hoards were demolished and the enclosure was raised. The building material and technology applied comply with the above-quoted information about Castle damage and repairs at the beginning of the 17th century²³. In the east wall's added part, there were three rectangular windows, which were shown in the 1844 view. The brick edges were bevelled. Two openings were built in the south wall. The west opening was covered with a one brick-thick, double segmental arch. It was designed to provide access to the hoard gallery. The threshold was made of bricks that were laid to form a roll, about 10 cm above the level of gallery consoles. The beam imprints revealed in the added part of the Tower are probably the relicts of the gallery roofing.

The present layout of the second-floor rooms dates back to the 17th century, except for the internal wall that was built in 1859 to replace an older, half-timbered construction. The south hall might have had two windows, which were enlarged to the present sizes while the adaptation work was performed. The larger hall was lit through at least four windows. The two east-facing windows, of which the arch heads have survived, were enlarged to the present sizes in 1859. The other two west-facing windows were bricked at the same time. Two north-facing lancet windows were also carved but they were bricked in 1938. So was the recess on the north wall's edge. The entrance to the large hall was built along the inner wall axis while the secondary school was constructed and it was bricked in 1898 when a staircase was built (fig. 5c, d, 7, 12).

The restoration of the Tower carried out in the years 1858–59, together with the construction of a Roman Catholic Church school building resulted in a change to the tower solid. A new finial in the form of Neo-Gothic crenellation was introduced, openings were re-arranged and the damaged Gothic walls were repaired. The entrance to the hoarding in the south wall was bricked and windows were specifically arranged on three storeys. The blind window on the south edge of

Ryc. 11. Zamek Górny, wieża bramna, poziom przejazdu, ściana wschodnia z otworem bramnym, fot. A. Legendziewicz

Fig. 11. Opole, Górny Castle, gate tower, level of passage, eastern wall with a gate opening, photo A. Legendziewicz

Ryc. 12. Zamek Górny, wieża bramna, poziom I piętra, ściana wewnętrzna z zablokowanym wejściem gotyckim i wylotem przewodu grzewczego, fot. A. Legendziewicz

Fig. 12. Opole, Górny Castle, gate tower, first storey internal wall with blocked gothic entrance and heating cable outlet, photo A. Legendziewicz

Zablokowano blendę na południowym skraju elewacji wschodniej, a uszkodzony mur w jej przyziemiu poddany został reperaturze. Naprawiono partie pokryw wspierających ją skarp. Zamurowano wschodni otwór wjazdowy, eksponując jego ostrołuczny prześwit w formie blendy z ostrołukowym oknem. Mur wypełniający otwór bramny nad prześwitem oparto na łuku konstrukcyjnym. Zapewne w tym okresie zablokowano także zachodni otwór przejazdu. Trzy prostokątne okna ostatniej kondygnacji elewacji wschodniej zmieniono na ostrołuczne. Dwie pary takich okien przebito na górnych kondygnacjach ściany północnej (ryc. 4b).

Podczas adaptacji wieży w 1898 roku w salach wzdłuż ściany południowej wprowadzono klatkę schodową blokując dotychczasowe wejścia i okna w pomieszczeniu straży. Przebito troje okien – dwa ostrołuczne i jedno niższe, nakryte łukiem półkolistym – w ścianie wschodniej na poziomie drugiej kondygnacji. W latach 1937–38 przeprowadzono reperaturę lica. Miejscami na gotyckich i nowych spoinach zachowała się czerwona powłoka malarska – będąca zapewne scaleniem kolorystycznym.

PODSUMOWANIE

Badania wieży Zamku Górnego wykazały, że w jej obecnej strukturze zachowane są fragmenty budowli zbudowanej w latach 1382–87. Wzniesiono wtedy wieżę bramną o bogatej artykulacji architektonicznej, zwieńczoną hurdycją, z interesującym programem wnętrza łączących funkcję militarną z reprezentacyjno-mieszkalną. W najniższej kondygnacji zlokalizowano salę związaną z obsługą mostu zwodzonego oraz pomieszczenia o funkcji zaplecza – loch oraz piec ogrzewający z pomieszczenie nad przejazdem, przypuszczalnie o funkcji reprezentacyjnej lub mieszkalnej. Przyziemie wypełniała sień zamykana od wschodu wrotami oraz mostem zwodzonym, a także pomieszczenie straży.

the east elevation was bricked, and the damaged wall in that elevation's basement was subjected to repair. Part of the buttress tops were repaired. The east driveway opening was bricked, exposing its ogival shape in the form of a lancet blind window. A wall was built to fill in the Gate opening above the driveway and it rested on a structural arch. The west driveway must have been bricked at that time. The three rectangular windows on the east elevation's last storey were replaced with lancet ones. Two pairs of such windows were carved on the north wall's upper storeys (fig. 4b).

A staircase was introduced in the halls along the south wall while the Tower adaptation work was performed in 1898 and for that reason the guards room's entrances and windows that had existed till then were bricked. Three windows – two lancet windows and a lower one, covered with a semicircular arch – were carved in the east wall at the second storey level. In the years 1937–38, the wall face was repaired. Red paint that was probably used for a uniform colour scheme has survived at places on the Gothic and new brick joints.

SUMMARY

The research carried out on the Tower of the Górny Castle indicated that fragments of the building erected over the period from 1382 to 1387 have survived in the Tower's present structure. That 14th century building was a gate tower of rich architecture, topped with hoarding, featuring an interesting interior arrangement that links the military function with representation and living functions. A drawbridge control room and utility rooms – a dungeon and a stove – were situated on the lowest floor. The stove was used for heating the probably representation or living room that was situated above the gateway. The basement consisted of an entrance hall that was closed with a gate and a drawbridge from the east and of a guard room. The top storey was

Najwyższy poziom obiegała drewniana hurdyca oparta na belkach. Lokalizacja wieży świadczy o tym, że stanowiła ona dodatkowy element wzmacniający wschodni obwód muru miejskiego. Wystrój architektoniczny elewacji oraz rozwiązania wewnątrz wskazują na obytego ze średniowieczną kulturą europejską możnego fundatora, dbającego o swój prestiż poprzez reprezentacyjną siedzibę – palatyna Królestwa Polskiego, księcia Władysława II Opolczyka.

surrounded by wooden hoards that rested on beams. The location of the Tower confirms that it was an additional element for strengthening the city wall's east enclosure. The architectural design of the elevation and the interior arrangements point to a mighty funder who was experienced in the European medieval culture and who enhanced his prestige by building a fine residence – that is, Palatine of the Kingdom of Poland, Prince Vladislaus II of Opole.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Architektura Gotycka w Polsce. Mroczko T., Arszyński M. (eds.), t. 2, Instytut Sztuki PAN, Warszawa, 1995.
- [2] Codex Diplomaticus Silesiae T.6 Registrum St. Wenceslai. Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach einem Copialbuch Herzog Johanns von Oppeln und Ratibor in auszügen mitgetheilt. Hrsg. W. Wattenbach, C. Grünhagen, Josef Max & Camp, Breslau, 1865.
- [3] Dziewulski W. Miasto lokacyjne w Opolu w XIII–XV wieku. *Studia Śląskie*, t.1, 1958.
- [4] Guerquin B. Zamki Śląskie. Arkady, Warszawa, 1957.
- [5] Guerquin B. Zamki w Polsce. Arkady, Warszawa, 1984.
- [6] Kajzer L., Kołodziejski St., Salm J. Leksykon zamków w Polsce. Arkady, Warszawa, 2003.
- [7] Katalog Zabytków Sztuki w Polsce – Województwo Opolskie, miasto Opole i powiat Opolski, T. VII, z.11. Chrzanowski T., Kornecki M. (eds.), Warszawa, 1960.
- [8] Lasota Cz., Legendziewicz A. Zamek Górny w Opolu. Wyniki badań architektonicznych i wytyczne konserwatorskie [mps w MKZ w Opolu]. Wrocław, 2006.
- [9] Lasota Cz., Legendziewicz A. Wyniki badań architektonicznych wewnątrz wieży Zamku Górnego oraz wytyczne konserwatorskie (etap II) [mps w MKZ w Opolu]. Wrocław, 2006.
- [10] Legendziewicz A. Zamek Górny w Opolu – o zachowanych fragmentach rezydencji księcia Władysława II Opolczyka. *Kwartalnik Opolski* 2017;1:97–118.
- [11] Legendziewicz A. Wyniki badań architektonicznych wewnątrz wieży Zamku Górnego w Opolu [mps archiwum WKZ w Opolu]. Wrocław, 2018.
- [12] Legendziewicz A. Selected City Gates in Silesia – Research Issues. *Czasopismo Techniczne* 2019;3:71–103.
- [13] Marsch A., Billder J., Jacob F. Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/1537 von seinem Ritt von Neuburg a.d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg, Würzburg, 2001.
- [14] Pilch J. Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska. Warszawa, 2006.
- [15] Schiedlausky G., Hartmann R., Eberle H. Die Bau und Kunstdenkmäler des Stadtkreises Oppeln. Breslau, 1939.
- [16] Sroka S. Jan Kropidło. In: Piastowie – Leksykon biograficzny. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1999.
- [17] Steinert A. Das Oppelner Piastenschloss von 1532–1928. In: *Deutsche Kunstdenkmäler in Oberschlesien*. Breslau, 1934.
- [18] Viollet-le-Duc E. Dictionnaire Raisonnie de L'Architecture Francaise du XI au XVI siecle. T. VII, Paris, 1864.

¹ A. Steinert, *Das Oppelner Piastenschloss von 1532–1928*, (w:) *Deutsche Kunstdenkmäler in Oberschlesien*, Breslau 1934, s. 102, 103; G. Schiedlausky, R. Hartmann, H. Eberle, *Die Bau und Kunstdenkmäler des Stadtkreises Oppeln*, Breslau 1939, s. 22, 23, 30, 31, 128, 129; B. Guerquin, *Zamki Śląskie*, Arkady, Warszawa 1957, s. 65–66; W. Dziewulski, *Miasto lokacyjne w Opolu w XIII–XV wieku*, *Studia Śląskie*, t. 1, 1958, s. 22, 23, 40, 50, 51; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce – Województwo Opolskie, miasto Opole i powiat Opolski*, T. VII, z.11, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, Warszawa 1960, s. 30, 34–36; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Arkady, Warszawa 1984, s. 240–242; *Architektura Gotycka w Polsce*, pod. red. T. Mroczko i M. Arszyńskiego, t. 2, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995, s. 176; L. Kajzer, St. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon*

Zamków w Polsce, Arkady, Warszawa 2003, s. 345; J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Arkady, Warszawa 2006, s. 146.

² A. Steinert, *Das Oppelner...*, op. cit., s. 102, 103; G. Schiedlausky, R. Hartmann, H. Eberle, *Die Bau...*, op. cit., s. 22, 23, 30, 31, 128, 129; W. Dziewulski, *Miasto...*, op. cit., s. 22, 23, 40, 50, 51; *Katalog...*, op. cit., s. 30, 34–36; L. Kajzer, St. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon...*, op. cit., s. 345; J. Pilch, *Leksykon...*, op. cit., s. 146.

³ A. Steinert, *Das Oppelner...*, op. cit., s. 102, 103; G. Schiedlausky, R. Hartmann, H. Eberle, *Die Bau...*, op. cit., s. 22, 23; W. Dziewulski, *Miasto...*, op. cit., s. 22, 23; *Katalog...*, op. cit., s. 34; L. Kajzer, St. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon...*, op. cit., s. 345; J. Pilch, *Leksykon...*, op. cit., s. 146.

- ⁴ Teza o budowie zamku przez biskupa Jana Kropidłę jest mało prawdopodobna, w 1382 roku wrócił on ze studiów w Pradze oraz Bolonii i objął księstwo strzeleckie i biskupstwo poznańskie, a w dwa lata później – wrocławskie. Por. S. Sroka, *Jan Kropidła*, [w:] *Piastowie – leksykon biograficzny*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1999, s. 760–761.
- ⁵ *Codex Diplomaticus Silesiae T.6 Registrum St. Wenceslai. Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach einem Copialbuch Herzog Johans von Oppeln und Ratibor in auszügen mitgetheilt*, hrg. W. Wattenbach, C. Grünhagen, Josef Max & Camp, Breslau 1865, nr 79, s. 17.
- ⁶ *Codex...*, op. cit., nr 109, s. 26.
- ⁷ Analiza nowożytnych planów Opoli wyklucza lokalizację baszty w południowo-wschodnim narożniku obwodu. Najbliżej niego położoną jest wieża zamku Górnego – zapewne uwieczniona na wędzicy przez rysownika z orszaku Palatyna Ottheinricha. A. Marsch, J. Billder, F. Jacob, *Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/1537 von seinem Ritt von Neuburg a.d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg*, Würzburg 2001, tabl. 27.
- ⁸ G. Schiedlausky, R. Hartmann, H. Eberle, *Die Bau...*, op. cit., s. 128, 129.
- ⁹ *Ibidem*.
- ¹⁰ *Ibidem*.
- ¹¹ *Ibidem*.
- ¹² *Ibidem*.
- ¹³ *Ibidem*.
- ¹⁴ A. Steinert, *Das Oppelner...*, op. cit., s. 102, 103; G. Schiedlausky, R. Hartmann, H. Eberle, *Die Bau...*, op. cit., s. 128, 129.
- ¹⁵ B. Guerquin, *Zamki Śląskie...*, op. cit., s. 65–66; tenże, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 240–242; *Katalog...*, op. cit., s. 34–35; *Architektura gotycka...*, op. cit., s. 176; L. Kajzer, St. Kołodziej-ski, J. Salm, *Leksykon...*, op. cit., s. 345; J. Pilch, *Leksykon...*, op. cit., s. 146.
- ¹⁶ Cz. Lasota, A. Legendziewicz, *Zamek Górny w Opolu. Wyniki badań architektonicznych i wytyczne konserwatorskie*, mps w MKZ w Opolu, Wrocław 2006; Cz. Lasota, A. Legendziewicz, *Wyniki badań architektonicznych wnętrza wieży Zamku Górnego oraz wytyczne konserwatorskie (etap II)*, mps w MKZ w Opolu, Wrocław 2006.
- ¹⁷ A. Legendziewicz, *Badania Zamku Górnego w Opolu*, raport nr I-12/S-27/09, mps w Centrum Wiedzy i Informatyki Naukowo-Technicznej Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, 2009.
- ¹⁸ A. Legendziewicz, *Zamek Górny w Opolu – o zachowanych fragmentach rezydencji księcia Władysława II Opolczyka*, *Kwartalnik Opolski* 1/2017, s. 97–118;
- ¹⁹ A. Legendziewicz, *Wyniki badań architektonicznych wnętrza wieży Zamku Górnego w Opolu*, mps archiwum WKZ w Opolu, Wrocław 2018.
- ²⁰ A. Legendziewicz, *Selected City Gates in Silesia – Research Issues*, *Czasopismo Techniczne* 3/2019, s. 71–103.
- ²¹ Por. E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire Raisonné de L'Architecture Française du XI au XVI siècle*, T. VII, Paris 1864, s. 375, il. 44.
- ²² Tynki te uległy niestety zniszczeniu podczas prac prowadzonych we wnętrzu wieży w 2018 roku.
- ²³ W. Dziwulski, *Miasto...*, op. cit., s. 22, 23, 40, 50, 51; *Katalog...*, op. cit., s. 35.

Streszczenie

Artykuł prezentuje wyniki badań architektonicznych wieży bramnej zamku Górnego w Opolu. We wstępie omówiono najstarsze wzmianki, dotychczasową literaturę oraz przedstawiono opis obiektu. Bazując na wynikach badań realizację wieży bramnej można wiązać z działalnością księcia Władysława Opolczyka i osadzić w latach 1382–87. Średniowieczną wieżę bramną wzniesiono na planie prostokąta. Dość regularną kompozycję gotyckiej elewacji tworzyły wnęki oraz otwory zakomponowane na dwóch poziomach. Najniższy złożony był z otworu bramnego flankowanego przez dwie ostrołuczne blendy i parę lizen, oraz okulusa na południowym skraju. Drugi poziom, oddzielony płyciną fryzową, posiadał dwoje okien prostokątnych – na osi nad przejazdem oraz nad południową lizeną. Powyżej nich założono ganek hurdydli. We wnętrzach dwóch dolnych kondygnacji zlokalizowano pomieszczenia obsługi mostu zwodzonego, lochu, a także pieca ogrzewającego salę na piętrze. Poziom przejazdu wypełniała sień i izba straży oraz studnia – zejście na poziom obsługi mostu. Najwyższa kondygnacja miała funkcję obronną. Wieżę przebudowano w XVII wieku, a także w latach 1858–59, kiedy to zwieńczenie ukształtowano w formie stylizowanego niskiego krenelaża. Klatkę schodową wprowadzono w 1898 roku, a elewację północną zasłonięto w 1938 roku.

Abstract

The article presents the results of architectural research of the gate tower of the Górny Castle in Opole. In the introduction, the oldest mentions, current literature and description of the object are discussed. Based on the results of research, the implementation of the gate tower can be associated with the activities of Prince Vladislaus II of Opole and embedded in 1382–87. The medieval gate tower was erected with a rectangular plan with the front facing east. Quite a regular composition of the Gothic façade was formed by recesses, windows and door composed on two levels. The lowest one was composed of: a gate opening flanked by two pointed blends and a pair of pilaster strips, and an oculus on the southern edge. The second level, separated by a frieze panel, had two rectangular windows – on the axis above the passage and above the southern panel. Above them, the wooden hoards was established. The interiors of the lower two floors have service rooms for drawbridges, a dungeon and a furnace heating the room on the first floor. The level of the passage was filled with an entrance hall and a fire chamber and a well – descent to the level of bridge service. The top floor had a defensive function. The tower was rebuilt in the 17th century, and also in the years 1858–59, when the crown was shaped in the form of a stylized low battlement. The façade arrangement was also changed by introducing semi-circular and pointed windows openings. A cage frame was introduced in 1898 and the north facade was covered in 1938.

Małgorzata Drożdż-Szczybura*

 orcid.org/0000-0002-0642-8177

Agata Korzeniowska**

 orcid.org/0000-0002-5738-651X

Problemy rozwoju „żywego skansenu” na przykładzie wsi Osturnia

Problems of the development of a “living open-air museum” on the example of Osturňa

Słowa kluczowe: rezerwat, Osturnia, strategia, dziedzictwo

Key words: preserve, Osturňa, strategy, heritage

1. WSTĘP. CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA WSI

Osturnia (słow. Osturňa) jest wsią położoną w północnej części Słowacji w powiecie Kežmarok, przy granicy z Polską. Sąsiaduje z polskimi wsiami Bukowina Tatrzańska od zachodu oraz od północy Jurgów i Łapszanka, przez którą prowadzi wjazd na teren Polski. Od południa pasmo Magurki oddziela ją od wsi Ždiar, natomiast od wschodu połączona jest z Wielką Frankową (słow. Veľká Franková), przez którą prowadzi główna droga wjazdowa do wsi. Zabudowa obu wsi stanowi przykład łączących się łańcuchówek, skupiających się w wąskich dolinach potoków. W Osturni jest to Potok Osturniański, (słow. Ostunansky Potok), płynący z zachodu, który zabierając na wschodzie wody Potoku Frankowskiego (słow. Frankovský Potok), wpada do Niedziczanki, przepływającej przez Kacwin. Północne, strome oraz południowe, łagodniejsze zbocza doliny porastają łąki i pola uprawne, oraz gęste lasy.

Wymienione podgórskie wsie oprócz lokalizacji łączy historia powstania i rozwoju. Etnograficznie leżą na obszarze Zamagurza Spiskiego, wchodzącego w granice

1. INTRODUCTION. GENERAL OVERVIEW OF THE VILLAGE

Osturňa is a village located in northern Slovakia, in the Kežmarok District, near the border with Poland. It is near the Polish villages of Bukowina Tatrzańska, which is located to its west, and Jurgów and Łapszanka, which are to its north and through which one can enter Poland. From the south, the Magurka mountain range separates it from the village of Ždiar, while from the east it is connected with Veľká Franková – the main access road to the village runs through it. The buildings of both villages are an example of connecting chain-like settlements, grouped in narrow creek valleys. In Osturňa this is the Osturnian Creek (Ostunansky Potok in Slovak), which flows from the west, and which takes in the waters of Frankovsky Creek (Frankovský Potok in Slovakian) and flows into the Niedziczanka River, which flows through Kacwin. The steep northern and the more gentle southern slope of the valley are covered by meadows, fields and dense forests.

Apart from their location, the previously mentioned foothill villages share a common history in terms of

* dr hab. inż. arch., prof. PK, kierownik Zakładu Architektury i Planowania Wsi, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

** mgr inż. arch., asystent badawczo-dydaktyczny w Zakładzie Architektury i Planowania Wsi, Instytut Projektowania Miast i Regionów, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

* *dr hab. inż. arch., prof. PK, Director of the Chair of the Architecture and Planning of Rural Areas, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

** *mgr inż. arch., Academic and teaching assistant at the Chair of the Architecture and Planning of Rural Areas, Institute of City and Regional Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Drożdż-Szczybura M., Korzeniowska A. Problems of the development of a “living open-air museum” on the example of Osturňa. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:40-50

Otrzymano / Received: 17.08.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.09.2019

doi:10.17425/WK60OSTURNA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

regionu Spisza, wywodząc się z kolonizacji wołoskiej, która obejmowała ten obszar od XV wieku. Pierwszymi osadnikami byli wędrowni pasterze, tzw. Wołosi, wywodzący się z Rusinów. Na terenie północnych Karpat zakładali osiedla pastersko-rolnicze na niezamieszkałych terenach, wspierani przez ówczesną szlachtę węgierską [2], [11]. Osturnia lokowana była ok. 1590 roku prawdopodobnie na prawie kopaniciarskim, bazującym na prawie wołoskim [1], [13]. Wraz z całym obszarem Spisza należała do Królestwa Węgierskiego, a potem Austro-Węgier.

W 1920 roku na mocy decyzji Rady Ambasadorów z 28 lipca 1920 roku teren ten przydzielono Czechosłowacji, a w wyniku jej późniejszego podziału Republice Słowackiej. Ustalone wówczas granice, zgodne z dzisiejszymi i zmienione w czasie II wojny światowej, zostały przywrócone w 1945 roku [10], [12].

Pierwotny układ wsi oraz jej zabudowa w znacznej części przetrwały do dziś, będąc żywym obrazem historii obszaru. Do ograniczenia zmian przyczyniło się głównie specyficzne położenie geograficzne, powodujące wieloletnią izolację ekonomiczną i kulturalną [12] [13]. Zachowaną tkankę historyczną „uśpionej” wsi dostrzeżono w latach 70. XX wieku, obejmując ją ochroną w ramach Rezerwatu Zabytkowej Architektury Ludowej (słow. *Pamiatkova Rezervácia Ludovej Architektúry Osturňa*). Równocześnie na przełomie lat 70. i 80. na terenie Słowacji ustanowiono większość działających obecnie rezerwatów, do których autorki odnoszą się w dalszej części artykułu. Oprócz niewątpliwego wyróżnienia i formalnej nobilitacji, w przypadku Osturni wytyczne konserwatorskie, nieoparte szerszą wizją wykorzystania dziedzictwa, spowodowały ograniczenia w rozbudowie wsi i zahamowanie jej rozwoju, trwające do chwili obecnej.

Celem artykułu jest przybliżenie aktualnych problemów przestrzennych wsi Osturnia, pojawiających się na styku ochrony jej dziedzictwa oraz możliwości rozwoju. Artykuł zawiera charakterystykę wsi w obrębie jej układu przestrzennego oraz zabudowy. Odnosząc się do lokalnej historii, autorki wskazują zmiany, jakie zaszły od czasów powstania Osturni, wyróżniając elementy lokalnej tradycji. Na podstawie analizy obowiązujących wytycznych ochrony konserwatorskiej, zapisów lokalnego planu zagospodarowania oraz aktualnej sytuacji podobnych wsi wskazane zostały możliwości i ograniczenia jej rozwoju.

2. IDENTYFIKACJA GŁÓWNYCH PROBLEMÓW

W dzisiejszym krajobrazie obszaru widoczny jest historyczny układ wsi, wywodzący się z typu łąnow leśnych, związany z jego charakterem pastersko-rolniczym (ryc. 1).

Pierwotnie cały obszar podzielony był na 51 działek, indywidualnie zarządzanych zarąbków (słow. *zarúbki*), szerokości ok. 110–120 m, ciągnących się równo po stokach doliny. Przecinał je prostopadle potok, wzdłuż którego prowadziła główna droga [12], [13]. Położona

their foundation and development. Ethnographically, they are located in the area of Zamagurie, which is a part of the Spiš region, and have their roots in Vlach colonisation, which included the area after the fifteenth century. The first settlers were itinerant shepherds, so-called Vlachs, who were descended from the Rusyns. They established pastoral and agricultural settlements in uninhabited areas of the northern Carpathian Mountains and were supported by the Hungarian nobility [2], [11]. Osturňa was founded ca. 1590, probably on the basis of the Kopanica rights, which were based on the Vlach law [1], [13]. Along with the entire territory of Spiš, it belonged first to the Kingdom of Hungary and later to Austria-Hungary.

In 1920, based on the Decision of the Council of Ambassadors of the 28th of July 1920, the territory was given to Czechoslovakia, ending up in the Republic of Slovakia as a result of the former's division. The borders that were established at the time, which are the same as the current ones, were changed during the Second World War, only to be reinstated in 1945 [10], [12].

The original layout of the village and its buildings have largely survived to this day, being a living image of the area's history. It was the village's specific geographic location, which caused its long-term economic and cultural isolation, that majorly contributed to limiting its transformation [12], [13]. The preserved historical tissue of the “sleeping” village was discovered in the 1970s, when it was protection as a part of the Historical Folk Architecture Preserve (*Pamiatkova Rezervácia Ludovej Architektúry Osturňa* in Slovak). At the same time, it was at the turn of the 1970s and the 1980s that the majority of the currently existing preserves to which the authors refer to later in the article were founded. Apart from the indisputable distinction and formal acknowledgement, in the case of Osturňa, conservation guidelines that were not supported by a broader vision of heritage use have led to constraints in the expansion of the village and have halted its development.

The objective of the article is to familiarise readers with the current spatial problems of the village of Osturňa, which appear at the point of contact between the protection of its heritage and its development opportunities. The article includes a description of the village within the scope of its spatial layout and its buildings. When referring to its local history, the authors have pointed to changes that have taken place since the founding of Osturňa, highlighting elements of local tradition. Based on an analysis of applicable conservation guidelines, the provisions of the local spatial development plan and the current situation of similar villages, the authors have presented Osturňa's development opportunities and limitations.

2. IDENTIFICATION OF MAJOR PROBLEMS

In the present-day landscape of the area, we can see the historical village layout as derived from a type of

Ryc. 1. Zestawienie XIX-wiecznej mapy oraz zdjęcia satelitarnego stanu istniejącego ukazuje zachowane cechy układu (źródła: mapire.eu oraz www.google.pl.maps, dostęp 1.05.2019)

Fig. 1. A comparison of a nineteenth-century map and a satellite image of the extant state shows the preserved characteristics of the layout (sources: mapire.eu and www.google.pl.maps, accessed: 1.05.2019)

centralnie szersza działka należała do lokalnej parafii. W jej północnej części umieszczono kościół z cmentarzem, natomiast w południowej plebanię z budynkami gospodarczymi. Tutaj skupiało się życie wsi. Zabudowa, głównie w formie zagród, skupiona były przy drodze, tworząc układ łańcuchowy. Zagęszczał się on stopniowo, w obrębie części zarąbków pustych, położonych po drugiej stronie drogi lub wydzielonych w podziale podłużnym części zamieszkałej, stanowiąc odpowiednio jej 1/2, 1/4 i 1/8 szerokości. Z uwagi na potrzebę zachowania stref użytkowych w obrębie działki nie wprowadzono drugiego, równoległego pasa zabudowy [12], [13].

W zakresie charakterystyki zagród można wskazać trzy główne typy zachowane na terenie wsi [13]. Wszystkie posiadają cechy typowe dla zagrody okólnej [3], [5]. Najstarszym jest typ otwarty dwustronny, z którego powstały bardziej zamknięte formy, tj. trójstronna w kształcie litery „U” oraz czworoboczne, zamknięte „atrium”. Centrum układu stanowiło we wszystkich typach wewnętrzne podwórkko, tzw. obora, z którego obsługiwane były wszystkie zabudowania. Od strony drogi biegnącej na linii wschód–zachód zamknięcie stanowił kalenicowo usytuowany dom, natomiast od prywatnej strony gospodarczej najczęściej stała stodoła, połączona ze stajnią/oborą. Pozostałe obiekty to budynki gospodarskie, takie jak wozownie czy dodatkowe szopy, zastępujące stopniowo wysokie płoty. Do zagrody prowadziło główne wejście przez bramę. Materiałem budowlanym było głównie drewno, z którego wykonywano budynki w konstrukcji zrębowej na kamiennych podmurówkach [12].

Obecnie w centrum wsi wciąż mieści się greckokatolicka cerkiew pw. św. Michała Archanioła z cmentarzem. Po drugiej stronie drogi zlokalizowane są najważniejsze lokalne usługi publiczne i komercyjne,

forest *lans*, associated with its pastoral and agricultural character (fig. 1).

Originally, the entire area was divided into 51 plots – individually managed clearings (*zarúbki* in Slovak) – with a width of around 110–120 m, stretching evenly along the slopes of the valley. They were perpendicularly crossed by a creek, with the main road running along its course [12], [13]. The central, wider plot belonged to the local parish. In its northern part there was a church with a cemetery, while in the southern part there was a parish building and a number of outbuildings. The life of the village was centred around this area. Buildings, primarily in the form of farms, were grouped near the road, creating a chain-like layout. It gradually became denser in the part of the empty clearings located either on the opposite side of the road or those that were outlined in the longitudinal inhabited section, constituting either a half, a quarter or an eighth of its width. Due to the need to preserve usage zones within the plots, a secondary, parallel belt of buildings was not introduced [12], [13].

In terms of the characteristics of farm buildings, three major types that have survived within the village can be distinguished [13]. All of them possess characteristics that are typical of a circular farm [3], [5]. The open, two-sided layout is the oldest, and has given rise to more enclosed forms, i.e. the three-sided, U-shaped and four-sided, enclosed “atrium”-type ones. The farmyard formed the centre of each layout, providing access to every building. From the side of the road, which ran from east to west, the layout was enclosed by a house, whose roof ridge was parallel to the road, while a barn typically stood from the private side, and was linked with a stable or animal shed. The remaining structures were outbuildings, such as carriage houses or additional sheds, which gradually replaced tall fences. The farm was entered through a main entrance – a gate. The predominant structural material was timber, out of which log buildings were made, resting on stone wall bases [12].

At present, the centre of the village continues to remain the site of the Greek Catholic church of St. Michael the Archangel, along with a cemetery. On the other side of the road are the main local public and commercial services, including a local government building, a post office and a store. The remaining buildings, predominantly farms and residential buildings, vary depending on their placement relative to the borders of the Preserve. Its strict conservation zone is dominated by timber buildings with strong traditional characteristics, which are also observable in a few new and restored buildings. They are inhabited by newcomers, largely from larger urban centres, who live alongside older, native inhabitants, and who buy dilapidated farms and occupy them on a seasonal basis (fig. 2). The buyout process is one of the forms of saving and preserving disappearing architecture that has been abandoned by its owners in light of a lack of funds for its appropriate restoration (fig. 3). Outside of the Preserve’s strict conservation zone, the layout is supplemented by detached single-family houses from the

Ryc. 2. Odnowione zagrody w granicach Rezerwatu (fot. A. Korzeniowska, 2018)

Fig. 2. Renovated farms within the borders of the Preserve (phot. by A. Korzeniowska, 2018)

w tym siedziba samorządu, poczta i sklep. Pozostała zabudowa, głównie zagrodowa i mieszkaniowa, jest zróżnicowana w zależności od położenia względem granic rezerwatu. W strefie jego ścisłej ochrony dominują obiekty drewniane o silnych cechach tradycyjnych, dostrzegalnych również w nielicznych, nowych lub odnowionych obiektach. Zamieszkują je obok starszych, rdzennych mieszkańców, nowi, napływający głównie z większych ośrodków, którzy wykupują upadające zagrody i zamieszkują je sezonowo (ryc. 2). Proces wykupów jest jedną z form ratunku i zachowania zanikającej architektury, opuszczonej przez właścicieli, wobec braku funduszy na odpowiedni remont (ryc. 3). Poza ścisłym obszarem rezerwatu układ uzupełniają wolnostojące domy jednorodzinne, pochodzące z lat 80. i 90., odmienne w formie i usytuowaniu od lokalnej tradycji.

Lokalna gospodarka jest słabo rozwinięta. Mieszkańcy, wśród których przeważają ludzie starsi, zajmują się rolnictwem i hodowlą na niewielką skalę, głównie na własne potrzeby. Pomimo istniejących zasobów krajo-
brazowych i kulturowych nie rozwinęła się turystyka. Zaplecze noclegowe stanowią jedynie cztery pensjonaty¹. Miejscowa ludność w większości znajduje zatrudnienie i zamieszkanie poza wsią. Historycznie dane demograficzne wskazują znaczne wahania. Rozwijająca się społeczność licząca w 1787 roku 1339 mieszkańców wzrosła w 1828 roku do 1809 osób. Natomiast w 1987 roku odnotowany jest już znaczący spadek, tj. 1100 osób [12]. Późniejsze dane z 1991 roku wykazują 504 osoby, a ostatnie z 31.12.2017 notują 303 mieszkańców².

3. OCHRONA KONSERWATORSKA WOBEC PRZEMIAN PRZESTRZENNYCH.

Rezerwat Zabytkowej Architektury Ludowej w Osturňa (słow. *Pamiatkova rezervácia ľudovej architektúry Osturňa*) został utworzony 3 października 1979 roku³, ustanowiony zgodnie z zapisami Czechosłowackiej Ustawy o Zabytkach Kultury z 1958 roku⁴. Granice ochrony wyznaczyły trzy rozdzielne obszary, zaczynając

Ryc. 3. Przykład porzuconej, tradycyjnej zagrody (fot. A. Korzeniowska, 2018)

Fig. 3. Example of an abandoned, traditional farm (phot. by A. Korzeniowska, 2018)

1980s and 1990s, which differ from traditional ones in terms of form and placement.

The local economy is poorly developed. The residents, who are predominantly seniors, work small-scale farms and keep animals, working primarily to satisfy their own needs. Despite existing landscape and cultural assets, tourism has failed to develop. Lodgings are provided by only 4 guesthouses¹. The local population lives and is employed largely outside of the village. Historical demographic data shows significant variations in the village's population. The growing community, which in 1787 had 1339 residents, increased its population to 1809 in 1828. A significant drop was noted in 1987, down to 1100 persons [12]. A later figure from 1991 showed 504 persons, while the latest one from 31.12.2017 showed 303 persons².

3. HERITAGE CONSERVATION IN LIGHT OF SPATIAL TRANSFORMATION

The Historical Folk Architecture Preserve in Osturňa (*Pamiatkova rezervácia ľudovej architektúry Osturňa* in Slovak) was established on the 3rd of October 1979³, in accordance with the provisions of the Czechoslovakian Act on Cultural Monuments of 1958⁴. The borders of the protection zone were delineated by three different areas – from the east, these were the so-called Lower End, the Central Section and the Upper End, respectively (fig. 4).

Since the establishment of the conservation zone, similarly as in other post-communist countries, Slovak legal regulations have changed significantly, including the act regulating the conservation of heritage sites⁵. At the same time, the regulations applicable within the borders of the Osturňa conservation zone have not been amended [6], which has negatively affected the development of the village and its buildings. In order to adapt the conservation provisions to current local problems and new legal regulations, a document entitled “Osturňa Preserve. Update to regulations concerning the conservation reclamation and presentation of the values of the

od strony wschodniej były to tzw. Dolny Koniec, Część Środkowa i Górny Koniec (ryc. 4).

Od czasu ustanowienia ochrony, podobnie jak w innych krajach postkomunistycznych, zmieniły się zasadniczo słowackie główne regulacje prawne, w tym ustawa regulująca zasady ochrony zabytków⁵. Jednocześnie nie nowelizowano zasad w obrębie granic ochrony Osturni [6], co niekorzystnie wpływało na rozwój wsi i jej zabudowy. W celu dostosowania ochrony do aktualnych, lokalnych problemów oraz nowych regulacji prawnych w 2006 roku opracowany został przez Urząd Konserwatorski w Preszowie (słow. *Krajský Pamiatkový Úrad Prešov*) dokument pt. „Rezerwat Osturnia. Aktualizacja zasad ochrony, odzyskiwania i prezentacji wartości obszaru” (słow. *Pamiatková rezervácia Osturňa. Aktualizácia zásad ochrany, obnovy a prezentácie hodnôt územia*)⁶. Poszerzył on granice rezerwatu oraz wprowadził jego strefę ochronną, obejmującą cały układ zabudowy, wraz z częścią terenów zielonych, stanowiących powiązane tło krajobrazowe.

W dokumencie określono aktualny zasób obiektów zabytkowych na terenie rezerwatu w 4 grupach:

- narodowe zabytki kultury (słow. *Národné Kultúrne Pamiatky*), wpisane do Centralnego Rejestru Funduszu Zabytków (słow. *Ústredná Zoznam Pamiatkového Fondu*) w liczbie 99 obiektów (15 w Części Dolnej, 29 w Części Środkowej i 55 w Części Górnej wsi);
- obiekty dobrze wpisujące się w obszar chroniony;
- obiekty źle wpisujące się w obszar chroniony;
- obiekty neutralne dla obszaru ochrony.

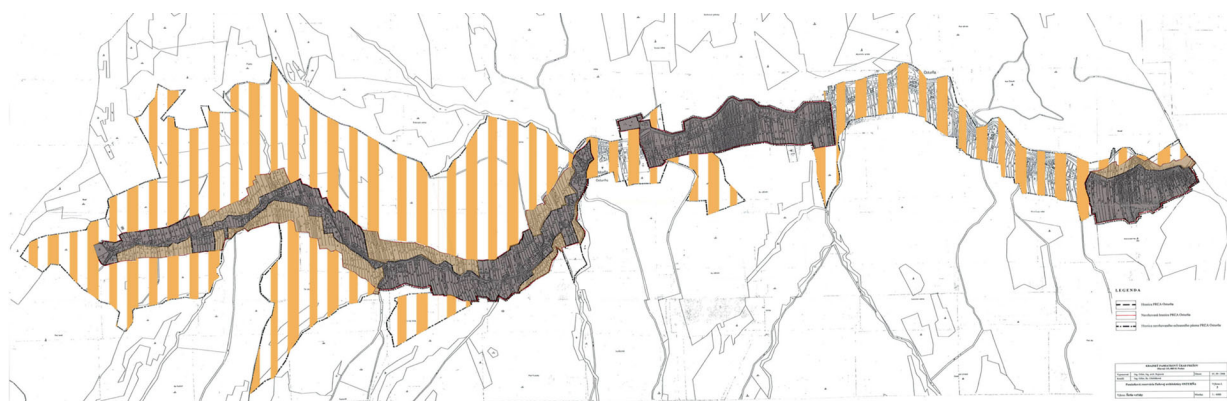
W dokumencie widoczny jest nacisk na regenerację całego układu na bazie powiązania wspólnych cech poszczególnych elementów. Za główną chronioną „wartość dziedzictwa” uznaje się sumę znaczących danych historycznych, w tym społecznych, krajobrazowych, architektonicznych, technicznych, artystycznych i artystyczno-rzemieślniczych. Formalnie ma temu służyć zachowanie i odtworzenie historycznego rozplanowania układu wraz ze strukturą zagród, architekturą oraz

area” (*Pamiatková rezervácia Osturňa. Aktualizácia zásad ochrany, obnovy a prezentácie hodnôt územia* in Slovak)⁶ was drafted in 2006 by the Conservation Office in Prešov. It expanded the borders of the Preserve and introduced its conservation zone, encompassing the entire developed layout, along with a portion of green areas, which formed a connected landscape background.

The document defines the current heritage site stock in the Preserve, dividing it into four groups:

- national cultural monuments (*Národné Kultúrne Pamiatky* in Slovak), placed on the list of the Monument Fund Registry (*Ústredná Zoznam Pamiatkového Fondu* in Slovak), amounting to 99 sites (15 in the Lower Part, 29 in the Central Part and 55 in the Upper Part of the village);
- structures that blend with the conservation zone well;
- structures that poorly blend with the conservation zone;
- structures that are neutral to the conservation zone.

The document clearly stresses the regeneration of the entire layout on the basis of linking the common features of individual elements. It acknowledges the sum of significant historical data, including social, landscape, architectural, technical, artistic and those associated with artistic craftsmanship, as the primary “heritage value” to be conserved. Formally, this is to be facilitated by preserving and recreating the historical plan of the layout along with the structure of its farms, their architecture and their linkages with open areas. The form should be supported by function based on historically existing functions, i.e.: primarily residential, cultural and social ones, as well as agro-tourism. All manners of functions that interfere with the environment and the landscape have been excluded, including large services, production plants or large-scale agriculture. In terms of the form of buildings, making references to regional forms that represent selected existing buildings is highly recommended. These buildings have been collected

Legenda:

- Obszary Rezerwatu Zabytkowej Architektury Ludowej w pierwotnych granicach ustanowionych w 1979 roku
- Poszerzenie obszarów Rezerwatu ustanowione w 2006 roku
- Strefa Ochrony obszarów Rezerwatu ustanowiona w 2006 roku

Ryc. 4. Granice Rezerwatu Zabytkowej Architektury Ludowej w Osturni wraz ze strefami ochronnymi (opr. A. Korzeniowska na podstawie danych z: <https://www.pamiatky.sk>, dostęp 1.05.2019)

Fig. 4. Borders of the Historical Folk Architecture Preserve in Osturňa, along with its conservation zones (by A. Korzeniowska based on data from: <https://www.pamiatky.sk>, accessed: 1.05.2019)

ich powiązań z terenami otwartymi. Wspierać formę powinna funkcja bazująca na historycznie istniejącej, tj. głównie mieszkalna, agroturystyczna, kulturalna i społeczna. Wykluczone są wszelkie funkcje ingerujące w środowisko i krajobraz, w tym duże usługi, zakłady produkcyjne czy wielkoobszarowe rolnictwo. W zakresie form obiektów wskazane jest nawiązanie do form regionalnych, które reprezentują wybrane istniejące obiekty. Zostały one zebrane i szczegółowo opisane w osobnym załączniku graficznym. Całość zmian ujęto w obowiązującym planie zagospodarowania, którego zapisy zostały szczegółowo omówione w dalszej części artykułu.

W szerokim zakresie zaletą ochrony w formie rezerwatu jest jej terytorialny charakter. Wskazanie relacji grupy obiektów w ich naturalnym otoczeniu daje m.in. świadectwo relacji różnych warstw społeczności wiejskiej [9]. Ochronę *in situ*, jako jedno z kluczowych działań podejmowanych w celu utrzymania, ochrony i kontynuacji istnienia tradycyjnych obiektów na terenach wiejskich wskazuje w swoich opracowaniach Małgorzata Drożdż-Szczybura [4], [5]. W tym przypadku dopuszczone, lecz niewskazane jest odejście od dotychczasowej funkcji. Jej utrzymanie jest jednak konieczne przy przeniesieniu do muzeum na wolnym powietrzu, w którym ważne jest wkomponowanie w układ zabudowy najbliższy oryginałowi, tj. poprzez rozplanowanie uwzględniające charakterystyczne elementy, w tym zieleń, drogi czy płoty [8].

4. POLITYKA PRZESTRZENNA ZAPISANA W LOKALNYM PLANIE ZAGOSPODAROWANIA

W granicach administracyjnych wsi Osturňa funkcjonuje plan zagospodarowania (słow. *Uzemný Plán Obce Osturňa*), przyjęty 28 lutego 2012 roku (č. VZN: 1/2012)⁷. Dokument obejmuje część tekstową oraz dziewięć plansz studialno-projektowanych w zróżnicowanych skalach od 1:50 000 do 1:2880. Zapisane są w nich rozwiązania w zakresie m.in. powiązań przestrzennych z okolicą, ochrony przyrody z kształtowaniem krajobrazu oraz szczegółowe projekty zagospodarowania terenu (ryc. 5). Część tekstowa zawiera dwa opracowania, tj. ustalenia planu oraz analizę wpływu planowanego wykorzystania terenów na cele nierolnicze. Plan był zmieniony w 2012 roku w zakresie przeznaczenia w kierunku zabudowy pensjonatowej działki znajdującej się w środkowej części rezerwatowej. Szeroki zakres projektu, wynikający z wymogów słowackiego prawa⁸, pozwala na ukazanie dokładnej analizy stanu istniejącego oraz szczegółowych rozwiązań przestrzennych.

W obszarze ochrony wartości kulturowych plan wskazuje konieczność zgodności działań w obowiązujących wytycznych konserwatorskich z 2006 roku [13]. Słuszność ochrony zasobów krajobrazowych w postaci zachowania strefy ochrony zieleni czy wody jest wielokrotnie podkreślana i wskazywana w kontekście właściwego tła dla opisywanych zamierzeń inwestycyjnych.

and described in detail in a separate graphical appendix. All of the changes have been included in the applicable land development plan, whose provisions have been discussed in detail further in the article.

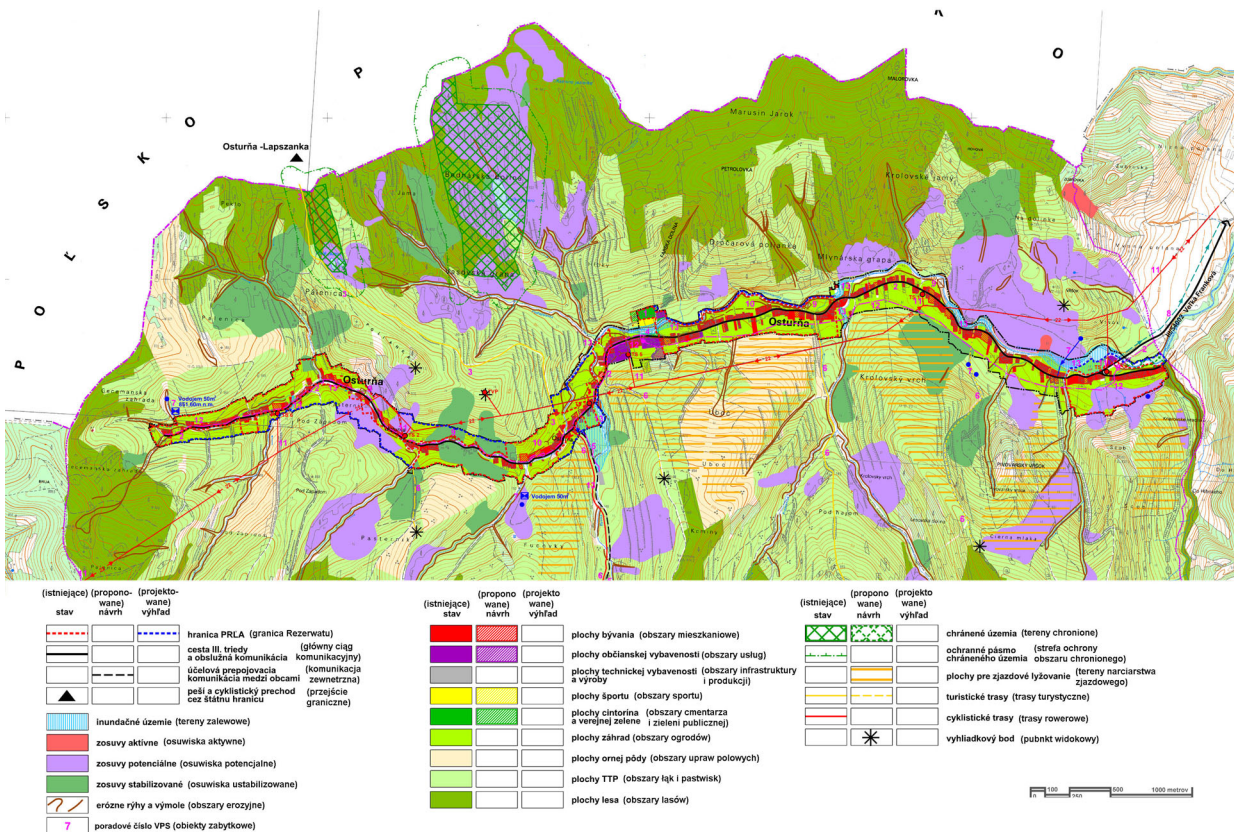
Broadly speaking, one advantage to granting protection in the form of a preserve is its territorial character. Pointing to the relationship of a group of buildings within their natural surroundings results in, among other things: providing a testimony of the relationships between the various strata of a rural community [9]. On-site protection, as one of the key measures taken with the aim of preserving, protecting and ensuring the continuity of the existence of traditional buildings in rural areas, has been pointed out by Małgorzata Drożdż-Szczybura in her works [4], [5]. In this case, a departure from the current function is permitted, although it is not recommended. Maintaining it is nevertheless necessary when a relocation to an open-air museum is performed, in which incorporation into a building layout that is as close to the original as possible, i.e. by a plan that considers distinct elements, including greenery, roads or fences, is key [8].

4. SPATIAL POLICY LAID OUT IN THE LOCAL LAND DEVELOPMENT PLAN

A land development plan (*Uzemný Plán Obce Osturňa in Slovak*), approved on the 28th of February 2012 (č. VZN: 1/2012)⁷, is in force within the administrative limits of Osturňa. The document includes a written section and nine sheets with studies and plans drafted to scales ranging from 1:50 000 and 1:2880. They feature solutions concerning, among other things: spatial linkages with the surroundings, wildlife protection and the shaping of the landscape, as well as detailed land development designs (fig. 5). The written section includes two documents, i.e. the provisions of the plan and an analysis of the impact of the planned land use for non-agricultural purposes. The plan was amended in 2012 in terms of the land use of a plot located in the central portion of the preserve zone, with the intent to have it feature guesthouse development. The rich scope of the design, which resulted from the requirements of Slovakian law⁸, makes it possible to show a precise analysis of the extant state and detailed spatial solutions.

In the sphere of the protection of cultural values, the plan points to the necessity for measures to be compliant with applicable conservation guidelines from 2006 [13]. The justification of the protection of landscape assets, in the form of maintaining a greenery or water protection zone, has been highlighted numerous times and pointed to in the context of the appropriate background for the development projects that it describes.

The objectives of the village's spatial development, as outlined in the written section, are social, residential and sports and recreation-related functions. The plan assumes slight demographic growth based on current, permanent residents. It points to the influx of "periodic"

Ryc. 5. Rozwiązania przyjęte w planie zagospodarowania wsi Osturňa (część północna opracowania) (źródło: http://www.obec-osturna.sk/?o_obci/uzemny_plan_obce, dostęp: 1.05.2019)
 Fig. 5. Solutions adopted in the Osturňa village land development plan (northern section of the plan), (source: http://www.obec-osturna.sk/?o_obci/uzemny_plan_obce, accessed: 1.05.2019)

Celami rozwoju przestrzennego wsi wskazanymi w części tekstowej są funkcje społeczne, mieszkaniowe oraz sportowo-rekreacyjne. Plan zakłada nieznaczny wzrost demograficzny zapewniony przez stałych mieszkańców. Wskazuje na napływ mieszkańców „okresowych”, tj. turystów lub posiadaczy domów wakacyjnych. Ma to warunkować rozwój (poprawę stanu) mieszkalnictwa. Podkreślono także konieczność zachowania układu wsi i jego relacji z naturalnym krajobrazem, dostrzegając jego atrakcyjność dla turystyki, którą uznano za główny czynnik rozwoju.

Obszary mieszkaniowe bazują na nieznacznej rozbudowie aktualnej tkanki, tj. ok. 10% docelowego obszaru zabudowy. Oprócz domów mieszkalnych i zabudowań gospodarczych wskazano nowe obiekty agroturystyczne i pensjonaty, mieszczące do 15 osób. Dopuszczono również wspierające usługi handlu i produkcji realizowane na skalę niekolidującą z wodzącą funkcją. Większe obiekty pensjonatowe wskazano w obrębie zlokalizowanej centralnie strefy usług, powiększonej również nieznacznie – o ok. 10%.

Wspomniany mocny nacisk na rozwój turystyki, obok planowanej rozbudowy zaplecza noclegowego oraz usługowo-gastronomicznego, obejmuje również organizację obszarów sportu i rekreacji, głównie terenów narciarskich i szlaków turystycznych. W południowej części wsi wytyczono sześć stref narciarstwa zjazdowe-

residents, i.e. tourists or vacation home owners. This is meant to condition the development (improvement) of housing. The necessity of maintaining the village's layout and its relations with the natural landscape, acknowledging its attractiveness to tourism, which has been stated as the primary growth factor, has also been highlighted.

Housing areas are based on a slight extension of current tissue, with the target scope of housing areas being ca. 10% larger. Apart from residential buildings and outbuildings, new agro-tourism structures and guesthouses for up to 15 guests have been planned. Services that support retail and production have also been permitted, to be implemented on a scale that does not collide with the leading form of use. Larger guesthouse buildings were assigned to be located in the centrally-placed services zone, which has been slightly expanded – by around 10%.

The previously mentioned significant stress on the development of tourism, apart from the planned extension of available lodgings and gastronomy, also includes the organisation of sports and recreation areas, primarily skiing areas and tourist trails. In the southern part of the village, six downhill skiing zones have been delineated. The largest, located in the centre of the area, is currently having a conceptual design of a sports and hotel complex with a ski lift drafted for it.

go. Dla największego, położonego w centrum obszaru opracowywany jest obecnie koncepcyjny projekt ośrodka sportowo-wypoczynkowego z wyciągami narciarskimi.

Plan wskazuje również konkretne obszary i budynki na terenie rezerwatu, które po wywłaszczeniu mają być przeznaczone na cele publiczne, będąc istotnym, potencjalnym wsparciem dla rozwoju wsi.

Analizując zapisy planu pod kątem ich przydatności i adekwatności, należy pamiętać o jego ograniczeniach. Jest to dokument działający w określonych odgórnich zakresach prawnych, a jego głównym celem jest osadzenie w nich lokalnej polityki, określonej przez lokalny samorząd. Nie należy zatem oczekiwać od planu rozwiązania problemów, traktując go jako narzędzie wsparcia w realizacji określonej wcześniej strategii.

5. MOŻLIWE SCENARIUSZE ROZWOJU OSTURNIA

Na oficjalnym portalu wsi, obok pełnej dokumentacji zapisów polityki rozwoju, Osturnia nazywana jest dumnie „żywym skansenem” Słowacji i „klejnotem Zamagurza”. Na podstawie wstępnej analizy stanu istniejącego oraz opisanych dokumentów pojawiają się zróżnicowane scenariusze jej rozwoju. Do ich określenia pomocne jest odwołanie się do przykładów podobnych wsi.

Osturnia jest jednym z 24 rezerwatów na terenie Słowacji⁹, wśród których 10 obejmuje architekturę ludową. W zakresie architektury drewnianej najbliższe Osturni są wsie Zdiar (słow. Ždiar), z którą sąsiaduje od północy, oraz orawski Podbiel (słow. Podbiel) (ryc. 6). Łączy je wspólna „wołoska” historia. Obydwa rezerwaty, ustanowione w 1977 roku, obejmują niewielką grupę drewnianych zagród. W obydwu działają niewielkie muzea etnograficzne, prezentujące historię miejsca. Ždiar należy ponadto do sieci lokalnych ośrodków narciarskich, na którego rozwój wpływa, między innymi jego dostępność z drogi krajowej od strony Jurgowa. Podobne ośrodek to, położone w powiecie Žylica, Cziczmany (słow. Čičmany). Obok rezerwatu, obejmującego reprezentatywną architekturę drewnianą, działa wydzielony skansen, będący oddziałem Muzeum Regionu Považskiego. Jest to także prężny ośrodek narciarski z siedmioma obiektami noclegowymi.

Równie ciekawym przykładem jest niewielka wieś Brhlovce, położona w okręgu Levice, w południowej Słowacji, gdzie ochroną objęta jest murowana zabudowa mieszkalna, wbudowana w tufowe skały. Rezerwat ustanowiono w 1983 roku, a od 1992 roku na jego terenie w jednym z domów działa muzeum ukazujące historię wsi. Zabudowa wiejska jest też chroniona w rezerwach we wsiach Plavecký Peter w zachodniej Słowacji w rejonie Senica, Sebechleby oraz Wilkolínec (słow. Vlkošínec) (ryc. 7). W ostatniej z nich obszar obejmujący 45 oryginalnych, XIX-wiecznych domów położonych w granicach miasta Ružomberok został wpisany w 1993 roku na listę UNESCO. We wsi Plavecký Peter ochroną od 1990 roku objęto 29 murowanych obiektów, reprezentujących architekturę z końca XIX wieku.

The plan also points to specific areas and buildings within the Preserve that are meant to be assigned for public use after expropriation, which is an essential form of potential support of the development of the village.

When analysing the plan's provisions in terms of their usefulness and adequacy, we should keep in mind its limitations. It is a document that acts in legal scopes that have been imposed from the top down, and its main objective is placing local policy, which has been defined by the local government, within them. Therefore, we should not expect the plan to solve all problems, and instead treat it as a tool of supporting the implementation of a previously formulated strategy.

5. POSSIBLE DEVELOPMENT SCENARIOS FOR OSTURNIA

On the village's official website, apart from a full documentation of the provisions of its development policy, Osturnia is proudly called Slovakia's "living open-air museum" and "the jewel of Zamagurie". Based on an initial analysis of the extant state and the aforementioned documents, various scenarios of its development can be considered. Referring to examples of similar villages is helpful in identifying them.

Osturnia is one of Slovakia's 24 preserves⁹, 10 of which include folk architecture. In terms of timber architecture, the villages of Ždiar, with which it borders to the north, and Podbiel in Orava, are the closest (fig. 6). They are linked by a common "Vlach" history. Both preserves, established in 1977, encompass a small group of timber farms. There are small ethnographic museums that present the history of the place in both of them. Ždiar also belongs to a network of local skiing centres, whose development is affected by, among other things, its accessibility from a state road from the side of Jurgów. Another similar centre is Čičmany in the Žilina District. Apart from a preserve encompassing representative timber architecture, a fenced-off open-air museum operates here, constituting a branch of the Považsky Region. It is also an active skiing centre, with seven lodging facilities.

Another equally interesting example is the small village of Brhlovce, located in the Levice District, in southern Slovakia, where masonry housing buildings built into tuff rock have been placed under conservation. The preserve was established in 1983 and a museum documenting the history of the village has been operating in one of its houses since 1992. Rural development has also been placed under protection in preserves in the villages of Plavecký Peter in western Slovakia, in the Senica region, as well as in Sebechleby and Vlkošínec (fig. 7). In the latter, an area encompassing 45 original nineteenth-century houses located within the limits of the town of Ružomberok was inscribed onto the UNESCO World Heritage Sites List in 1993. In the village of Plavecký Peter, 29 masonry buildings representing architecture from the end of the nineteenth century have been under conservation since 1990.

Ryc. 6. Orawskie chałupy w rezerwacie architektury ludowej we wsi Podbiel (Bobrova) (fot. M. Drożdż-Szczybura, 2015)

Fig. 6. Oravian huts in a folk architecture preserve in the village of Podbiel (Bobrova) (phot. by M. Drożdż-Szczybura, 2015)

Obszarowo jednym z największych rezerwatów jest Špania Dolina, położona w pobliżu Bańskiej Bystrzycy, obejmująca murowane i drewniane obiekty zabudowy mieszkaniowej infrastruktury kopalni rudy miedzi.

Pośród wszystkich rezerwatów Osturnia wypada bardzo korzystnie pod względem liczby obiektów objętych ochroną. Ma też podobne walory krajobrazowe. Jednak nie zapewnia jej to funkcjonowania porównywalnego z takimi ośrodkami jak Ždiar czy Podbiel. Wpływa na to kilka czynników, w tym położenie względem głównych szlaków komunikacyjnych. Lokalizacja Osturni na zamknięciu lokalnej drogi, w nieprzejezdnej dolinie, zapewnia wprawdzie spokój, ale też izoluje od większych ośrodków.

Kolejną zauważalną różnicą jest odpowiednia promocja, związana z istnieniem lokalnej strategii. W innych wymienionych rezerwach dostrzegana tradycja żyje i jest promowana poprzez imprezy folklorystyczne oraz właściwą, niejednokrotnie unikalną funkcję tradycyjnych obiektów i instytucje kultury. Wspierana jest dodatkowo przez odpowiednie zaplecze noclegowo-gastronomiczne, dostosowane do lokalnych standardów ochrony. Należyta organizacja przynosi również korzyści finansowe, wspomagając dalszy rozwój i dając miejsca pracy mieszkańcom. W Osturni posiadane dziedzictwo pod względem ilości i jakości stanowi odpowiednią bazę do rewitalizacji lokalnej tradycji. Mowa również o zasobach społecznych. Mieszkańcy wsi to głównie ludzie starsi – żywi świadkowie tradycji, pamiętający lokalne zwyczaje. Ich wiedza mogłaby być wsparciem w procesach kultywowania tradycji przez lokalne grupy działania czy stowarzyszenia. W powyższych działaniach konieczne jest jednak wsparcie lokalnego samorządu w postaci kompleksowej polityki rozwoju, łączącej lokalne potrzeby i wartości. Aktywizacja turystyki w postaci ośrodków narciarskich wydaje się słuszną ze względu na uwarunkowania lokalne i sąsiedztwo podobnych w Jeziorsku czy Jurgowie, jednak nie jest wystarczająca. Tak mocne działania mogłyby być silnym impulsem do aktywizacji całej wsi przy odpowiednim wykorzystaniu i poszanowaniu posiadanych wartości. Jeżeli rozwój zdominuje rozwój obszarów turystycznych, bez

Ryc. 7. Liptowska zabudowa w rezerwacie architektury ludowej Vlkolinec (fot. M. Drożdż-Szczybura, 2015)

Fig. 7. Liptovian buildings in the Vlkolinec folk architecture preserve (phot. by M. Drożdż-Szczybura, 2015)

In terms of area size, Špania Dolina, located near Banská Bystrica, is one of the largest preserves, encompassing masonry and timber housing buildings forming a part of the infrastructure of a copper ore mine.

Out of all the preserves, Osturnia positively stands out in terms of the number of structures placed under conservation. It also possesses similar landscape assets. However, it does not provide them functioning conditions comparable to centres such as Ždiar or Podbiel. This is influenced by a range of factors, including its location relative to major circulation trails. Osturnia's location at the end of a road, in a valley that cannot be traversed by cars, does provide peace and quiet, but it also isolates it from larger centres.

Another observable difference is proper promotion associated with the existence of a local strategy. In other preserves, their acknowledged tradition is alive and is promoted by folk events and appropriate and often unique functions of their traditional buildings and cultural institutions. It is also supported by proper lodgings and gastronomy, which has been adapted to local conservation standards. Proper organisation brings financial benefits as well, aiding in further development and providing jobs to residents. In Osturnia, its heritage, in terms of quantity and quality, constitutes an appropriate base for revitalising local tradition. Social resources also concern this matter. The residents of the village are largely seniors – the living witnesses of tradition, who remember local customs. Their knowledge could aid in processes of cultivating tradition by local action groups or associations. In these measures, it would be necessary to obtain the support of the local government in the form of a comprehensive development policy that would combine local needs and values. The stimulation of tourism in the form of skiing facilities appears to be the right choice because of local conditions and the vicinity of similar facilities in Jeziorsk or Jurgów, although it would be insufficient by itself. Such far-reaching measures could be a strong impulse for the activation of the entire village with the appropriate use and respect for its assets. If development becomes dominated by the expansion of tourist areas, without a consistent strategic policy, the course of events for Osturnia may play out in accordance with the following scenarios:

konsekwentnej polityki strategicznej, Osturnię może czekać jeden ze scenariuszy: stanie się chaotycznie rozwijającą się ulicą turystyczną, wzorem zakopiańskich Krupówek lub centrum Bukowiny Tatrzańskiej, albo zapomnianym i pomijanym obszarem przy „resorcie” narciarskim. Uwarunkowania lokalne wydają się to formalnie utrudniać. Historyczny układ nie pozwala się pominąć, narzucając każdorazowo konieczność przejazdu jej główną i jedyną drogą. Jednocześnie sam krajobraz nie potrzebuje reklamy. Łatwo zachwyca odwiedzających. Trzeba ich tylko zaprosić i stworzyć warunki, aby chcieli zostać i poznać lepiej miejsce.

Wspomniane założenia potwierdza teza aktywizacji obszarów dziedzictwa poprzez promocję jako „produktu turystycznego”, postawiona przez Kazimierza Kuśnierza i Dominikę Kuśnierz-Krupę [6]. Zakłada ona stworzenie kompleksowego zbioru zasad, łączącego prawo ochrony zabytków, budowlane i zagospodarowania przestrzeni, a także „bezpieczną adaptację”, popartą studiami oraz koncepcją projektową. Autorzy potwierdzają również, postawioną przez autorki artykułu tezę o konieczności istnienia właściwego zaplecza, obejmującego bazę noclegową i usługową, powiązanego z odpowiednio zrewaloryzowanymi zabytkami i krajobrazem kulturowym.

6. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Osturnia jest wsią bezspornie wyjątkową ze względu na swoje walory dziedzictwa kulturowego i krajobrazowego. Jego odpowiednie wykorzystanie mogłyby znacząco wpłynąć na jej rozwój oraz aktualną sytuację zapomnianego „żywego skansenu”. Potwierdza to analiza dokumentów formalnych, kształtujących przyszłość wsi. Przykłady innych ośrodków, objętych ochroną rezerwatową, wskazują możliwe sposoby rozwoju. Czynnikiem koniecznym jest szersze spojrzenie strategiczne, uwzględniające balans pomiędzy ochroną i strefą inwestycyjną. Porównując ewolucję innych, wymienionych w tekście wsi, w których zlokalizowane są rezerwaty architektury ludowej, można mieć nadzieję, że Osturnia jest dopiero na początku długiego, ale dobrze rokującego procesu zmian.

it will either become a chaotically developing tourist street, similar to Zakopane’s Krupówki or the centre of Bukowina Tatrzańska, or a forgotten and ignored area near a skiing “resort”. Local conditions appear to formally hinder this. The historical layout cannot be ignored, forcing the necessity of driving through its only main road. At the same time, its landscape itself does not require any advertisement. It makes an impression on visitors with ease. All it takes is to invite them and to provide the conditions that will make them want to stay and get to know the area better.

The aforementioned assumptions are confirmed by the thesis for activating heritage areas by promoting them as “tourist products”, as presented by Kazimierz Kuśnierz and Dominika Kuśnierz-Krupa [6]. It proposes the formulation of a comprehensive set of principles that would combine heritage conservation law, construction law and spatial development law, as well as “safe adaptation”, backed by studies and a design proposal. The authors also confirm the thesis formulated by the authors of the article concerning the necessity of providing appropriate infrastructure – including lodgings and services – that would be linked with properly restored heritage sites and the cultural landscape.

6. SUMMARY AND CONCLUSIONS

Osturnia can indisputably be considered an exceptional village because of its cultural heritage and landscape assets. Their appropriate use could significantly impact its development and its current situation, that of a forgotten “living open-air museum”. This has been confirmed by an analysis of formal documents that outline the future of the village. Examples of other centres that have been placed under conservation as preserves point to the possible forms of development. The factor that is necessary here is a broader strategic outlook, one that takes the balance between protection and the development zone into consideration. When comparing the evolution of other villages that include folk architecture preserves that have been mentioned in the article, we can be hopeful that Osturnia is at the start of a long, yet well-boding process of change.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Beňko J. Osídlenie severného Slovenska. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice, 1985.
- [2] Czajkowski J. Historyczne, osadnicze i etniczne warunki kształtowania się kultur po północnej stronie Karpat. In: Kawiorski W., Rutkowska E. (ed.), Zeszyty Sądecko-Spiskie, T.1, Wyd. Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu, Nowy Sącz 2006, 18–49.
- [3] Drożdż-Szczybura M. Zagroda okólna jako jedna z form przestrzennych tradycyjnej zagrody wiejskiej. Wyd. PK, Kraków, 2000.
- [4] Drożdż-Szczybura M. Zabudowa obszarów wiejskich szansa zachowania i rozwoju architektonicznej ekologii pamięci. In: Korolczuk D. (ed.), Kierunki Planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi. Wyd. Wydział Architektury Politechniki Białostockiej, Białystok 2006, 120–128.
- [5] Drożdż-Szczybura M. O wyrazie architektonicznym budynków inwentarskich. Od kraalu do farmy pionowej. Monografia no 398 PK, Wyd. PK, Kraków, 2016.

- [6] Kuśnierz K., Kuśnierz-Krupa D. Funkcja turystyczna jako czynnik aktywizacji małych miast zabytkowych dawnej Ziemi Krakowskiej w drugiej dekadzie XXI wieku – wybrane problemy. *Wiadomości Konserwatorskie* 2015;42:61–70.
- [7] Kuśnierz-Krupa D. Dziedzictwo kulturowe miast – szansa rozwoju czy przeszkoda – na przykładzie wybranych małych miast Podkarpacia. In: Gyurkovich J. (ed.) *Przyszłość miast – miasta przyszłości*. Monografia no 455 PK, Wyd. PK, Kraków 2014.
- [8] Kwiorski W. Sąddecki Park Etnograficzny w 30 rocznicę powstania. In: Kwiorski W., Rutkowska E. (ed.), *Zeszyty Sadecko-Spiskie, Tom 1*, Wyd. Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu, Nowy Sącz 2006, 9–11.
- [9] Medvecká M. Rezerwaty architektury ludowej na Słowacji. *Ochrona Zabytków* 1987;40/4(159): 284–289.
- [10] Radziszewska J. *Studia z dziejów ustroju Spisza*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Katowice 1969.
- [11] Szulc H. *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*. Wyd. Continuo, Wrocław, 1995.
- [12] Usakova M. Osturnia – rezerwat zabytkowego budownictwa ludowego na Słowacji. *Ochrona Zabytków* 1987;40/4(159):289–294.
- [13] Pamiatková rezervácia Osturňa. Aktualizácia zásad ochrany, obnovy a prezentácie hodnôt územia. Semanová E. (ed.), *Krajský Pamiatkový Úrad Prešov*, 2006.

¹ Źródło: badania własne autorki (A.K.), stan na 04.2019 r.

² Źródło: <http://www.citypopulation.de/php/slovakia-presovskykraj.php>

³ SRS nr 315,3 X 1979 r., z dn. 03.10.1979 nr 315.

⁴ Zákon č. 22/1958 Sb. o kulturních památkách.

⁵ Aktualnie obowiązuje: Zákon č. 49/2002 Z.z. Zákon o ochrane pamiatkového fondu, (<https://www.zakonypreludi.sk/zz/2002-49>, dostęp 01.05.2019 r.).

⁶ <https://www.pamiatky.sk/sk/page/zasady-ochrany-pr-osturna> (dostęp 01.05.2019).

⁷ http://www.obec-osturna.sk/?o_obci/uzemny_plan_obce, (dostęp 01.05.2019).

⁸ Obecnie obowiązuje ustawa: Zákon č. 608/2003 Z. z. Zákon o štátnej správe pre územné plánovanie, stavebný poriadok a bývanie a o zmene a doplnení zákona č. 50/1976 Zb. o územnom plánovaní a stavebnom poriadku (stavebný zákon) v znení neskorších predpisov. (<https://www.zakonypreludi.sk/zz/2003-608>, dostęp 01.05.2019).

⁹ Źródło: <https://www.pamiatky.sk/sk/page/register-pamiatkovych-rezervacii>, publikacja z dnia 26.7.2012 (dostęp: 01.05.2019).

Streszczenie

Niniejszy artykuł prezentuje problematykę rozwoju obszaru wsi posiadającej dziedzictwo kulturowe objęte ochroną w formie Rezerwatu Ludowej Architektury, na przykładzie słowackiej wsi Osturnia. Analiza aktualnego stanu badanego obszaru została przeprowadzona pod kątem relacji zapisów obowiązującego, lokalnego planu zagospodarowania wobec regulacji, wynikających z ochrony konserwatorskiej. Swoje wnioski, obejmujące możliwe scenariusze rozwoju, autorki oparły na analizach sytuacji podobnych wsi słowackich, wspierając je tezami naukowymi z zakresu problematyki przemian obszarów wiejskich.

Abstract

The article presents the subject matter of the development of the territory of a village that possesses cultural heritage that has been placed under conservation in the form of a Folk Architecture Preserve, on the example of the Slovakian village of Osturňa. An analysis of the current state of the investigated territory was performed, with a focus on the relationships between the provisions of the applicable local spatial development plan and the regulations that are applicable on account of conservation. The authors based their conclusions, which include possible development alternatives, on analyses of the situation of similar Slovakian villages, backing them up with academic theses from the field of the transformation of rural areas.

Nellya Leshchenko* Valerii Tovbych**

 orcid.org/0000-0002-3198-4554

 orcid.org/0000-0002-4794-4944

Modern approaches to the revitalization of historical ex-industrial architecture

Nowoczesne podejście do rewitalizacji historycznej architektury postindustrialnej

Key words: revitalization, ex-industrial architecture, monuments of industrial architecture, high-quality urban environment, inclusive space, multifunctionality

Słowa kluczowe: rewitalizacja, architektura postindustrialna, zabytki architektury przemysłowej, wysokiej jakości środowisko miejskie, przestrzeń publiczna, wielofunkcyjność

INTRODUCTION

The problem of preservation and restoration of objects of ex-industrial architecture is actual for Ukraine and many countries of the world. It occurs, that many of the historical industrial enterprises, that were locked up, were in the cities centers. Since they occupy large territories, there was a problem of rational use of urban lands. If the ex-industrial object does not have historical or architectural value, it is possible not to store it, but to construct a modern object of residential or public function on this place. In those cases when the industrial object is entered in the register of monuments, it is necessary to distinguish what is the subject of its protection – either the façade or the façade with interiors, which determines the extent of preservation of the authentic appearance.

The modern theoretical and methodological basis for the preservation of the architectural heritage of Ukrainian cities includes works of M. Bevz [1], Ye. Vodzynsky [2], L. Pribega [3] and others. The theme of preserving the monuments of industrial architecture with a transformation into new functions is raised in the publications of A. Antonova [4], M. Dyomin [5], M. Orlenko [6], V. Ko-

din [7], Y. Kobylarchik, D. Kuśnierz-Krupa, K. Paprizi [8], Yu. Ivashko [9], O. Ivashko [10] and others. Questions of the inclusiveness of the architectural environment were engaged by K. Dornie [11], J. Silva [12], A. Dunlop, P. Garcia [13], Hong-Li Wong [14].

Scientists have identified the relevance of this topic, considered examples of revitalized monuments of industrial architecture in different countries of the world and ways of possible adaptation of unprofitable industrial objects for the modern needs of society. The specific features of the new multifunctional object – the art-cluster were analyzed, its defining features were identified and its impact on the change of urban environment was showed. Scholars have determined the relationship between the political and ideological needs of modern society and the emergence of new informal subcultures and informal art. From this point of view, the emergence of art-clusters is partly due to the same needs as the spread of street art and graffiti – it is young people's search for a new ways of expression in the face of globalization of society and the loss of national identity.

For Ukraine this topic is rather new, while in Western Europe and the USA it has been actively implemented.

* Ph.D arch., associate professor, Kyiv National University of Construction and Architecture

** dr. arch., professor, Kyiv National University of Construction and Architecture

* dr, prof. uczelni, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury

** prof. dr hab., Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury

Cytowanie / Citation: Leshchenko N., Tovbych V. Modern approaches to the revitalization of historical ex-industrial architecture. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:51-58

Otrzymano / Received: 04.07.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 24.08.2019

doi:10.17425/WK60POSTINDUSTRY

Fig. 1. Examples of revitalization of ex-industrial objects in Tallinn. Photo by N. Leshchenko

BASIC MATERIAL

Receiving a new life during revitalization, historical ex-industrial buildings and urban areas as a whole must preserve their architectural appearance and get a new destination that will be relevant to present-day and demanded by the city's residents.

There are several common variants of revitalization of industrial architectural monuments – adaptations for shopping facilities, hotels, lofts, office premises. They can get various museum functions, such as the history of a place or manufactory that has previously been located here. As well as cultural and art functions. The last option is more interesting and non-standard, since it opens the space for creativity for different people, for professionals, young non-formal artists and visitors who can be not only observers, but also take an active part in the action that takes place in this space. The attractiveness of such a way of revitalization lies in the absence of the need for significant capital investment in repairs and decoration and in the possibility of free expression for artists and visitors, in the creation of the so-called space for communication, creativity, learning and transfer of experience.

The existing practical experience of the revitalization of historical ex-industrial objects in Poland, Germany, Estonia deserves attention.

If we analyze examples of the revitalization of historical buildings and structures in Lodz, then the specificity of the architectural heritage of this city is the industrial architecture domination in the register of monuments, as Lodz developed just as an industrial city with a dominant light industry. The manufactory of Lodz is multistory large-scale capital buildings with interesting volumetric-spatial compositions. These manufactories occupy large areas on the city map. Traditionally, they had a developed infrastructure, in fact they were original «towns in the city» with a place of work, housing workers, shops, schools and churches. Consequently, traditional multifunctionality is crucial in their modern functional adaptation.

The preservation of the traditional historical environmental context of these factories with their simultaneous updating should include to the positive moments of the experience of revitalization in Lodz. As well as the usage of the admission of the superstructure and the annex of modern glazed parts in contrast to the brick

old parts of buildings and preservation of authentic brick façades with restoration of damaged sections of masonry, bearing structures, with the restoration of lost fragments of brick decoration. Different approaches are worked out and for the solution of interior spaces. They can be completely modern, or can combine in contrast the old and new parts. Saved old constructions can be supplemented by the new ones.

The experience of revitalization of the ex-industrial objects in Tallinn is worthy of attention (fig. 1). These are mainly near-port territories, which in recent years have not been actively used, and thus acquired an abandoned appearance. They have strategic locations, next to the historical city center, and separate it from the sea.

The most interesting and large-scale example is the revitalization of the ex-industrial Rotermann district. The quarter was founded in the 19th century as a place for manufacturing, selling and storing various industrial and grocery products. More than a hundred years has been an active industrial and commercial district of the city. At the end of the 20th century, it came to a complete decline and desolation. At the beginning of the 21st century it was listed in the historically valuable areas of the city. Now, after revitalization it has become multifunctional, where near the historical old industrial buildings, adapted to the new functions, new modern buildings are located. It is an active, comfortable and high-quality urban environment for living, working, spending free time, meeting, communicating, in which there are always people. It preserves the historical context and everyone can clearly feel the «spirit of the place» (fig. 2).

The problem of revitalization of historical buildings and abandoned historical urban environment is also very relevant for the cities of Ukraine. It is offered to focus on two examples of revitalization – the monument of industrial architecture and military engineering and historical ex-industrial buildings and territory in Kiev.

The proposal to create an inclusive museum space within the framework of the project of revitalization the entrance group premises and the adjacent part of the first floor of the main building of the Mystetskyi Arsenal in Kyiv deserves attention (fig. 3).

Mystetskyi Arsenal is a well-known object of cultural heritage of the Ukrainian people. He is also called the «Kiev Louvre». It is a favorite place of locals and a place of attraction for many tourists who come to get acquainted

Fig. 2. An example of revitalization of the ex-industrial Rotermann District in Tallinn. Photos by N. Leshchenko

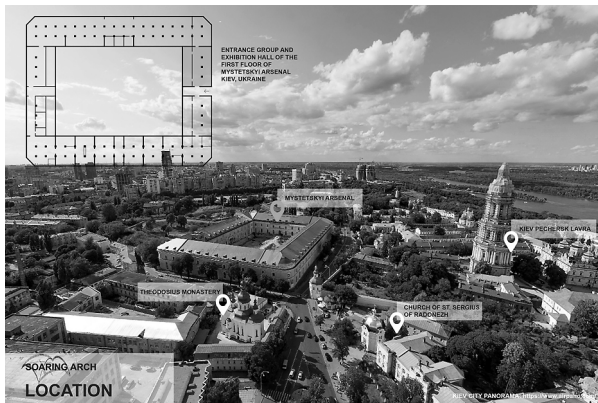

Fig. 3. Mystetskyi Arsenal in Kyiv. General view. Photo [15]. Scheme – A.Holovatiuk, Ph.D student ITA KNUCA; N. Leshchenko, Ph.D arch., associate professor ITA KNUCA

with the history and culture of our country, our city, our life and traditions.

The building was laid in 1784 as a place for the production, repair and preservation of weapons [16]. In the 19–20 centuries had an industrial function, from the beginning of the 21st century – a cultural function. It is an architectural monument of national significance [17]. Until now, the building has preserved the historic hall plan, the walls and columns of the authentic Kyiv brick, the naves and the cross-vaults on the ground floor. Unfortunately, the authentic cover of the first floor is not preserved. During the last reconstruction at the beginning of the century, it was replaced by a monolith on the corrugated board and metal beams.

The building is currently being used as a cultural center. In the part of the building, namely the halls of the first floor, repair and restoration works are under way.

It is proposed to dwell in detail on the project of adaptation of the first floor halls under multifunctional inclusive art space. The project is based on the idea of preserving the existing cultural heritage, its active modern use, and providing access to it and its knowledge to all people. This example will show the approach of creating a new art space, open, interesting, transformable and accessible to all people, regardless of their age, wealth, social status, cognitive and physical capabilities. And this approach will allow people with physical disabilities to actively engage in contemporary social and cultural urban life.

When creating our project, we proceeded from the observance of the fundamental principles of preserva-

tion and the modern sustainable development of the historical and cultural heritage, namely, the tolerance, continuity and harmonious complement.

To sum up, the idea of organizing the space can be expressed in the following words: «Authentic – modern – tactile – for all».

In order to emphasize the tradition and create a new unique space, the concept «Soaring arch» (fig. 4) was proposed. This is an imitation of the preserved cross-arches of Arsenal in the form of series of glowing light bulbs on the «invisible» black wires coming down from the ceiling and hovering over the halls. They provide illumination of the halls. To interest and attract attention, it is suggested to arrange a «Soaring ribbon» from light sources above the stairs. It will simultaneously symbolize the dynamic flow of creativity and provide lighting for the entry group.

The height of the halls will be overcome by the spatial idea of «Soaring arch» and by means of a hanging expo. Exhibits suspended on hooks to metal pipes, which are fixed to the existing metal beams. This ensures the mobility of the exposure, as well as non-interference to the walls and preservation of the masonry authenticity. By the way, the destroyed parts of the walls were not restored, but preserved and used as a part of general exposition, supplemented by glass cubes with exhibits, suspended at different altitudes (fig. 5, 6).

The consideration of the needs of people with functional impairments is a key element of the design of all

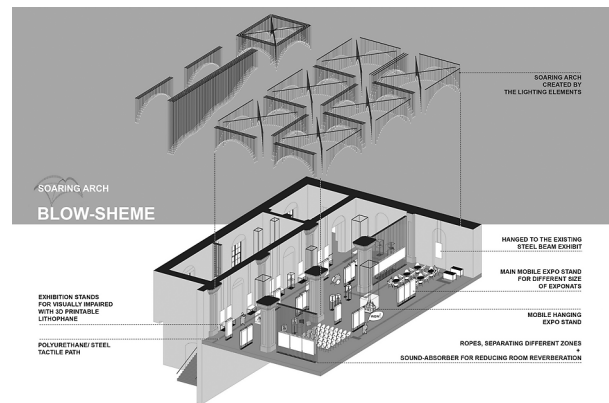

Fig. 4. The project proposal for the adaptation of the first floor hall of the Mystetskyi Arsenal in Kyiv under the multifunctional, inclusive artistic space. Burst-Scheme. Completed: A.Holovatiuk, Ph.D student ITA KNUCA; N. Leshchenko, Ph.D arch., associate professor ITA KNUCA

halls in this project. An approach to creating an interior design that is accessible to all groups of people is a sign of tolerance and respect that helps people with functional disorders to integrate into society and join the exchange of cultural experiences.

It was proposed to solve the problem of lifting a people with low mobility to the main exhibition halls using an elevator platform. For the visitors of the exhibition with a visual impairment, special stands with volumetric images – lithophanes – were created. They are located along the tactile path, marked on the floor of the halls. This tactile path is offered for the convenience of orientation and movement of visually impaired people. A metal handrail with tactile stickers, which leading to all halls and wardrobe, was also created. The placement of mirrors near the wardrobe was proposed in such a way as to avoid displaying lights in them. It is made specifically so that people with limited vision do not confuse the bright light of the lamp with a bright light of its glare

in the mirror. For acoustic comfort, it is possible to install ecophon acoustic panels in stand-up exhibition stands. All stands can freely move around the hall and create different compositions. This facilitates the easy transformation of the halls for various events.

Halls are multifunctional. Their functional zoning is implemented with the help of the proposed spatial composition of jute ropes. Ropes are mobile. They tactilely and visually allocate separate zones: wardrobe, lecture and film zone, cafe, lounge or master classes. At the same time, their design allows you to observe what is happening in the adjacent zone.

The project provides the creation of a new space not only for the art exhibition, but also, first of all, for communication, leisure time, exchange of cultural experiences, opportunities for creative expression for each person. And as a result, the monument will receive a new multifunctional, inclusive space, interesting and accessible for various people with different preferences and opportunities (fig. 7).

Fig. 5, 6. Project of revitalization of halls of the first floor of Mystetskyi Arsenal in Kyiv. Incoming group. Existing status and project proposal. Completed: A. Holovatiuk, Ph.D student ITA KNUCA; N. Leshchenko, Ph.D arch., associate professor ITA KNUCA

Fig. 7. Project of revitalization of halls of the first floor of Mystetskyi Arsenal in Kyiv. Exhibition halls. Lecture and film zone. Existing status and project proposal. Completed: A.Holovatiuk, Ph.D student ITA KNUCA; N. Leshchenko, Ph.D arch., associate professor ITA KNUCA

In general, the inclusiveness of any historical building, and especially of the monuments, will increase the degree of its active participation in the modern cultural and social life of the city. It will allow to be visited by a great number of different people, and especially those with limited physical capabilities. It is very humane and will contribute to the socialization of these people.

So, when adapting the monument to a modern new function, such solutions of the updating of its space should be applied that will allow each person, regardless of his cognitive and physical possibilities, to easily perceive this space, to know it, to participate in the social action that this space involves and thus easy to [18]. And the monument will receive the second new active and socially useful life.

Thus, in this project, we have demonstrated how, when revitalizing the architectural monument, we can create a new inclusive space with a minimal intervention.

Another example is the proposed project for the revitalization of the historical ex-industrial area along the Radischeva street in Kyiv. Unlike the previous example, ex-industrial buildings in this area are not architectural

monuments. They belong to historic valuable buildings and low value buildings, are located in the development control zone. Thus, for their revitalization, it was suggested to apply more active methods. The main thing is that all changes to activate abandoned buildings and spaces should be made within the preservation of the historical context (fig. 8).

The analysis of the existing state of the territory in the context of the place allowed to reveal the structural and functional zones surrounding of the degrading urban environment; the degree of preservation and historic value of existing buildings and their design code; level of social activity; infrastructure filling with the objects of social purpose and «green» zones. On its basis, the functional and volumetric-spatial solution of the revitalization of buildings and the environment as a whole was made, in order to create a system, working for perspective development.

Recommendations were provided for:

- the marking of the ex-industrial complex both in the mental and in the physical space;

Fig. 8. Project of revitalization of the ex-industrial area on the Radishcheva street in Kyiv. Existing status and project proposal. Completed: O. Onishchenko, student ITA KNUCA; head: N. Leshchenko, Ph.D arch., associate professor ITA KNUCA

- the filling with events and functional content with various functions, demanded both on weekdays and weekends, which must activate the degrading urban environment, attracting different people with different preferences and opportunities;
- the transformation of existing buildings and spaces with the demolition of dilapidated low-value buildings and the addition of new volumes and the creation of a public green zone;
- the transformation of space into a predominantly pedestrian with the arrangement of underground parking under the recreation area;
- the arrangement of space with small architectural forms and elements of branding space for transforming it into a convenient for long stay, interesting and recognizable for visiting.

These recommendations will be able to revitalize and activate the currently abandoned urban environment, improve its quality and turn it into a successful one (fig. 9).

When revitalizing historical ex-industrial urban areas, buildings and structures should not give them only any one function, even if it is most relevant for the present-day city. Mono functionality should be avoided, as the reasons for the conversion of even the most active territories into temporarily empty at certain times and days. The focus should be on multifunctionality. It will be interesting and attract different people with different preferences. New functions should be actively involved in both every day and holiday city life. This will enable revitalized buildings and urban space to be active at all times. In addition, all stakeholders at different levels – city municipality, local entrepreneurs, cultural associations, community organizations, residents – should be involved in the process of revitalization. This will allow for the diverse interests and needs of different people to be taken into account when choosing new functions and creating truly an active inclusive urban space.

CONCLUSIONS

Revitalization is a complex reconstructive method that characterizes the processes of revival, restoration of vitality, activation of the historical environment or historical building by providing them with new func-

tions that will help preserve the historical context and will not break the authenticity of the historical building façades. The objects of revitalization are either separate abandoned historical buildings, or degrading historical urban environment that are not actively used or not used at all.

A revitalizing building has returned lost destination or acquires a new one. Consequently, its planning solution may be changed, and constructive solution updated with the maximum preservation of authentic elements. In any case the historical authentic façade should be preserved.

For the degrading historical urban environment, revitalization is a method of its revival thanks to certain qualitative changes that can make it more suitable for modern living or other modern uses (integration into the modern city life). The “rejuvenation” of the historical environment is implemented by:

- adaptation of existing historical buildings to new function with a change of their old planning solutions and preservation of historic authentic façades (in the case of monuments);
- construction of new buildings with new functions, that should activate the «frozen» area, which is currently underused, or revive the degrading ones;
- development of recreational zones to restore the viability of abandoned and vacant spaces;
- development of the new functional and infrastructural connections to vitalize the area and integrate it into a modern urban life;
- creation of a new quality environment for an interesting and comfortable stay in it for different groups of people. These can be: multifunctional active pedestrian area; well-maintained open public space; ordered «green» places for recreation and leisure time;
- optimization of transport infrastructure (reduction of transit traffic load; introduction of additional driveways for providing services to a new development; organization of underground parking lots; separation of traffic and pedestrian flows; creation of equipped active pedestrian areas);
- elimination of the disharmonious effect of existing abandoned degrading industrial and warehouse enterprises by:

Fig. 9. Project of revitalization of the ex-industrial area on the Radishcheva street in Kyiv. General view. Completed: O. Onishchenko, student ITA KNUCA; head: N. Leshchenko, Ph.D arch., associate professor ITA KNUCA

- a) conversion and modernization, after which their territory is reduced, only harmless or representative production remains, which does not require large storage space and transport load;
 - b) adaptation to a new function with changes in the planning and constructive solutions and preservation of the historical façade (in case of an industrial architecture monument), with a possible superstructure and outbuilding. The new function should complement the historical environment, based on the chosen direction of the modern development of the historical city as a whole;
 - c) demolition of abandoned low-value buildings. After decontamination of the territory, a recreational, residential or public area should be set up in accordance with the functions that are needed in this historical environment;
- usage of energy efficient technologies for the new and historical buildings.

To sum up, revitalization is normally applied to not used or underused abandoned, degrading or empty parts of the historical urban environment. They can be included in the complex protection zone, as well as in the development control zone and the zone of the protected landscape. During the complex restoration and reconstructive transformation of the city historical centre, revitalization can be complemented by the revalorization and regeneration of the historical urban environment, restoration (in case of architectural monuments), or by modernization (in case of low-value / poorly preserved historical buildings). Therefore revitalization is a complex method that provides not only the functional vitalization of abandoned historical urban areas and buildings, but preservation of the existing historical urban context, the spirit of the place and memory of the past, materialized in the existing monuments and the urban environment.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Bezv M.V. The methodological bases for the preservation and regeneration of protected architectural zones of historical towns: the dissertation abstract for the degree of doctor of architecture: 18.00.01. Kharkiv, 2004. 32 p. (in Ukrainian).
- [2] Methodological recommendations for research the historical and architectural heritage in the cities of Ukraine // Ye. Vodzinski and others. Kiev: Kiev Research Institute of Urban Development, 1982. 120 p. (in Russian).
- [3] Prybyega L. Protection and restoration of the architectural and urban heritage of Ukraine: methodological aspect. Kyiv: «Mystetstvo», 2009. 304 p. (in Ukrainian).
- [4] Antonova A.A. Art clusters as a space for the development of the cultural potential of the city. In the world of science and art: questions of philology, art history and cultural studies. Novosibirsk, 2015. No. 4 (47). C. 56–59. (in Russian).
- [5] Dyomin M., Ivashko O. A systemic approach to transforming historical fortification and industrial complexes into art objects. Chelm-Lviv, 2018. Nr 10. P. 30–33.
- [6] Orlenko M., Ivashko O. Art-Clusters as a New Type of Buildings: the Specificity of the Spatial Solution and the Features of Restoration during the Redevelopment Process (The Experience of Poland). Smart Project, Building and City. Środowisko Mieszkaniowe (Housing environment). Katedra Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, 2017. Nr 21. P. 109–115.
- [7] Kodin V. Basics of reconstruction of historic cities. Tutorial. Kharkiv, 2009. 172 p. (in Ukrainian).
- [8] Kobylarczyk J., Kuśnierz-Krupa D., Paprzyca K. Art-klaster as the result of revitalization in the urban space. Urban planning and territorial planning: scientific and technical collection. Kyiv, 2018. Nr 68. P. 236–246.
- [9] Ivashko Y. Ivashko O. Historic fortification as art objects. Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications: collection of scientific articles. Chelm-Lviv, 2017. Nr 9. P. 83–88.
- [10] Ivashko O. Comparative analysis of Art-clusters – a new type of multi-functional buildings and their location in the city's structure. Smart Project, Building and City. Środowisko Mieszkaniowe (Housing environment). Katedra Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, 2018. Nr 25. P. 13–17.
- [11] Chris Downey Architect. Architecture for the blind. [Electronic resource]. – Access mode: <http://arch4blind.com/projects.html>.
- [12] Jaime Silva. Personal narratives: What's disability to me? [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.who.int/features/2011/disability/jaime/en/>.
- [13] S Malhotra. Architecture & Design for the disabled people. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.arch2o.com/architecture-design-disabled/>.
- [14] Hong-Li Wong. Architecture without barriers: Designing inclusive environments accessible to all. Toronto, 2014.

- [15] Kiev City Panorama. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.airpano.com/>
- [16] Mystetskyi Arsenal museum in Kyiv [Electronic resource]. – Access mode: http://kievtown.net/ukr/kyev_museums/art_arsenal_museum.html.
- [17] Mystetskyi Arsenal [Electronic resource]. – Access mode: <https://artarsenal.in.ua/uk/istoriya/>.
- [18] Leshchenko N., Holovatiuk A. Inclusive public space as the result of modern functional adaptation of architectural monuments. Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications: collection of scientific articles. Chelm-Lviv, 2018. Nr 10. P. 78–86.

Abstract

The article shows various approaches to the revitalization of historical ex-industrial buildings and territories. Depending on the degree of historic value and preservation of buildings and the urban environment as a whole, various techniques of their revitalization are applied.

Revitalization of abandoned degrading historical ex-industrial buildings and territories is recommended through their functional vitalization and renewal, with the preservation of the existing historical urban context, the spirit of place and memory of the past.

The strategy of creating an inclusive public space under the revitalization of architectural monuments is proposed. Recommendations are given for updating the spaces, allowing each person, regardless of one's cognitive and physical abilities, to easily perceive and comprehend them, participate in the social activities as assumed the spaces and thus easily socialize.

Various approaches are illustrated with the examples of the proposed design projects on revitalizing of the first floor spaces in Mystetskyi Arsenal in Kyiv – the architectural monument, and the ex-industrial area in Radishcheva street in Kyiv, located in the development control zone, with historically valuable as well as low-value buildings.

The conclusion is made, in what cases revitalization can be applied to historic buildings as well as urban environment. It is shown, what it provides. Recommendations are given of how to use the revitalization in conjunction with other restoration and reconstructive methods during the complex transformation of the historical city centres development.

Streszczenie

Artykuł prezentuje różne podejścia do rewitalizacji historycznych budynków oraz terenów przemysłowych. W zależności od wartości historycznej i stanu zachowania budynków, oraz środowiska miejskiego jako całości stosuje się różne techniki ich rewitalizacji.

Zaleca się rewitalizację opuszczonych, zdegradowanych, historycznych budynków i terenów przemysłowych poprzez ich adaptację i odnowienie, z zachowaniem istniejącego historycznego kontekstu miejskiego, ducha miejsca i pamięci przeszłości.

Proponuje się strategię stworzenia integracyjnej przestrzeni publicznej w ramach rewitalizacji zabytków architektury. Opracowano zalecenia dotyczące rehabilitacji przestrzeni, która pozwoli każdemu, niezależnie od jego zdolności poznawczych i fizycznych, na łatwe jej postrzeganie i pojmowanie oraz udział w toczącym się tam życiu społecznym, zgodnie z założonymi przestrzeniami, a tym samym na łatwe kontakty towarzyskie.

Różne podejścia zilustrowane są przykładami projektów rewitalizacji pierwszego piętra w Mystetskyi Arsenal w Kijowie oraz terenów przemysłowych przy ulicy Radishcheva w Kijowie, zlokalizowanych w strefie kontrolowanego rozwoju, gdzie znajdują się obiekty zarówno cenne historycznie, jak i o niskiej wartości.

Zobrazowano, w jakich przypadkach rewitalizację można zastosować do budynków historycznych, a także środowiska miejskiego. Podano także zalecenia dotyczące realizacji rewitalizacji w połączeniu z innymi metodami konserwatorskimi w złożonym procesie transformacji historycznych centrów miast.

Monika Trojanowska*

 orcid.org/0000-0001-8168-0746

Współczesna architektura teatrów plenerowych w historycznym otoczeniu

Contemporary architecture of open-air theatres in historic environments

Słowa kluczowe: architektura teatrów plenerowych, miejsce sceniczne w otwartym krajobrazie, projektowanie architektoniczne

Key words: open-air-theatre architecture, open-air-theatre in open landscape, architectural design

WPROWADZENIE

Teatr plenerowy jest historycznie najstarszą formą teatru. Przedstawienia w plenerze były organizowane już w starożytności, jeszcze przed powstaniem architektonicznej formy amfiteatru. W wiekach średnich przedstawienia odbywały się w centrum życia lokalnych społeczności. Za scenę służyły m.in. schody kościołów i tymczasowe drewniane konstrukcje (Kozień-Woźniak, 2015, s. 85; Obracaj, 2007). Nazwę teatru plenerowego noszą widowiska organizowane od XIX wieku wzorowane na teatralnych przedstawieniach w amfiteatrach greckich lub średniowiecznych przedstawieniach religijnych (Frankowska B., niedatowane).

W przypadku teatrów plenerowych scena znajduje się w zewnętrznym świecie. Badacze wskazują na konieczność uwzględnienia w przedstawieniach plenerowych związku pomiędzy plenerem a repertuarem, wymagań pleneru w zakresie środków inscenizacji i uwzględnienia relacji widza i aktora (Frankowska B.) Architektura i scenografia teatru plenerowego albo dąży się do adaptacji walorów teatralnych pejzażu albo wręcz przeciwnie – wprowadza w krajobraz elementy będące z nim w kontrastowej niespójności. Środki wyrazu zawsze dyktuje otwarta przestrzeń, ze względu na swoje ograniczenia.

INTRODUCTION

The open-air-theatre is historically the oldest form of the theatre. Open air performances were organized already in antiquities yet before the establishment of the architectural form of Amphitheatre. In the middle ages the theatrical performances took place in the centers of local community public life. Stairs of churches and temporary timberworks, squares or markets served as a stage among other places (Kozień-Woźniak, 2015, p. 85; Obracaj, 2007). The name of the open-air-theatre was given to the spectacles organized from XIX century and modelled on theatrical performances in ancient Greece amphitheatres or mediaeval religious representations (Frankowska B., dateless).

In case of open-air-theatres the stage is placed in the external world. The researchers emphasize the necessity to consider in the open-air-performances of the relationship between the open air background and the theatre pieces played, the requirements of the open air stage and the range of disposable theatrical resources and the relation between the spectator and the actor (Frankowska B.) The architecture and scenography of the open-air-theatre either way or seeks the adaptation of the theatrical values of the existing landscape or introduces the elements of contrasting inconsistency into

* UTP, Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy

* UTP, University of Science and Technology in Bydgoszcz

Cytowanie / Citation: Trojanowska M. Contemporary architecture of open-air theatres in historic environments. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:59-68

Otrzymano / Received: 15.03.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 18.04.2019

doi:10.17425/WK60OPENAIR

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

MIEJSCE SCENICZNE W TEATRZE PLENEROWYM

Teatr plenerowy to niezwykle zadanie architektoniczne. Edward Gordon Craig stwierdził, że teatr musi być „pustą przestrzenią, wyposażoną jedynie w dach, podłogę i ścianę” (Trzcińska, 2015). Badaczka teatru Anne Ubersfeld wyróżniła cztery rodzaje przestrzeni: *miejsce przedstawienia – scenę, miejsce sceniczne – fikcyjne miejsce akcji dramatu, przestrzeń dramatyczną – informację o otoczeniu zawartą w tekście dramatycznym i wreszcie miejsce teatralne, czyli budynek teatralny, jego lokalizację i relację z miastem* (Trzcińska, 2015). W przypadku spektakli plenerowych mamy do czynienia ze specyficznym miejscem teatralnym – miejscem codziennego życia lokalnej społeczności lub też pięknym krajobrazem miejsc wypoczynku i wakacji. Lilianna Dorak-Wojakowska (2017) zauważa, że „Scena musi się jakoś upodobnić do zewnętrznego świata, aby umieć oddać najbardziej typowe doświadczenia odbiorców. (...) W najnowszym teatrze obserwuje się coraz częściej dążenie do takiej modyfikacji scenicznego wydarzenia, by oferowało ono odbiorcom już nie reprezentację, ale bezpośrednie doświadczenie rzeczywistości (*czas, przestrzeń, ciało*)”. Wyrazistość scenicznej rzeczywistości wymaga wykorzystania wszystkich dostępnych środków wyrazu i możliwości, jakie daje „linia, płaszczyzna, bryła, przestrzeń, kolor, światło i cień (...), ale również bezpośredni kontakt głosem, wzrokiem, czasem dotykiem” (Franta, 2004). Rozmycie granicy między strefami sceny i widza, wielość miejsc, gdzie gra toczy się jednocześnie (symultaniczność gry), współtworzenie przedstawienia przez widzów – te wszystkie elementy doskonale współgrają z prowizoryczną przestrzenią przedstawień plenerowych. Stwarzają też pole do popisu dla integracji architektury i projektowania krajobrazu ze sztuką teatru.

BUDOWA FORMY ARCHITEKTONICZNEJ TEATRU PLENEROWEGO – PRZYKŁADY ZREALIZOWANYCH OBIEKTÓW

Pod względem architektonicznym przestrzeń widowisk plenerowych możemy podzielić w sposób następujący:

- obiekt teatru plenerowego, posiadający scenę z widownią, najczęściej amfiteatralną,
- wyniesiona scena plenerowa otoczona przez otwartą przestrzeń, która tymczasowo na czas przedstawienia może stać się widownią,
- wyniesiona widownia – amfiteatr lub trybuny obok przestrzeni, na której może być montowana tymczasowa scena,
- otwarta przestrzeń przygotowana do montażu tymczasowej sceny i widowni,
- zamknięte obiekty teatralne zlokalizowane na terenach parkowych.

Każdy z typów formy architektonicznej teatru plenerowego pozwala na integrację sztuk, ale oferuje nieco inne możliwości działania. Wybrano przykłady obiektów zrealizowanych i funkcjonujących na terenie Polski i Europy.

the everyday scenery. Means of expression are always dictated by the open space.

THE SCENIC PLACE IN THE OPEN-AIR-THEATRE

The open-air-theatre may become an unique architectural challenge. Edward Gordon Craig stated that the theatre had to be „a void space, equipped only with a roof, a floor and a wall” (Trzcińska, 2015). Anne Ubersfeld recognized four kinds of spaces: *the place of the performance – the stage, the place of action – the fictitious place of the action of the drama, the dramatic entourage/milieu of action – the information on the environment contracted in the dramatic text and at last the theatrical place, that is to say the theatrical building, its location and its relation to the city* (Trzcińska, 2015). In case of open-air spectacles it is a specific theatrical place – an everyday place of everyday life of the local community or a beautiful scenery of places of holiday rest. Lilianna Dorak-Wojakowska (2017) notices that “somehow the stage have to become similar to the external world, in order the mirror to most typical experiences of spectators. (...) In the modern theatre one observes more and more often the tendency to such modification of the theatrical event, so that it offers to spectators no longer only the representation, but also the immediate experience of the reality (*the time, the space, the body*)”. The expressiveness of the stage reality demands utilizations of all accessible means of expression and possibilities given „by the line, the surface, the block, the space, the colour, the light and the shadow(...), but also the immediate contact – voice contact, eye contact and sometimes touch contact” (Franta, 2004). Blurring the border between the areas of the stage and of the spectator, multitude of places where the piece is played simultaneously (the simultaneousness of the stage play), spectators contributing to the performance – all these elements perfectly harmonize with the provisional space of open-air-performances. They create also the opportunity for integration of architecture and landscape design with the art of theatre.

THE ARCHITECTURAL FORM OF THE OPEN-AIR-THEATRE

The open-air theatre designs can be divided into four groups considering architectural design:

- permanent open-air-theatres, with permanent scene and built-in audience, most often amphitheatrical in shape,
- permanent open-air stage surrounded by open space which during the performances become provisional audience,
- permanent built-in audience – amphitheater or permanent stands located next to open space where a temporary stage can be assembled for the performances,
- temporary stages and audiences, provisional stages assembled in open places, fields, squares, historic places etc., which become audience only for the time of the performance.

OBIEKT TEATRU PLENEROWEGO POSIADAJĄCY SCENĘ Z WIDOWNIĄ, NAJCZĘŚCIEJ AMFITEATRALNĄ

Opera Leśna w Sopocie

Opera Leśna w Sopocie to dzisiaj jeden z symboli miasta. Obiekt został otwarty w 1909 r. w kompleksie leśnym Lasów Oliwskich. Dzisiaj znajduje się na skraju Trójmiejskiego Parku Krajobrazowego. Teatr zlokalizowano na polanie leśnej o szczególnych walorach akustycznych i krajobrazowych. Obiekt od samego początku cieszył się wielkim powodzeniem i funkcjonował w niezmiętej formie przez lata.

W 1964 r. obiekt został gruntownie wyremontowany i zadaszony. Zadaszenie z podgumowanej, impregnowanej, stylonowej tkaniny było rozpinane tylko na czas sezonu. Demontowany na zimę dach nie zastrzał całej widowni, a zaplecze techniczne okazało się niewystarczające. Kiedy sezonowe zadaszenie zaczęło przeciekać, zdecydowano, że potrzebny jest kolejny remont.

W okresie od września 2009 do czerwca 2012 roku obiekt przeszedł gruntowną modernizację. W rzeczy-

Ryc. 1. Opera Leśna w Sopocie. Wizualizacja opery z lotu ptaka. Źródło: http://www.inzynierbudownictwa.pl/inwestycje,inwestycje,artykul,stalowa_konstrukcja_z_motylim_dachem,7114, dostęp: 11.2018

Fig. 1. Forest Opera in Sopot. Computer rendering representing bird's eye view. Source: http://www.inzynierbudownictwa.pl/inwestycje,inwestycje,artykul,stalowa_konstrukcja_z_motylim_dachem,7114, access: 11.2018

Ryc. 2. Opera Leśna w Sopocie. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Opera_Le%C5%9Bna_Sopot_-_PTFE_membrane_roof.jpg, dostęp: 11.2018

Fig. 2. Forest Opera in Sopot. Source: access: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Opera_Le%C5%9Bna_Sopot_-_PTFE_membrane_roof.jpg, access: 11.2018

Theater buildings located inside open green spaces, e.g. inside public parks

Each of those architectural forms of the open-air-theatre allows for the integration of arts, but each offers different possibilities. Various examples which illustrate those variations built and functioning in Poland and abroad were chosen.

PERMANENT OPEN-AIR-THEATRES WITH PERMANENT SCENE AND BUILT-IN AUDIENCE, MOST OFTEN AMPHITHEATRICAL IN SHAPE

Forest Opera in Sopot

The Forest Opera in Sopot is one of the symbols of that city. The structure was opened in 1909. It was built in Oliwa forest complex. Today, it is located on the edge of the Tri-City Landscape Park in a forest clearing, which provides special acoustics and landscape qualities. From the very beginning, the building enjoyed a great success and functioned in an unchanged form for many years.

In 1964, the building was thoroughly renovated and covered with roof. The roof was made of impregnated fabric and did not cover the entire audience. It was put in place only for the duration of the summer season and dismantled for the winter. Moreover the technical facilities were found to be insufficient. After that seasonal roofing started to leak, it was decided that another renovation was needed.

In the period from September 2009 to June 2012, the building underwent a complete modernization. In fact, a new open air theatre with a modern construction was built in the place of the former amphitheater. Only the name, location and beautiful surroundings remained from the original forest theater. The author of the modernization design was arch. Jacek Szczęsny from the Archi-CAD studio in Gdańsk. The stage, its facilities and the auditorium were rebuilt. The number of seats was increased and the accessibility for the disabled was improved. The opera's auditorium currently has over 5,000 seats for viewers. The stage (with a depth of 19 m and an area of 430 m²) and orchestra can accommodate an orchestra of more than 100 people.

The access road has also been changed improving the possibilities for stage design.

A permanent roof, in the shape of a leaf (or butterfly), made of technical fabric – a glass fiber membrane covered with Teflon PTFE – was designed. The new roof plays multiple roles: it is a roof, an acoustic screen and an element of the scenography. The roof structure is based on two load-bearing arches made of hot-bent steel pipes of various spans. The space truss, which holds the arches, is at the same time a technical platform and a lighting bridge. The truss with a technical platform is roofed with transparent polycarbonate. During the modernization, a new,

wistości w miejscu dawnego amfiteatru wybudowano nowy obiekt o nowoczesnej konstrukcji. Z pierwotnego teatru leśnego pozostała tylko nazwa, ta sama powierzchnia zabudowy i wspaniałe otoczenie. Autorem projektu modernizacji był arch. Jacek Szczęsny z pracowni Archi-CAD z Gdańska. Przebudowano scenę i jej zaplecze, oraz widownię, zwiększając liczbę miejsc i zapewniając dostępność dla osób niepełnosprawnych. Zmieniono również system dróg dojazdowych, aby poprawić możliwości montażu scenografii. Zaprojektowano całoroczne zadaszenie w kształcie rzuconego liścia lub motyla wykonane z tkaniny technicznej – membrany ze szklanego włókna, pokrytej teflonem PTFE. Nowy dach jest jednocześnie przekryciem, ekranem akustycznym i elementem scenografii. System montażu konstrukcji był niezwykle precyzyjny i wymagał mistrzowskich umiejętności. Widownia opery mieści obecnie ponad 5 tys. widzów. Scena (o głębokości 19 m i powierzchni 430 m²) oraz orkiestron jest w stanie pomieścić ponad 100-osobową orkiestrę.

Konstrukcja dachu opiera się na dwóch łukach nośnych z giętych na gorąco stalowych rur, o różnej rozpiętości ze względu na ukształtowanie terenu. Przestrzenna kratownica spinająca łuki stanowi jednocześnie pomost techniczny i oświetleniowy. Kratownica z pomostem technicznym jest przekryta od góry przezroczystym poliwęglanem. W czasie przebudowy wybudowano też nowy całoroczny budynek z garderobami pokryty zielonym dachem.

Modernizacja Opery Leśnej, przeprowadzona z wykorzystaniem najnowszych zdobyczy wiedzy technicznej, umożliwia dzisiaj pełne wykorzystanie potencjału historycznego obiektu.

Wieża w chmurach. Teatr plenerowy w Grafenegg, Austria

Teatr zlokalizowany jest na terenie zamku w Grafenegg. Od prawie 250 lat tereny zamkowego parku były świadkiem zmieniających się trendów w architekturze i kształtowaniu krajobrazu. Teatr plenerowy stworzył nowy akcent w krajobrazie parku. Obiekt przyczynił się do uporządkowania logicznej kompozycji innych budowli w parku. Dopasowanie do historycznej kompozycji polegało na stworzeniu nowej jakości architektonicznej i wydobyciu na zasadzie kontrastu przeciwieństw walorów historycznych obiektów zamku Grafenegg.

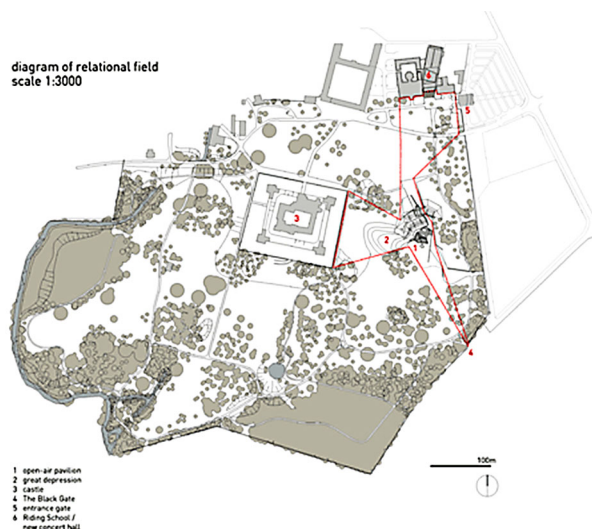
Obiekt zlokalizowano w istniejącym obniżeniu terenu, dodatkowo pogłębionym. Masy ziemne z wykopu posłużyły do budowy sztucznych wzniesień i pagórków, w które gładko wtopiona jest scena. Sztuczne formy amfiteatru znakomicie wtapiają się w sztuczny i naturalny krajobraz.

W sztucznym wzniesieniu wycięto korytarz wiodący do teatru. Takie rozwiązanie architektoniczne sprzyja budowaniu atmosfery zaciekawienia i teatralności już w czasie wchodzenia do teatru. Zaplanowane otwarcia widokowe w określonej kolejności przestrzennej przyczyniają się do stworzenia wielowarstwowych kompozycji krajobrazowych. Zastosowano długie osie widokowe

permanent building with dressing rooms covered with a green roof was built.

A tower in the sky. Open-air theatre in Grafenegg, Austria

The theater is located in the castle of Grafenegg. For almost 250 years, the grounds of the castle park have witnessed changing trends in the architecture and landscaping. The outdoor theater has created a new

Ryc. 3. Plan założenia w Grafenegg. Źródło: <https://www.dezeen.com/2009/07/14/cloud-tower-by-the-next-enterprise-architects/>, dostęp: 11.2018

Fig. 3. Site plan of Grafenegg. Source: <https://www.dezeen.com/2009/07/14/cloud-tower-by-the-next-enterprise-architects/>, access: 11.2018

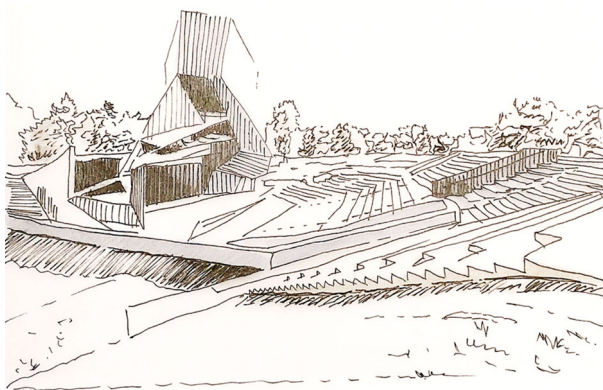
Ryc. 4. Przekrój przez teren obrazujący wpisanie nowej formy teatru w historyczne otoczenie. Źródło: <https://www.dezeen.com/2009/07/14/cloud-tower-by-the-next-enterprise-architects/>, dostęp: 11.2018

Fig. 4. Cross-section illustrating the relation between new form of theatre and historic environment. Source: <https://www.dezeen.com/2009/07/14/cloud-tower-by-the-next-enterprise-architects/>, access: 11.2018

Ryc. 5. Teatr plenerowy w Grafenegg. Źródło: <https://www.flickr.com/photos/richardmichaelshaw/5486708379>, dostęp: 11.2018

Fig. 5 Open-air theatre in Grafenegg. Source: <https://www.flickr.com/photos/richardmichaelshaw/5486708379>, access: 11.2018

Ryc 6. Teatr plenerowy w Grafenegg. Rys. autorki
Fig.6 Open-air theatre in Grafenegg. Drawing by author

między istniejącymi budynkami w parku, ale również grę perspektywą i odbiciami, otwarciem widokowymi oraz przesłonami krajobrazowymi i architektonicznymi. Stworzono w ten sposób sekwencję widoków, które są na przemian zakryte i ujęte w ramy. W tradycyjnych ogrodach ten efekt bywa tworzony przez meandrujące ścieżki widokowe. W Grafenegg został osiągnięty przez wyniesienie i obniżenie sztucznych pagórków.

Obiekt o konstrukcji żelbetowej wzorowano na rozwiązaniach amfiteatrów starożytnych. Widownia może pomieścić 1670 widzów, a dla dodatkowych 300 przewidziano miejsce na trawniku. Scena może pomieścić orkiestrę złożoną z 300 muzyków.

Teatr w Grafenegg to eksperyment zastosowania zasad perspektywy i akustyki. Teatry plenerowe to specjalne wyzwanie dla akustyków, ponieważ nie tworzą zamkniętej przestrzeni. Z powodu braku odbić kluczową dla zrozumienia mowy i odbioru wrażeń dźwiękowych odgrywa dźwięk bezpośredni. W przypadku tego projektu starano się stworzyć obudowę sceniczną, która umożliwi odbicie dźwięku w kierunku widowni. Przed sceną znajduje się utwardzona nawierzchnia, która również ma uczestniczyć w odbijaniu dźwięku. Widownia jest rozmieszczona amfiteatralnie z przewyższeniem, co ułatwia bezpośrednie dotarcie fali dźwiękowej do uszu widzów spektaklu. W okresie letnim teatr służy jako scena plenerowa, a poza sezonem jako miejsce schronienia i atrakcyjna dominanta w parku.

Dach jest autonomicznym, rzeźbiarskim obiektem. Zawieszony nad krajobrazem na wysokości koron drzew (23 metry), zdaje się być jednym z nich. Świecąca metalowa konstrukcja pokryta szkłem odbija chmury i drzewa, czyniąc obiekt wieżą w chmurach.

**WYNIESIONA SCENA PLENEROWA
OTOCZONĄ PRZEZ OTWARTĄ
PRZESTRZEŃ, KTÓRA TYMCZASOWO
NA CZAS PRZEDSTAWIENIA MOŻE
STAĆ SIĘ WIDOWNIĄ**

Teatr plenerowy w Penlee Park, Anglia

Penlee Park Theatre znajduje się w jednym z najbardziej popularnych parków w regionie. Widownia to

accent in the landscape of the park. The new theatre formed the logical composition with other buildings in the park. The structure fits into historical environment with a new architectural quality and provides a contrast to the historic castle of Grafenegg.

The facility is located in an existing natural depression, which was additionally deepened. The soil masses from the excavation were used to build artificial hills, where the stage is hidden. The artificial forms of the amphitheater perfectly blend in with the natural landscape.

A corridor leading to the theater was cut out in an artificial hill. A planned sequence of openings in a specific order contributes to the creation of multi-layered landscape compositions. Long vistas and axes were created between existing buildings in the park. Additional points of interest were formed by playing with perspective and reflections. A sequence of views was created, which alternates between concealing and opening of interesting viewpoints. It was achieved in Grafenegg by elevating and lowering artificial hills. This effect is sometimes created by meandering scenic paths in traditional gardens.

The structure built with reinforced concrete was inspired by ancient amphitheatres. The audience can accommodate 1670 spectators, and a lawn has a capacity for additional 300 seats. The stage has a room for an orchestra of 300 musicians. The designers of the Theater in Grafenegg experimented with principles of perspective and acoustics. Outdoor theaters are a special challenge for acoustic engineers, because they do not create a closed space. Due to the lack of reflections, a direct sound plays the key role for understanding speech and collecting sound impressions. Designers of the Theater in Grafenegg created a stage housing that forces sound reflection towards the audience. Additionally, in front of the stage, there is a paved surface which is also supposed to participate in sound reflections. The audience is shaped amphitheatrically with rising elevation which makes it easier for sound wave to directly reach the ears of spectators. In the summer, the theater serves as an outdoor stage, and after the summer season it is a place of refuge and an attractive landmark in the park. The roof is an autonomous sculptural object. Suspended above the landscape at the level of surrounding tree crowns (23 meters), it seems to be one of them. The shining metal structure covered with glass reflects clouds and trees, making it a real tower in the clouds.

**A RAISED OUTDOOR SCENE
SURROUNDED BY OPEN SPACE,
WHICH MAY ACCOMMODATE
AUDIENCE DURING PERFORMANCES**

Outdoor theater in Penlee Park, England

Penlee Park Theater is located in one of the most popular parks in the region. The open clearing serves as a place for temporary audience surrounded by a hedge,

otwarta polana otoczona żywopłotem, na której w razie potrzeby ustawiane są rozkładane, mobilne krzeselka. W czasie festiwalu nad sceną i widownią bywa rozpinana na tymczasowych masztach tkanina techniczna, tworząc sezonowe zadaszenie.

Jest to wyjątkowy teatr plenerowy otwarty w 1948 r. Od sezonu inauguracyjnego w latach 50. gościł on wiele przedstawień teatralnych, zarówno profesjonalnych, jak i amatorskich. Sezon trwa od czerwca do września, a widownia może pomieścić 300 osób. W czasie deszczowych lat pięćdziesiątych teatr gościł ekspozycję współczesnej rzeźby plenerowej. Można było obejrzeć dzieła takich twórców, jak m.in. Barbara Hepworth, Henry Moore, George Ehrlich, Uli Nimpf czy Reg Butler. Na wyniesionej scenie można było obejrzeć takie dzieła jak m.in. „Wesołe kumoszki z Windsoru” Szekspira.

WYNIESIONA WIDOWNIA – AMFITEATR LUB TRYBUNY OBOK PRZESTRZENI, NA KTÓREJ MOŻE BYĆ MONTOWANA TYMCZASOWA SCENA

Teatr plenerowy w Scarborough, hrabstwo York

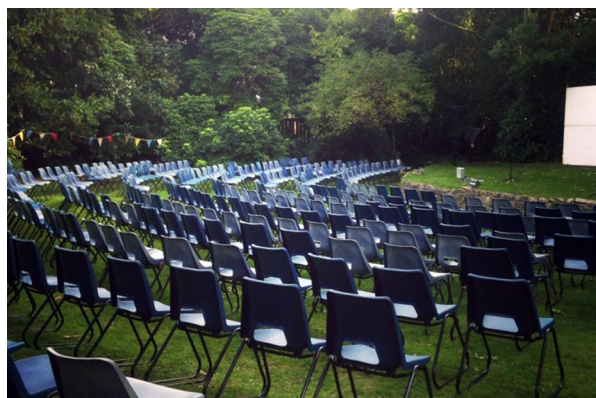
Obecny teatr został otwarty w 2010 r. i zastąpił wyłożoną konstrukcję z lat 30. XX w. Teatr wybudowano w miejscu historycznego założenia, wykorzystując naturalne, amfiteatralne ukształtowanie terenu. Scena od początku umieszczona była na wyspie otoczonej jeziorem. Po drugiej stronie jeziora zlokalizowano wybudowane na stałe siedzenia widowni zgrupowane w pięć sektorów mieszczących łącznie 5876 miejsc.

Ryc. 7 Teatr plenerowy w Penlee Park, Anglia. Źródło <https://cornwall365.com/events/venues/penlee-park-theatre/>, dostęp: 11.2018

Fig. 7 Open-air theatre in Penlee Park, England. Source: <https://cornwall365.com/events/venues/penlee-park-theatre/>, access: 11.2018

W 2010 r. ponownie oddano publiczności całkowicie przebudowany obiekt. W czasie przebudowy dodano 6000 miejsc na składanych krzeselkach. Od lat 30. do 1986 r., kiedy teatr zaprzestał działalności, na scenie wystawiano musicale, np. „West Side Story”.

Ryc. 8. Teatr plenerowy w Scarborough. Źródło: <https://www.geograph.org.uk/photo/4016176>, dostęp: 11.2018

Fig. 8. Open-air theatre in Scarborough. Source: <https://www.geograph.org.uk/photo/4016176>, access: 11.2018

where, if necessary, foldable, mobile chairs are placed. During the festivals a temporary roofing is constructed over the stage with technical fabric placed on temporary masts. It is a special outdoor theater, which opened in 1948. From the first season in the 1950s, theatre hosted many theatrical performances, both professional and amateur. The season lasts from June to September, and the audience can accommodate 300 people. During the rainy 1950s, the theater hosted an exhibition of contemporary outdoor sculpture. One could see works by such artists as Barbara Hepworth, Henry Moore, George Ehrlich, Uli Nimpf and Reg Butler. On the elevated stage, plays such as “The Merry Wives of Windsor” by Shakespeare were performed.

PERMANENT ELEVATED AUDIENCE – AMPHITHEATER OR STANDS NEXT TO THE SPACE WHERE THE TEMPORARY SCENE CAN BE MOUNTED

Outdoor theater in Scarborough, York

The current theater was opened in 2010 and replaced the worn out construction from the 1930s. The theater was built on the site of a historical foundation, using natural, amphitheatrical terrain. From the very beginning, the stage was placed on an island surrounded by a lake. On the other side of the lake, there are permanent built-in seats of the auditorium with a total of 5876 seats.

In 2010, the completely rebuilt building was returned to public. During the reconstruction, 6000 foldable chairs were added.

Outdoor theater in Brighton, England

The outdoor theater in Brighton was created thanks to the efforts of the local artist and construction entrepreneur Adrian Bunting, who died of cancer shortly before its creation. Bunting had long dreamed of creating an outdoor theater in Brighton thinking about the old lawn used for bowling. The theater in Epidaurus in Greece was the inspiration for this open-air theater. The

Ryc. 9 Teatr plenerowy w Brighton w historycznym otoczeniu. Widok z loty ptaka. Źródło: <https://www.google.com/maps/@50.8363111,-0.1534687,118m/data=!3m1!1e3>, dostęp: 11.2018

Fig. 9. *Open-air theatre in Brighton in historic environment. Bird's-eye view.* Source: <https://www.google.com/maps/@50.8363111,-0.1534687,118m/data=!3m1!1e3>, access: 11.2018

Teatr plenerowy w Brighton, Anglia

Teatr plenerowy w Brighton powstał dzięki staraniom lokalnego artysty i przedsiębiorcy budowlanego Adriana Buntinga, zmarłego na raka na krótko przed jego powstaniem. Bunting od dawna marzył o stworzeniu teatru plenerowego w Brighton, myśląc o dawnym trawniku do gry w kręgle. Inspiracją dla tego teatru plenerowego był teatr w Epidauros w Grecji. Możemy zauważyć pewne reminiscencje.

Ryc. 10. Teatr plenerowy w Brighton. Widok z widowni na scenę i ścianę akustyczną Źródło: https://en.wikipedia.org/wiki/Brighton_Open_Air_Theatre#/media/File:Brighton_Open_Air_Theatre.jpg, dostęp: 11.2018

Fig. 10. *Open-air theatre in Brighton. View of the stage and acoustic wall as seen from the audience.* Source: https://en.wikipedia.org/wiki/Brighton_Open_Air_Theatre#/media/File:Brighton_Open_Air_Theatre.jpg, access: 11.2018

Projekt został wykonany przez architekta Graeme Hawkinsa z firmy Miller Bourne partnership. Teatr nosi nazwę BOAT, czyli łódź. Został zaprojektowany w formie amfiteatralnych całorocznych siedzisk dla 425 widzów. Z tyłu sceny umieszczono betonową ścianę, która działa jak ekran akustyczny i przesłona wejść i wyjść dla aktorów. Na powierzchni trawnika przewidziano miejsce na scenę, gdzie mogą być montowane podesty i dekoracje.

Teatr wystawia przedstawienia w okresie letnim od początku maja do końca września. Prezentowane są zarówno lokalne, jak i znane grupy teatralne. Główne przedstawienia to teatr słowa mówionego.

Ryc. 11. Teatr plenerowy w Brighton. Widownia Źródło: <https://www.brightonopenairtheatre.co.uk/your-visit/where-can-i-buy-tickets/>, dostęp: 11.2018

Fig. 11. *Open-air theatre in Brighton. Audience.* Source: <https://www.brightonopenairtheatre.co.uk/your-visit/where-can-i-buy-tickets/>, access: 11.2018

project was made by architect Graeme Hawkins from the company Miller Bourne partnership. The theater is called BOAT, literally meaning a boat. It was designed in the form of a permanent amphitheater with seats for 425 spectators. At the back of the stage there is a concrete wall, which acts like an acoustic screen and covers the exit for the actors. There is a place left to accommodate temporary stage, where platforms and decorations can be mounted. The theater stages performances during the summer season from the beginning of May to the end of September. Both local and well-known theater groups are welcomed. The main performances are the theater of the spoken word.

PERMANENT THEATER FACILITIES LOCATED IN THE PARK AREAS

Revitalization of the world exhibition pavilions. Queens theatre in the park

This theater was created as a result of the revitalization of the world exhibition pavilions from 1964. The original exhibition constructions were designed by Philip Johnson and Richard Foster. The buildings were constructed using a circular plan. Columns and compressed roofs were very characteristic elements of this exhibition. The theater was initially designed as Theatrarama, where a 360 degree panorama of the state of New York was shown, and the façade was covered with works of the most famous pop artists such as Andy Warhol, Roy Lichtenstein, Robert Rauschenberg and Ellsworth Kelly. In 1965, the exhibition was closed and many buildings were demolished. Today's theater survived together with the neighboring triple Astro-View tower, which houses observation platforms, restaurants and lobbies, and an open pavilion of the Tent of Tomorrow with the New York state map on the floor and a colored fiberglass roof. Theatrarama was later turned into a cinema, and then served as a place for mass events. The authors of the revitalization project,

Ryc. 12. Queens theatre in the park. Istniejące obiekty przed rewitalizacją. Źródło fotografii: <http://www.capjeff.com/queens-theatre/> dostęp: 11.2018

Fig. 12 Queens theatre in the park. View before the urban regeneration project. Source: <http://www.capjeff.com/queens-theatre/> access: 11.2018

ZAMKNIĘTE OBIEKTY TEATRALNE ZLOKALIZOWANE NA TERENACH PARKOWYCH

Rewitalizacja obiektów wystawy światowej. Queens theatre in the park

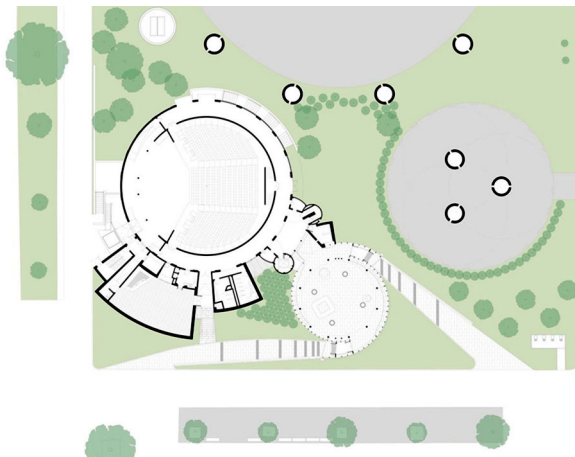
Obiekt teatralny powstał w wyniku rewitalizacji terenów wystawy światowej z 1964 r. Oryginalne obiekty wystawy zostały zaprojektowane przez Philipa Johnsona i Richarda Fostera. Budynki na planie okręgu, kolumny i sprężone połączenia dachowe stanowiły najbardziej charakterystyczne elementy tej zabudowy. Teatr początkowo został zaprojektowany jako Theatrerama, gdzie pokazywana była 360-stopniowa panorama stanu Nowy Jork, a na fasadzie zaprezentowano dzieła najbardziej znanych pop-artystów, takich jak Andy Warhol, Roy Lichtenstein, Robert Rauschenberg czy Ellsworth Kelly.

W 1965 r. wystawę zamknięto i wiele obiektów wyburzono. Dzisiejszy teatr ocalał wraz z sąsiednią potrójną wieżą Astro-View mieszczącą pomosty obserwacyjne, restaurację i lobby oraz otwartym pawilonem – Namiotem Jutra z kolorowym dachem z włókna szklanego, gdzie pokazywano mapę stanu Nowy Jork wykonaną w płytkach terazzo na podłodze. Obiekt Theatreramy zamieniono na kino, a potem salę do koncertów masowych.

Autorom rewitalizacji obiektu, architektom z biura Caples Jefferson Architects udało się osiągnąć harmonię nowych elementów oraz kształtów nowych i starych konstrukcji. Dopiero detale pokazują inne, nowe podejście do kształtowania przestrzeni. Nowa sala na 600 osób znakomicie wpisała się w teren kompleksu. Po ostatniej przebudowie teatr w parku to obiekt teatralny o znakomitej jakości na miarę światowych produkcji. Dzisiaj zawiera scenę główną z widownią mieszczącą 472 miejsca, teatr studyjny na 99 miejsc, niewielki kabaret i cocktail bar.

PODSUMOWANIE. ROLA TEATRU PLENEROWEGO

Trzeba spojrzeć też na teatr jako rzadką możliwość ożywienia przestrzeni zielonych terenów publicznych.

Ryc. 13. Queens theatre in the park. Rzut przyziemia założenia. Źródło fotografii: <http://www.capjeff.com/queens-theatre/>, dostęp: 11.2018

Fig 13. Queens theatre in the park. Ground floor plan. Source: <http://www.capjeff.com/queens-theatre/>, dostęp: 11.2018

Ryc. 14 Queens theatre in the park. Widok wejścia i lobby. Źródło fotografii: <http://www.capjeff.com/queens-theatre/>, dostęp: 11.2018

Ryc. 14 Queens theatre in the park. Entrance and lobby. Source: <http://www.capjeff.com/queens-theatre/>, access: 11.2018

architects from the Caples Jefferson Architects office, managed to achieve harmony of new elements with old structures. Only the details show a different, new approach to architectural design. The new space for 600 people perfectly fits into the complex. After the last reconstruction, the theater in the park is a theatrical object of excellent quality. Today, it includes the main stage with an audience of 472 seats, a studio theater with 99 seats, a small cabaret and a cocktail bar.

SUMMARY. THE ROLE OF THE OPEN AIR THEATER

We have to look at the theater as a rare opportunity to revive the green public areas. The open-air-theater gives opportunities for shared experience of the theatrical spectacle and offers the possibility for social contacts also to those threatened with exclusion. The open-air-scene becomes an invaluable attribute of the therapeutic gardens and the new generation of city parks (Trojanowska, 2017). The essence of the therapeutic experience of environment is to detach our thoughts

Teatr wzbogaca przestrzeń publiczną. Daje szansę na wspólne przeżywanie widowiska scenicznego i oferuje możliwość nawiązywania kontaktów społecznych osobom zagrożonym wykluczeniem. Dlatego jest niezbędnym elementem ogrodu terapeutycznego i parku miejskiego nowej generacji (Trojanowska, 2017). Scena w przestrzeni publicznej spełnia wiele funkcji, z których najważniejszą jest rola wspólnototwórcza. Scena w otwartych przestrzeniach zielonych umożliwia organizację imprez, które pozwalają odwiedzającym przeżywać wydarzenia artystyczne we wspólnocie, np. z osobami niepełnosprawnymi i zagrożonymi wykluczeniem społecznym. Wszyscy, nie tylko profesjonalni aktorzy mogą stać się zarówno aktorami, jak i widzami. Dostępna scena w przestrzeni publicznej daje możliwość organizacji szeregu wydarzeń artystycznych teatrom amatorskim i profesjonalnym.

Warto zauważyć, że współczesny teatr, tak jak w poprzednich stuleciach, pełni również funkcję wychowawczą. Daje możliwość ingerowania w świadomość społeczną publiczności i jej poszerzanie. Odbiór spektaklu plenerowego staje się przeżyciem zbiorowym. Teatr plenerowy jest miejscem spotkania oraz debaty na aktualne tematy lub reinterpretacji historii. Trzeba zrozumieć potrzebę tworzenia miejsc wystawiania przedstawień teatralnych w plenerze. Trudno oceniać wrażliwość odbiorcy i intensywność indywidualnych przeżyć artystycznych, ale warto mieć je na uwadze projektując tkankę miejską i przestrzeń publiczną, tak aby umożliwić spektakle plenerowe i ułatwić twórcom ich wystawianie.

from painful troubles of the everyday day at least for a moment. Theatre performances offer the synthesis of multisensorial experience. Open air theatres experience is additionally enriched by all the aspect of unexpected events, like sun, rain and wind.

The scene in the public space fulfills many functions, but is the community-making role is the most important. The stage in open green space facilitates the organization of events that allow spectators to experience artistic events in the community with others, for example with people with disabilities and at risk of social exclusion. Everyone, not only professional actors, can become both actors and members of the audience. Accessible stage in public space gives the opportunity to organize a series of artistic events for amateur and professional theaters.

It is worth noting that contemporary theater, as in previous centuries, also plays an educational role. It gives the possibility of interfering with social consciousness of the public and expanding it. The reception of the spectacle becomes a collective experience. The open-air-theatre is a venue of debates about current topics or reinterpretation of history. We need to understand the necessity to create places for staging theater performances outdoors. It is difficult to evaluate the sensibility of individual spectators and the intensity of individual artistic experiences, but we should facilitate open-air-theatre performances when designing local townscapes.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Burakowska W. Stalowa konstrukcja z motylin dachem. Inżynier Budownictwa 2014, http://www.inzynierbudownictwa.pl/inwestycje,inwestycje-artykul,stalowa_konstrukcja_z_motylin_dachem,7114 (dostęp 15.12.2018).
- [2] Czechowicz J. Na wolnym powietrzu. O różnorodności form w teatrze plenerowym dziś. In: Leyko M. (ed.) Teatr Masowy. Teatr dla mas. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2011.
- [3] Dorak-Wojakowska L. Teatr wobec nowych technologii komunikacyjnych. Media i Społeczeństwo 2017;7.
- [4] Franta A. Reżyseria przestrzeni. O doskonaleniu przestrzeni publicznej miasta. Wydawnictwo PK, Kraków, 2004.
- [5] Gouhier H. Istota teatru. Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 1976;67(2):231–258.
- [6] Godlewska-Bylimiak E., Lipko-Konieczna J. (eds.) Odzyskiwanie obecności. Niepełnosprawność w teatrze i performansie. Fundacja Teatr 21, Warszawa, 2017.
- [7] Frankowska B. Teatr w plenerze. In: Encyklopedia Teatru Polskiego. <http://encyklopediateatru.pl/bookreader/?book=teatr-widowisko&backur>
- [8] Furttenbach J. O budowie teatrów. Wydawnictwo słowo/obraz/terytoria, Gdańsk, 2009.
- [9] Jasińska R., Kaczyński Ł. (not.). Po partnersku. <http://teatrarka.pl/userfiles/po%20partnersku%20kalejdoskop.PDF>
- [10] Kaczmarek W. Istota teatru. Roczniki Kulturoznawcze 2011;II.
- [11] Kluzowicz J. Teatr codzienności. Animacyjne i samokształtujące funkcje twórczości Alvisa Hermanisa i Stefana Kaegiego. Wydawnictwo Nomos, Kraków, 2017.
- [12] Kosiński D. Teatr w XXI wieku – ku nowym definicjom. Przestrzenie Teorii 2004;3/4: 215–225.
- [13] Kozień-Woźniak M. Teatry Interferencji. Współczesna architektura teatralna a nieformalna przestrzeń teatru. Wydawnictwo PK, Kraków, 2015.
- [14] Obracaj P. Sztuka teatru a ewolucja architektury scenicznej: od wzorów ateńskich po światową standaryzację włoskiej sceny barokowej. Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, Opole, 2007.

- [15] Płoski P. Przemiany organizacyjne teatru w Polsce w latach 1989–2009. Raport na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Warszawa, 2009.
- [16] Pokrzywnicka K. Las pełen muzyki. Unikatowe walory architektury opery leśnej dawniej i obecnie. In: Społeczna rola architektury. Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, Nowy Targ, 2015.
- [17] Rybarkiewicz J. Architektura pola kreacji teatralnej. Politechnika Śląska, Gliwice, 2009.
- [18] Sobecka A. Ujarzmianie pejzażu, czyli o możliwościach teatru plenerowego. Świat Tekstów, Rocznik Słupski 2011;9.
- [19] Trojanowska M. Parki i ogrody terapeutyczne. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2017.
- [20] Trzcinińska M. Ewolucja przestrzeni teatralnej. <https://artmuseum.pl/pl/news/ewolucja-przestrzeni-teatralnej>
- [21] Wanat A. Pochwała teatru. Oficyna Wydawnicza Errata, Warszawa, 1997.
- [22] Wilde K. et al. Diagnostyka i monitoring nowego przekrycia opery leśnej w Sopocie. In: XXVI Konferencja Naukowo-Techniczna Awary Budowlane 2013, http://www.awarie.zut.edu.pl/files/ab2013/referaty/03_Diagnostyka_w_ocenieniu_bezpieczenstwa_konstrukcji/09_Wilde_K_i_inni_Diagnostyka_i_monitoring_nowego_przekrycia_Opery_Leśnej_w_Sopocie.pdf
- [23] Wiśniewska M. Teatrológ jako animator, czyli sprawa pedagogiki teatru. Referat wygłoszony na I Zjeździe Polskiego Towarzystwa Badań Teatralnych i opublikowany: http://www.ptbt.e-teatr.pl/files/zjazd_pdf/Wisniewska_Teatrolog_jako_animator.pdf
- [24] Żórawski D. Współczesna ewangelizacja Grupy Poszukiwań Teatralnych Ku Spotkaniu Z Człowiekiem. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Redakcja Wydawnictw, Poznań, 2007.

Zasoby internetowe

- [25] www.encyklopediateatru.pl
- [26] <https://archello.com/project/cloud-tower-open-air-pavillon-grafenegg>
- [27] <https://www.architonic.com/en/microsite/tne-architects/5201934#about>
- [28] https://www.muellerbbm.com/fileadmin/user_upload/gmbh/Downloads/Freilichtbuehnen/M61765_Wolkenturm_Grafenegg_e.pdf
- [29] <https://www.dezeen.com/2009/07/14/cloud-tower-by-the-next-enterprise-architects/>
- [30] <https://www.archdaily.com/900318/cloud-tower-tne-architects>
- [31] <https://www.archdaily.com/900318/cloud-tower-tne-architects>
- [32] <https://architizer.com/projects/queens-theatre-in-the-park/>
- [33] <https://www.nyc-arts.org/organizations/21688/queens-theatre-in-the-park>
- [34] <http://www.capieff.com/queens-theatre/>
- [35] <https://www.penleeparktheatre.com/history/>
- [36] http://www.awarie.zut.edu.pl/files/ab2013/referaty/03_Diagnostyka_w_ocenieniu_bezpieczenstwa_konstrukcji/09_Wilde_K_i_inni_Diagnostyka_i_monitoring_nowego_przekrycia_Opery_Leśnej_w_Sopocie.pdf
- [37] http://www.inzynierbudownictwa.pl/inwestycje-,inwestycje,artykul,stalowa_konstrukcja_z_motyliem_dachem,7114
- [38] <https://www.brightonopenairtheatre.co.uk/about-boat/welcome/>
- [39] <http://queenstheatre.org/about-us>

Streszczenie

Stworzenie miejsca scenicznego w otwartym krajobrazie wymaga odpowiedniej oprawy. Współczesne teatry plenerowe powstają w różnych konwencjach artystycznych. Zaplanowano dla nich rolę architektury wtopionej w krajobraz, stanowiącej tło dla spektaklu albo wręcz przeciwnie, są to mocne, wyraziste formy architektury tworzącej spektakl sam w sobie. Teatry plenerowe powstają w historycznym otoczeniu tworząc swoistą przestrzeń dialogu nowych form z istniejącym otoczeniem. Artykuł przedstawia architektoniczne aspekty projektowania zróżnicowanych form teatru plenerowego – posiadającego scenę z widownią, wyniesionej sceny plenerowej otoczonej przez otwartą przestrzeń, która tymczasowo na czas przedstawienia może stać się widownią, wyniesionej widowni – amfiteatru lub trybuny obok przestrzeni, na której może być montowana tymczasowa scena, oraz otwartej przestrzeni, gdzie może być montowana tymczasowa scena i widownia.

Abstract

A place for theater performances in open landscape requires appropriate environment. Contemporary open-air theatres use various artistic conventions. Sometimes, they blend into landscape providing background for the performance, or on the contrary, they use strong, expressive forms of architecture that creates a spectacle on its own. Often, open air theatres are built in historic settings creating a space for a dialog between the new forms and the old surroundings. This paper presents architectural aspects of various types of open-air theatres – a permanent stage with built-in auditorium, a permanent stage with open space for audience, a built-in auditorium next to open space for temporary stage, and open space for temporary stage and audience.

Agata Niżnik-Mucha*

 orcid.org/0000-0001-9333-3311

Metoda konstytucyjnej regulacji w przedmiocie ochrony dziedzictwa narodowego i dóbr kultury – zarys rozważań

The constitutional regulation method in protecting national heritage and cultural resources – an outline

Słowa kluczowe: Konstytucja RP, dziedzictwo narodowe, narodowe dziedzictwo kulturalne, metoda regulacji, wartości konstytucyjne, zasady polityki państwa, normy programowe, naród, dobra kultury

Key words: Constitution of Poland, national heritage, national cultural heritage, regulation method, constitutional values, principles of state policy, programmatic norms, nation, cultural property

Dziedzictwo narodowe jest wartością chronioną przez Konstytucję RP z 1997 r. Sygnalizuje to już treść Preambuły, w której jest mowa o wdzięczności naszym przodkom m.in. za „kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach”. Co istotne, ustrojodawca wskazując na związek pojęć kultura i chrześcijańskie dziedzictwo Narodu jednocześnie poprzez odwołanie się do pojęcia „ogólnoludzkich wartości” przesądza, że związek ów nie ma charakteru koniecznego. Tylko taka interpretacja omawianego fragmentu wstępu do Konstytucji koresponduje z początkową deklaracją preambuły wskazującą, iż Naród Polski tworzą „wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł”. Silnie podkreślony pluralizm światopoglądowy Narodu Polskiego determinuje treść konstytucyjnego pojęcia kultury i wyklucza ograniczanie jej aksjologicznych podstaw wyłącznie do dziedzictwa chrześcijańskiego.

Pojęcia „dziedzictwo narodowe” i „narodowe dziedzictwo kulturalne” występują dwukrotnie w przepisach rozdziału I Konstytucji zatytułowanego „Rzeczpospolita” i poświęconego zasadom ustrojowym państwa. Zgodnie z art. 5 Konstytucji: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz

National Heritage is a value protected by the Constitution of Poland from 1997. It is already signalled in the Preamble, in the section mentioning being grateful to our ancestors for e.g. “the culture rooted in the Christian heritage of the Nation and universal human values”. Significantly, the constitutional legislator while indicating the relation between the terms culture and the Christian heritage of the Nation, at the same time by referring to the term of “general human values” determines that the relation is not of peremptory character. Only such an interpretation of the discussed fragment of the introduction to the constitution corresponds to the initial declaration in the Preamble indicating that the Polish Nation consists of “all the citizens of the Polish Republic, both believing in God that is the source of truth, justice, good and beauty, and those not believing but deriving the universal values from other sources”. The strongly emphasised pluralism of outlook of the Polish Nation determines the content of the constitutional notion of culture, and rules out restricting its axiological basis solely to the Christian heritage.

The terms “national heritage” and “national cultural heritage” occur twice in the regulations of the Chapter I of the Constitution entitled “The Republic” and devoted the political principles of the state. In accordance with Art. 5 of the Constitution: “The Republic of Poland shall safeguard the independence and integrity of its

* doktor nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Prawa Konstytucyjnego Uniwersytetu Jagiellońskiego

* *doctor of law, adjunct at the Chair of Constitutional Law, Jagiellonian University*

Cytowanie / Citation: Niżnik-Mucha A. The constitutional regulation method in protecting national heritage and cultural resources – an outline. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:69-75

Otrzymano / Received: 19.07.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 07.08.2019

doi:10.17425/WK60HERITAGE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

bezpieczeństwo obywateli, **strzeże dziedzictwa narodowego** oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”. Normatywne znaczenie art. 5 Konstytucji sprowadza się do konstytucjonalizacji podstawowych celów państwa, która jest ze wszech miar pożądana. Cele państwa wymienione w art. 5 Konstytucji wpisują się w realizację przez państwo funkcji ochronnej¹. Ustrojodawca w odniesieniu do poszczególnych wartości wymienionych w powołanym przepisie posługuje się następującymi terminami: „strzeże”, „zapewnia ochronę”, „zapewnia”. Jak wskazuje Paweł Sarnecki, pod względem charakteru prawnego przepis ten jest ujęty jako przepis o charakterze programowym, wymagający od wszelkich podmiotów władzy publicznej włączenia się, poprzez posługiwanie się posiadanymi przez nie kompetencjami, we wskazane w nim działania². Ustrojodawca uznaje zatem strzeżenie dziedzictwa narodowego za jeden z pierwszorzędnych celów Rzeczypospolitej Polskiej.

Wykładnia językowa i celowościowa postanowień art. 5 Konstytucji wskazuje, że przepis ten ujmuje pojęcie „strzeże” i wymiennie stosowane pojęcie „zapewnia” w sposób szeroki, obejmujący wszelkie formy działania państwa. O tym, za pomocą jakich instrumentów dane zadanie państwa może być realizowane, decyduje charakter tego zadania oraz wynikające z innych przepisów Konstytucji ograniczenia działań władzy publicznej. W konsekwencji państwo, realizując zadanie strzeżenia dziedzictwa narodowego, dysponuje różnorodnym instrumentarium, może zatem nie tylko stosować środki prawne w postaci zakazów i nakazów czy ustanawiania specjalnych instytucji prawnych³, ale – w zależności od okoliczności – winno używać również innych środków, w tym środków materialnych, służących zachowaniu tego, co składa się na materialny i duchowy dorobek stanowiący dziedzictwo narodowe. Co jednak istotne, podobnie jak w wypadku realizacji innych zadań, musi uwzględniać ograniczenia swojego władztwa wynikające z gwarantowanych konstytucyjnie praw obywateli⁴.

Pojęcie dziedzictwa (*patrimonium*) wywodzi się z języka łacińskiego i oznacza „ojcowsinę, spadek, majątek”. Jak z kolei podają słowniki języka polskiego, w jednym z przypisywanych mu znaczeń termin ten oznacza „dobra kultury, nauki i sztuki pozostawione przez poprzednie pokolenia”⁵, „coś, co pozostało po minionych czasach i wcześniejszych pokoleniach”⁶. Do dziedzictwa w takim rozumieniu można zaliczyć m.in. takie dobra, jak dzieła sztuki, utwory literackie, utwory muzyczne, osiągnięcia naukowe, różne obrzędy i tradycje, język, w tym dialekty językowe i gwary. Pomimo tego, że wyrażenie „dziedzictwo narodowe” nie zostało zdefiniowane legalnie na poziomie konstytucyjnym, w przekonaniu Trybunału Konstytucyjnego „(...) kontekst językowy, w jakim słowo »dziedzictwo« zostało użyte w preambule oraz art. 5 Konstytucji, pozwala przyjąć, że prawodawca konstytucyjny nawiązał do koncepcji solidarności pokoleniowej oraz ciągłości tradycji kulturalnych i ustrojowych Rzeczypospolitej Polskiej (»wszystko, co cenne z ponad tysiącletniego dorobku«)”⁷. Dziedzictwo narodowe w rozumieniu art. 5 Konstytucji będą zatem – jak się wydaje – stanowiły

territory, and ensure the freedoms and rights of persons and citizens, the security of the citizens, **safeguard the national heritage** and shall ensure the protection of the natural environment pursuant to the principles of sustainable development”. The normative meaning of Art. 5 of the Constitution comes down to constitutionalising the fundamental goals of the state, which is desirable in every respect. The goals of the state, listed in Art. 5 of the Constitution, become parts of the protective function realised by the state¹. In reference to particular values mentioned in the quoted regulation, the constitutional legislator uses the following terms: “safeguard”, “ensure the protection”, “ensure”. As Paweł Sarnecki points out, as far as the legal character of the regulation is concerned, this regulation is regarded as having a programmatic character, requiring all public authorities to engage in the indicated activities by making use of their competence². Thus, the constitutional legislator recognises protecting the national heritage as one of the primary goals of the Polish Republic.

The interpretation of the language and objectives of the provisions included in Art. 5 of the Constitution, indicates that the regulation uses the terms “safeguard” and “ensure” interchangeably and in a broad sense, encompassing all forms of state activities. Which instruments can be used to realise a given task is decided by the character of the said task, as well as limitations in the activities of public authorities resulting from other regulations of the Constitution. In consequence, while realising the goal of safeguarding the national heritage, the state has a variety of instruments at its disposal, so it can not only apply legal measures such as orders and prohibitions, or establish special legal institutions³, but depending on the circumstances, it should also use other measures, including material means serving to preserve the material and spiritual achievements constituting the national heritage. Nevertheless, like in the case of realising other tasks, it has to take into account the limitations of its power resulting from the citizens’ rights guaranteed by the Constitution⁴.

The notion of heritage (*patrimonium*) is derived from Latin and denotes “patrimony, inheritance, and legacy”. According to dictionaries of the Polish language, in one of the attributed meanings the term denotes “cultural, scientific and art resources, left by previous generations”⁵, “what was left from the bygone times and earlier generations”⁶. When so understood, heritage can also comprise e.g. such resources as: works of art, literature and music, scientific achievements, various customs and traditions, the language including local and regional dialects. Although the term “national heritage” was not legally defined on the constitutional level, in the interpretation of the Constitutional Tribunal “(...) the language context in which the word »heritage« was used in the preamble and Art. 5 of the Constitution allows for assuming that the constitutional legislator referred to the concept of generational solidarity and the continuity of cultural and political traditions of the Polish Republic (»all valuable achievements produced for over a thousand years«)”⁷. Therefore, national heritage as

takie materialne i niematerialne dobra, które kształtują tożsamość narodową i więzi łączące członków naszej wspólnoty politycznej, a jednocześnie mogą stanowić wartościową podstawę dalszego rozwoju⁸. Jednocześnie, jak zauważa Paweł Sarnecki, „Dziedzictwo narodowe» to nie tylko zaszczości, z których społeczeństwo polskie może czynić powód do dumy, lecz również i te, które słusznie są potępiane – o ile mogą służyć jako element społecznej edukacji”⁹.

Warto w tym miejscu dla porządku zasygnalizować, że co najmniej istotną częścią dziedzictwa narodowego jest narodowe dziedzictwo kulturalne, o którym mowa w art. 6 Konstytucji. Oznacza to, że strzeżenie tej wartości wpisuje się w dyspozycję art. 5 Konstytucji. W świetle przytoczonej wyżej tezy Trybunału Konstytucyjnego należałoby stwierdzić, że zakres znaczeniowy tych dwóch pojęć konstytucyjnych nie jest identyczny. Można jednak znaleźć w doktrynie prawa konstytucyjnego poglądy, zgodnie z którymi pojęcia te są właściwie tożsame¹⁰.

Jak stanowi art. 6 Konstytucji: „(1) Rzeczpospolita stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju. (2) Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”. Odnosząc się do normatywnego znaczenia postanowień art. 6 Konstytucji, w pierwszej kolejności należy zauważyć, że nie wynikają z nich żadne prawa podmiotowe jednostek *in genere* ani obywateli polskich zamieszkałych za granicą¹¹. Wskazane przepisy nakładają pewne obowiązki na organy władzy publicznej, nie łącząc ich jednak z żadnymi konkretnymi uprawnieniami jednostek. W związku z tym przepisy art. 6 Konstytucji należy zakwalifikować jako szczegółowe zasady polityki państwa wyrażone za pomocą tzw. norm programowych. Monika Florczak-Wątor określa je w sposób ogólny jako zasadę ochrony dziedzictwa kulturalnego narodu, choć *de facto* mamy tu do czynienia z dwiema komplementarnymi zasadami polityki państwa¹². Cechą konstytutywną konstrukcji normy programowej jest to, że wskazując pewien cel (zadanie) pozostawia organom władzy publicznej (adresatom) swobodę wyboru konkretnych metod i środków mających służyć realizacji tego celu¹³. W przypadku zasad polityki państwa są to cele społeczno-gospodarcze. Co istotne, z a s a d y polityki państwa należy postrzegać w kategoriach pewnych nakazów/zakazów o charakterze optymalizacyjnym, co oznacza obowiązek realizowania pewnego stanu rzeczy w możliwie najwyższym stopniu, przy uwzględnieniu faktycznych lub prawnych możliwości¹⁴. Stopień realizacji danej zasady polityki państwa powinien być wypadkową ważenia tej zasady z innymi konstytucyjnymi wartościami, zasadami lub prawami człowieka lub obywatela. Najczęściej stopień realizacji poszczególnych zasad polityki państwa jest uzależniony od kondycji finansów publicznych (tj. stopień realizacji danej zasady polityki jest ograniczany z uwagi na tzw. równowagę budżetową). Jednocześnie jednak w doktrynie prawa konstytucyjnego podnosi się, że suma podjętych przez organy publiczne działań musi choćby

understood by Art. 5 of the Constitution will apparently comprise such material and non-material goods which shape the national identity and the ties binding members of our political union, while at the same time they can become a valuable basis for further development⁸. At the same time, Paweł Sarnecki observes “National heritage» does not merely include occurrences which the Polish society can take pride in, but also those which are justly condemned – as long as they can serve as elements of civic education”⁹.

It is worth emphasising here that a significant part of the national heritage is the national cultural heritage which is described in Art. 6 of the Constitution. It means that safeguarding that value fits in with the instructions of Art. 5 of the Constitution. In light of the above quoted opinion of the Constitutional Tribunal it should be stated that the meanings of those constitutional terms are not the same. However, one can find views in the doctrine of constitutional law, according to which those two notions are practically identical¹⁰.

As Art. 6 of the Constitution states: “(1) The Republic of Poland shall provide conditions for the people’s equal access to cultural property which is the source of the nation’ identity, continuity and development. (2) The Republic of Poland shall provide assistance to Poles living abroad to maintain their links with the national cultural heritage”. Referring to the normative meaning of the regulations in Art. 6 of the Constitution, one should firstly observe that they do not result in any subjective rights for individuals *in genere* or Polish citizens residing abroad¹¹. The indicated regulations impose certain obligations on organs of public authority, yet they are not combined with any concrete entitlements for individuals. Because of that the regulations of Art. 6 of the Constitution should be qualified as detailed principles of the state policy expressed by means of the so called programmatic norms. Monika Florczak-Wątor describes them generally as the principle of protecting the cultural heritage of the nation, though *de facto* we are dealing here with two complementary principles of the state policy¹². A constitutive feature of the programmatic norm is that while it indicates a certain goal (task), it leaves the organs of public authority (addressees) the freedom to choose concrete methods and means to realise the said goal¹³. In the case of principles of the state policy those are social-economic goals. Significantly, the p r i n c i p l e s of the state policy should be perceived as categories of certain obligations/prohibitions of optimising character, which means it is obligatory to realise a certain state of affairs to the largest possible extent, after considering actual or legal possibilities¹⁴. The degree of realising a given principle of the state policy should be the outcome of weighing that principle and other constitutional values, principles or human or civic rights. Most frequently the degree of realisation of particular principles of the state policy depends on the condition of public finances (i.e. the degree of realisation of a given principle of the state policy can be limited because of the so called budget balance). At the same time, however,

w pewnym minimalnym stopniu rzeczywiście realizować sformułowane przez ustrojodawcę cele. Przepisy zawierające zasady polityki państwa mogą być podstawą orzekania o konstytucyjności ustaw i aktów podustawowych, jednak z uwagi na ich charakter powoływanie ich jako samodzielnego wzorca kontroli abstrakcyjnej stawia wnioskodawcom wysokie wymagania w kwestii przeprowadzenia skutecznego dowodu niekonstytucyjności zakwestionowanych przepisów¹⁵. W świetle powyższych ustaleń w praktyce o naruszeniu art. 6 Konstytucji można by mówić w sytuacji zupełnego braku działania władz publicznych bądź też stworzenia przez nie rozwiązań pozornych, które w praktyce nie prowadzą do realizacji wskazanych w tym przepisie celów.

Odnosząc się jeszcze do kwestii normatywnej treści art. 6 Konstytucji warto zwrócić uwagę na to, w jaki sposób przepis ten formułuje cele, do których realizacji zobowiązane są organy władzy publicznej. Ustrojodawca posłużył się tu formułami „Rzeczpospolita stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu”, „Rzeczpospolita udziela pomocy (...)”. Ustrojodawca zakłada, że podmioty prywatne, w tym jednostki, będą współpracować z podmiotami publicznymi (muzeami, bibliotekami, szkołami itd.), w szczególności jednostki muszą wykazywać minimum zainteresowania dobrami kultury i zachowaniem związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym.

Dla ustalenia normatywnej treści przepisów art. 6 Konstytucji kluczowe znaczenie mają pojęcia „narodowego dziedzictwa kulturalnego” oraz „dóbr kultury”. Odnosząc się do pierwszego z powołanych pojęć Trybunał Konstytucyjny w sprawie K 20/07 przywołał poglądy Jana Pruszyńskiego. Wskazany autor za dziedzictwo kulturalne uważa „zasób rzeczy nieruchomości i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi uznawany za godny ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa i jego rozwoju oraz przekazania następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej”¹⁶.

Niewątpliwie natomiast dla interpretacji i ustalenia wzajemnej relacji wyrażeni „dziedzictwo narodowe” oraz „narodowe dziedzictwo kulturalne” ma znaczenie konstytucyjne pojęcie narodu¹⁷. W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego jest ono rozważane w dwóch niewykluczających się ujęciach: wąskim (akcentującym związki obywatelstwa) oraz szerokim (akcentującym związki kulturowe). W sprawie K 28/13 Trybunał Konstytucyjny podniósł: „Ustrojodawca – w preambule do Konstytucji – jednoznacznie stwierdził, że Naród Polski (...) to »wszyscy obywatele Rzeczypospolitej«. Dla ustalenia przynależności do tak pojętego Narodu Polskiego nie mają zatem znaczenia żadne – poza obywatelstwem – czynniki, choćby takie jak narodowość, rasa czy wyznanie, a istotą przynależności do tak pojętego

in the doctrine of the constitutional law it is claimed that the sum of activities undertaken by public authorities must, at least to a minimal degree, really realise the goals set by the constitutional legislator. The regulations including the principles of the state policy may be the basis for ruling whether bills and low-order ordinances are constitutional, yet because of their character using them as a an autonomous model of abstract control is very challenging for the petitioners as far as providing convincing evidence of non-constitutionality of the disputed regulations is concerned¹⁵. In light of the above, in practice one can talk about violating Art. 6 of the Constitution when faced with a complete lack of any activity on the part of public authorities, or their creating ostensible solutions which would not lead to realising the goals indicated in the regulation.

In reference to the question of the normative content of Art. 6 of the Constitution, it is worth noticing how the regulation formulates the goals which the organs of public authority are obliged to realise. The constitutional legislator used here the formulas “the Republic shall provide conditions for the people’s equal access”, “the Republic shall provide assistance (...)”. The constitutional legislator assumes that private entities, including individuals, will cooperate with public entities (museums, libraries, schools etc.); in particular individuals must demonstrate minimum interest in cultural property and preserving the links with the national cultural heritage.

The terms “national cultural heritage” and “cultural property” are of key significance to establishing the normative content of the regulations in Art. 6 of the Constitution. With reference to the first of the quoted terms, the Constitutional Tribunal in the case K 20/07 quoted the view of Jan Pruszyński. The said author considered the cultural heritage to be “the store of immovable and movable items with their related spiritual values, historic and social phenomena, regarded as deserving of legal protection for the good of the society and its development, and to be passed on to the next generations because of their understood and accepted historic, patriotic, religious, scientific and artistic values which are significant for the identity and continuity of political, social and cultural development, establishing truths and commemorating historic events, cultivating the sense of beauty and civilisational union”¹⁶.

Undoubtedly, the constitutional concept of nation is important for interpreting and establishing the mutual relation between the terms “national heritage” and “national cultural heritage”¹⁷. In the judicature of the Constitutional Tribunal the term is considered in two, not mutually exclusive, aspects: a narrow one (emphasising ties of citizenship) and a broad one (emphasizing cultural ties). In the case K 28/13, the Constitutional Tribunal stated: “The constitutional legislator – in the preamble to the Constitution – unequivocally stated that the Polish Nation (...) means »all citizens of the Republic«. Thus, besides citizenship, no other factors – such as nationality, race or religion – can have any bearing on belonging to the so understood Polish Nation, and

Narodu Polskiego jest poczucie państwowe uzewnętrzniane przez posiadanie polskiego obywatelstwa. Powyższe rozumienie pojęcia »narod polski« na gruncie Konstytucji byłoby niepełne. Z jej art. 5 (...), art. 6 (...), a pośrednio również z art. 35 (...) wynika, że ustrojodawca traktuje naród polski (pisany małymi literami) jako wspólnotę nie tyle etniczną (w ścisłym znaczeniu »wspólnoty krwi«, co byłoby bezprzedmiotowe wobec migracji i mieszania się różnych narodowości zarówno w wielonarodowej I i II Rzeczypospolitej, jak i w wyniku wojen i przemarszów obcych armii), ile kulturową. Tę zaś definiuje się jako trwającą przez pokolenia wspólnotę związaną wielorakimi więziami – między innymi krwi, języka, kultury, religii, w której w różnych okolicznościach i czasach poszczególne z tych więzi uznawane są za pierwszoplanowe¹⁸. Trybunał Konstytucyjny nawiązuje zatem do sformułowanego w socjologii kulturowego pojęcia narodu, zakładającego, że naród to wielka grupa społeczna zjednoczona przez wspólną kulturę, obejmującą takie czynniki, jak wspólny język, wielopokoleniowa tradycja, wspólne symbole, bohaterowie, nierzadko wspólna religia (bądź grupa religii o tym samym rodowodzie)¹⁹.

Podsumowując, ujęcie Narodu przyjęte we wstępie do Konstytucji stanowi definicję Narodu jako wspólnoty politycznej. Naród w tym ujęciu jest suwerenem, o którym mowa w art. 4 i wielu dalszych przepisach Konstytucji. Natomiast naród polski w rozumieniu art. 6 Konstytucji to „grupa wspólnotowa oparta na wspólnym dla jej członków odniesieniu do pewnych wartości związanych z tradycją wspólnych losów, ze wspólnymi elementami kultury oraz dążeniami do zachowania ich odrębności”²⁰. Najczęściej obywatele polscy spełniają jednocześnie desygnaty przynależności do narodu w rozumieniu kulturowym, jednak nie wykluczona jest sytuacja odmienna, tak jak możliwe jest również przynależenie do naszej narodowej wspólnoty kulturowej przy jednoczesnym braku posiadania obywatelstwa polskiego²¹. Jak słusznie zauważa Monika Florczak-Wątor, art. 6 Konstytucji przyjmuje, że źródłem tożsamości narodu w znaczeniu kulturowym, jak również źródłem jego istnienia w aspekcie historycznym i współczesnym jest właśnie kultura, która współtworzy dziedzictwo narodowe²².

Ustrojodawca, z oczywistych względów, nie definiuje pojęcia kultury, będącego jednym z najbardziej powszechnych i zarazem wieloznacznych pojęć humanistyki i nauk społecznych. W doktrynie prawa często przywoływana jest definicja kultury autorstwa Jana Pruszyńskiego, który ujmując ją jako „całokształt dorobku duchowego, intelektualnego i materialnego stworzonego wysiłkiem jednostek i zbiorowości ludzkich, zachowanego i utrwalonego, jak i stosunek do jego komponentów”²³. Warto zauważyć, że na temat pojęcia „dobra kultury” wypowiedział się Trybunał Konstytucyjny. Jego wypowiedź została sformułowana w sprawie, w której wzorcem kontroli był art. 73 Konstytucji deklarujący m.in. – również relevantną z perspektywy prowadzonych rozważań – wolność korzystania z dóbr kultury. W wyroku z 25 maja 2016 r. Trybunał Konstytucyjny stwierdził: „Wyrażenie »dobro kultury« (...) nie zostało zdefiniowane przez prawodawcę konstytucyjnego, jednakże miało swoje legalne ustawowe

the essence of belonging to the so understood Polish Nation is the sense of statehood expressed by having a Polish citizenship. The above understanding of the term »Polish nation« on the basis of the Constitution would be incomplete. Art. 5 (...), Art. 6 (...), and indirectly also Art. 35 (...) imply that the constitutional legislator treats the Polish nation (spelled with a small 'n') not so much as an ethnic union (in the strict sense of »blood ties« which would be pointless considering migrations and mingling of various nationalities both in the multi-national I and II Republic, and as a result of wars and enemy armies marching across the country), as a cultural one. The latter is defined as a union connected by multiple ties – of blood, language, culture and religion among others – lasting for generations, in which some of those ties become a priority in various circumstances and periods of time”¹⁸. Thus the Constitutional Tribunal alludes to the cultural notion of the nation, formulated in sociology, which assumes that a nation is a large social group united by a shared culture including such factors as: the same language, generations-long traditions, shared symbols, heroes, frequently the same religion (or a group of religions of the same provenance)¹⁹.

Summing up, the interpretation of Nation accepted in the introduction to the Constitution is a definition of the Nation as a political union. In this view, the Nation is the sovereign mentioned in Art. 4 and many further regulations of the Constitution. On the other hand, the Polish nation as understood in Art. 6 of the Constitution is a “community based on a reference to certain values shared by its members, associated with the tradition of shared fate, elements of culture and aspirations to preserve their identity”²⁰. Most frequently Polish citizens fulfil the requirements of belonging to the nation in its cultural understanding, yet a different situation cannot be ruled out, and so it is possible to belong to out cultural and national group without actually being a Polish citizen²¹. As Monika Florczak-Wątor rightly observes, Art. 6 of the Constitution states that the source of identity of a nation in the cultural sense, and the source of its existence in the historic and contemporary aspect is the culture that co-creates the national heritage²².

For obvious reasons, the constitutional legislator does not define the notion of culture which is one of the most popular yet most ambiguous notions in the humanities and social sciences. The legal doctrine frequently quotes the definition of culture by Jan Pruszyński, who presents it as “all the spiritual, intellectual and material accomplishments created by the efforts of individuals and human communities, preserved and recorded, as well as the attitude to each component”²³. It is worth noticing that the Constitutional Tribunal took a stand concerning the term “cultural property”. Their statement was formulated in the case where the control model was Art. 73 of the Constitution declaring the freedom to enjoy the products of culture – also relevant from the perspective of these considerations. In the sentence from 25 May 2016, the Constitutional Tribunal stated: “The expression »cultural property« (...) was not defined by the constitutional legis-

i prawnomiędzynarodowe definicje w momencie konstytucjonalizacji ochrony dóbr kultury (m.in. art. 2 ustawy z 1962 r.; art. 1 Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokołem o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze 14 maja 1954 r., Dz.U.1957.46.212). Brak definicji legalnej dobra kultury w Konstytucji należy zatem rozumieć jako uwzględnienie przez prawodawcę konstytucyjnego takiego jego rozumienia, które przed wejściem w życie Konstytucji było zastane i relewantne dla krajowego i międzynarodowego prawa ochrony zabytków²⁴. Trybunał podniósł ponadto, że wyrażenie »dobro kultury« jest pojęciem występującym w art. 36 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej, podlegającym kategoryzacji ze względu na kryterium wartości artystycznej, historycznej lub archeologicznej²⁵. Zdaniem Trybunału konstytucyjne pojęcie dobra kultury należy rozumieć szeroko, „tj. niematerialnie i materialnie, w tym jako rzecz ruchomą i nieruchomą posiadającą wartość historyczną, naukową, artystyczną lub archeologiczną. Przemawia za tym uwzględnienie treści pojęć zastanych w momencie konstytucjonalizacji, jak również wzgląd na efektywną ochronę wolności, o której mowa w art. 73 Konstytucji”.

Jednocześnie Trybunał Konstytucyjny, odnosząc się do normatywnej treści konstytucyjnej wolności korzystania z dóbr kultury, jednoznacznie stwierdził, że – wbrew stanowisku uczestnika postępowania – ani wykładnia językowa, ani wykładnia funkcjonalna art. 73 Konstytucji nie pozwalają na tak szerokie rozumienie tego przepisu ustawy zasadniczej, by mogło ono uwzględniać także uczestnictwo w wydarzeniach o charakterze sportowym, w tym w meczach piłkarskich. W związku z tym tzw. zakaz klubowy, przewidziany w ustawie z dnia 20 marca 2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych jest prawnie irrelevantny z perspektywy konstytucyjnej wolności korzystania z dóbr kultury.

Pamiętając o tym, że dla prawa wolnościowego charakterystyczna jest swoboda zachowań w określonej sferze, a obowiązek państwa zasadniczo sprowadza się do powstrzymania się od ingerowania w tę sferę oraz (względnie) do stworzenia warunków instytucjonalnych do realizacji danej wolności, w tym miejscu można zauważyć, że dla aktywnej jednostki, która pragnie obcować z dobrami kultury (a więc realizować wolność z art. 73 Konstytucji) istotne znaczenie mają zasady polityki państwa sformułowane w art. 6 Konstytucji.

Choć nie każde konkretne niematerialne bądź materialne dobro kultury można zaliczyć do kategorii dóbr kultury będącej determinantą tożsamości narodu polskiego (art. 6 Konstytucji), to zasadniczo każde jest przedmiotem wolności, o której mowa w art. 73 Konstytucji. Nie jest przy tym – co należy jednoznacznie podkreślić – rolą organów władzy publicznej arbitralne i dyskrecjonalne rozstrzygnięcie w przedmiocie posiadania przez dany wytwór człowieka walorów stanowiących kryteria uznania go za dobro kultury (np. ocena jego wartości artystycznej). W szczególności wykluczyć należy swoistą systemową reglamentację dostępu do dóbr kultury polegającą na pro-

lator, however, it had its legal statutory and international-law definitions at the time when protection of cultural property was constitutionalised (e.g. Art. 2 of the Legal Act from 1962; Art. 1 of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with the Executive Regulations for the Convention and the Protocol of Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, adopted in the Hague on 14 May 1954, Dz.U.1957.46.212). Hence, the lack of a legal definition of cultural property in the Constitution should indicate that the constitutional legislator accepts it in the meaning which had been established and relevant to the national and international monument protection law before the Constitution came into force²⁴. Moreover, the Tribunal observed that the term »cultural property« occurred in Art. 36 of the Treaty on the Functioning of the European Union, and can be categorised by the criteria of artistic, historic or archaeological values²⁵. According to the Tribunal, the constitutional notion of the cultural property should be broadly understood, “i.e. in the non-material and material sense, movable or immovable property of historic, scientific, artistic or archaeological value. It is further corroborated by considering the content of terms existing at the time when it was constitutionalised, as well as taking into account the effective protection of the freedom mentioned in Art. 73 of the Constitution”.

At the same time, the Constitutional Tribunal, referring to the normative content of the constitutional freedom to enjoy cultural property, unequivocally stated that – contrary to the position of the procedure participant – neither the linguistic nor the functional interpretation of Art. 73 of the Constitution allows for such a broad understanding of that basic law which would also encompass participation in sports events, including football matches. Therefore, the so called ‘club ban’ included in the Act on the Safety of Mass Events from 20 March 2009, is legally irrelevant from the perspective of constitutional freedom to enjoy cultural property.

Remembering that freedom law is characterised by freedom of behaviour within a specific sphere, and the state is basically obliged to refrain from interfering in that sphere, and (or) to create institutional conditions in which a given freedom can be realised, one can observe here that for an active individual who wishes to enjoy cultural property (and so realise the freedom from Art. 73 of the Constitution) the principles of the state policy formulated in Art. 6 of the Constitution are of great importance.

Although not every concrete non-material or material cultural property can be categorised as the cultural property that determines the identity of the Polish nation (Art. 6 of the Constitution), basically each kind is the object of the freedom mentioned in Art. 73 of the Constitution. It should be strongly emphasised, that it is not the role of public authorities to arbitrarily and discretionally resolve whether a given product of man possesses values that meet the criteria which allow it to be regarded as cultural property (e.g. evaluation of its artistic value). In particular, a specific rationing of access to cultural property, which involves promoting cultural

mowaniu dóbr kultury aksjologicznie/rodzajowo zbieżnych z polityką każdorazowej władzy lub na dyskredytacji (poprzez ograniczenie dostępności) innych.

property that axiologically/generically coincides with the government policy at any time, or discrediting other (by restricting their availability) should be ruled out.

- ¹ M. Florczak-Wątor, uwaga IV.5 do art. 5 Konstytucji, s. 285.
- ² P. Sarnecki, uwaga nr 4 do art. 5 Konstytucji [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016, s. 231.
- ³ Przykładem instytucji prawnej służącej zapewnieniu efektywniejszej ochronie dziedzictwa narodowego jest chociażby Lista Skarbów Dziedzictwa.
- ⁴ Wyrok TK z dnia 8 października 2007 r., sygn. K 20/07, pkt III 3. W przywołanym wyrok TK orzekł, że art. 31 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568, z 2004 r. Nr 96, poz. 959 i Nr 238, poz. 2390 oraz z 2006 r. Nr 50, poz. 362 i Nr 126, poz. 875) jest niezgodny z art. 64 ust. 1 i 3 w związku z art. 31 ust. 3 i art. 73 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, z tego powodu, że zakładał, iż całkowity ciężar opłacenia koniecznych badań archeologicznych spoczywa na inwestorze, a więc na ogół na właścicielu bądź użytkowniku wieczystym nieruchomości, której obszar pokrywa się w jakiejś mierze z obszarem stanowiska archeologicznego.
- ⁵ *Słownik języka polskiego PWN*.
- ⁶ *Wielki słownik języka polskiego*, http://www.wsjp.pl/do_druku.php?id_hasla=5441&id_znaczenia=1159659, dostęp 5.12.2018 r.
- ⁷ Wyrok TK z 25 maja 2016 r., sygn. akt Kp 2/15.
- ⁸ Tamże.
- ⁹ uwaga nr 10 do art. 5 Konstytucji [w:] *Konstytucja...*
- ¹⁰ Zob. P. Sarnecki.
- ¹¹ O prawie podmiotowym można mówić wtedy, gdy normy prawa przedmiotowego z jednej strony ustanawiają obowiązek adresata do określonego zachowania się (działania lub zaniechania) na rzecz podmiotu danego prawa, a z drugiej strony – tworzą po stronie podmiotu uprawnionego roszczenie o wypełnienie owego obowiązku przez adresata. Elementem dopełniającym jest ustanowienie środka prawnego służącego wyegzekwowaniu roszczenia na wypadek naruszenia obowiązku przez podmiot zobowiązany. Zob. M. Bernaczyk, *Pojęcie publicznych praw podmiotowych w świetle*

- Konstytucji RP*, [w:] *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, red. M. Jabłoński, t. 1, Warszawa 2010, s. 243.
- ¹² M. Florczak-Wątor, uwaga I.1 do art. 6 Konstytucji [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1, art. 1–86, red. M. Safjan, L. Bosek, s. 291.
- ¹³ Na temat norm programowych zob. Sarnecki P., *Normy programowe w konstytucji i odpowiadające im wolności obywatelskie*, [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki i A. Szmyt, Warszawa 2003, s. 252–262; T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe w Konstytucji*, [w:] *Charakter i struktura norm konstytucji*, red. J. Trzciniński, Warszawa 1997, s. 97 i n.
- ¹⁴ T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe w Konstytucji*, [w:] *Charakter i struktura norm konstytucji*, red. J. Trzciniński, Warszawa 1997, s. 101.
- ¹⁵ W świetle powyższych rozważań w praktyce o naruszeniu art. 6 Konstytucji można by mówić w sytuacji zupełnego braku działania władz publicznych bądź też stworzenia przez nie rozwiązań pozornych, które w praktyce nie prowadzą do realizacji ustalonych celów.
- ¹⁶ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Kraków 2001, t. II, s. 514.
- ¹⁷ Zwraca na to uwagę P. Dobosz. Zob. P. Dobosz, *Pojęcie dziedzictwa kulturowego i jego znaczenie dla działań polskiej administracji publicznej wobec integracji europejskiej*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2002, s. 122–123.
- ¹⁸ Wyrok TK z 21 września 2015 r., sygn. akt K 28/13.
- ¹⁹ Zob. T. Chauvin, T. Stawecki, P. Winczorek, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2009, s. 131.
- ²⁰ Z. Ziemiński [w:] *Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie*, red. S. Wrótkowska, M. Zmierczak, Warszawa 1997, s. 28.
- ²¹ Ta ostatnia sytuacja dotyczyć może m.in. potomków Polaków zesłanych na Sybir.
- ²² uwaga V.B.2 do art. 6 Konstytucji, s. 299.
- ²³ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury...*, op. cit., s. 61–62.
- ²⁴ Wyrok z dnia 19 czerwca 2018 r.; sygn. akt K 47/14.
- ²⁵ Tamże.

Streszczenie

Polski ustrojodawca w Konstytucji RP z 1997 r. uznaje dziedzictwo narodowe i dobra kultury za wartości konstytucyjnie chronione. Artykuł zasadniczo koncentruje się na analizie metody konstytucyjnej regulacji w przedmiocie ochrony tych wartości i na jej konsekwencjach. Dla osiągnięcia tego celu istotne znaczenie ma przede wszystkim określenie znaczenia normatywnego i treści normatywnej przepisów konstytucyjnych poddających pod ochronę dziedzictwo narodowe i dobra kultury. W tym kontekście autorka analizuje pojęcie zasad polityki państwa i ich normatywną konstrukcję w postaci norm programowych. Równie ważnym zagadnieniem podjętym w artykule jest ustalenie samej treści konstytucyjnych pojęć dziedzictwa narodowego i dóbr kultury.

Abstract

In the Constitution of Poland from 1997, the Polish constitutional legislator proclaims national heritage and cultural property to be constitutionally protected values. The article basically concentrates on an analysis of the method of constitutional regulations as far as protection of those values is concerned, and on its consequences. To achieve that goal it is important to primarily determine the normative meaning and the normative content of the constitutional regulations taking national heritage and cultural property under protection. In this context the author analyses the principles of the state policy and their normative construction in the form of programmatic norms. An equally important issue addressed in the article is establishing the content of the constitutional terms of national heritage and cultural property.

Dominik Przygodzki*

 orcid.org/0000-0002-0943-4556

Najnowsze tendencje w kształtowaniu ekspozycji archeologicznej

The latest tendencies in archaeological exhibition design

Słowa kluczowe: architektura, dziedzictwo kulturowe, ekspozycja reliktyw, park archeologiczny, Carnuntum, Xanten, archeologia eksperymentalna, rekonstrukcja

Key words: architecture, cultural heritage, relic exhibition, archaeological park, Carnuntum, Xanten, experimental archaeology, reconstruction

Dziedzictwo kulturowe, szczególnie zachowane relikty, wymaga czytelnej projekcji w świadomości społeczeństwa i indywidualnego odbiorcy, czyli takiej ekspozycji, która pozwala na interpretację przeszłości w oparciu o czytelną granicę pomiędzy autentyzmem materii a naukowo budowanym „modelem historycznej rzeczywistości”¹.

Sposoby eksponowania zabytków archeologii podlegają ciągłemu rozwojowi i ewolucji. Najbardziej zauważalny proces ewolucji w kształtowaniu owych ekspozycji można zaobserwować pośród najdłużej działających parków archeologicznych w Europie. Tam też można dostrzec zmieniające się z czasem tendencje w realizacji ekspozycji kolejnych odkryć archeologicznych. W niniejszej publikacji prześledzimy rozwój sposobu kształtowania ekspozycji w dwóch największych parkach archeologicznych, niemieckim Xanten oraz Carnuntum położonym na terenie Austrii.

Cultural heritage, particularly those of its parts that have been preserved in the form of relics, require legible projection in the conscious of both society and individuals, an exhibition that makes it possible to interpret the past on the basis of a clear line between the authenticity of matter and an academically-built “model of historical reality”¹.

The methods of exhibiting archaeological artefacts constantly develop and evolve. The most clearly observable process of evolution in the design of such exhibitions can be seen among those European archaeological parks that have been operating the longest. We can also observe tendencies in exhibition projects of successive archaeological discoveries there. In this publication, we will trace the manner of development of the exhibitions of two of the largest archaeological parks, the German Xanten and Carnuntum, located in Austria.

XANTEN, NIEMCY

Archäologischer Park Xanten u. Römer Museum/ Park Archeologiczny Xanten i Muzeum Rzymskie

Xanten jest obecnie miastem położonym w północno-zachodniej części Nadrenii Północnej-Westfalii w Niemczech. W 15 roku p.n.e. Rzymianie założyli tu

XANTEN, GERMANY

Archäologischer Park Xanten u. Römer Museum/ Xanten Archaeological Park and Roman Museum

Xanten is a city located in the northern part of North Rhine-Westphalia, in Germany. In 15 BCE the Romans established their first military camp at the site, called Castra Vetera, which played a significant role in the

* dr inż. arch., Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej im. T. Kościuszki

* *Institute of the History of Architecture and the Conservation of Historical Monuments, Faculty of Architecture of the T. Kościuszko Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Przygodzki D. The latest tendencies in archaeological exhibition design. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019,60:76-84

Otrzymano / Received: 18.02.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 06.04.2019

doi:10.17425/WK60TENDENCIES

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

pierwszy obóz wojskowy zwany *Castra Vetera*, który odegrał ważną rolę w walkach o utrzymanie *limesu* pomiędzy Cesarstwem Rzymskim a barbarzyńską Germanią. Garnizon rzymski liczył 8–10 tys. żołnierzy, ale po wojnach markomańskich został powiększony i obsadzony Legionem VI *Vectris*. Obok obozu od około 105 roku n.e. funkcjonowało tu całkowicie nowe miasto *Colonia Ulpia Traiana* z murami miejskimi, bramami, amfiteatrem, kapitołem, forum, termami i licznymi budynkami publicznymi. Regularny plan miasta został wpisany w kształt trapezoidalnego kwadratu o bokach 875 × 875 metrów i oparty o nadbrzeże portowe na odnodze Renu, która dopiero we wczesnym średniowieczu straciła znaczenie i uległa zamuleniu.

W czasie II wojny światowej Xanten zostało zniszczone w wyniku działań artylerii niemieckiej ulokowanej na prawym brzegu Renu, a powojenna odbudowa i związane z nią badania archeologiczne trwały do 1966 roku. Prowadził je archeolog i konserwator Walter Bader², pracujący nad uratowaniem zbombardowanej katedry św. Wiktora, a także wizjoner, który dostrzegł perspektywiczne możliwości ekspozycji pozostałości rzymskich w Xanten. Pomogły mu w tym okoliczności związane z podjęciem funkcji publicznych w charakterze wicedyrektora Landes Museum w Bonn, a następnie tytuł profesora w Rheinische Friedrich-Wilhelms Uniwersytecie w Bonn i wreszcie funkcja państwowego krajowego konserwatora zabytków sakralnych i świeckich.

Ryc. 1. Park Archeologiczny Xanten, plan założenia
Fig. 1. Xanten Archaeological Park, site plan

military operations meant to maintain the *limes* between the Roman Empire and barbarian-ruled Germania. The Roman garrison was 8–10 thousand strong. However, after the Marcommanic Wars, it was expanded and housed the *Legio VI Victrix*. A completely new town, called *Colonia Ulpia Traiana* – which featured its own city walls, gates, an amphitheatre, a Capitol, a forum, baths and numerous public buildings – functioned near the camp from around 105 CE. The city's regular plan

Ryc. 2. Park Archeologiczny Xanten z lotu ptaka
Fig. 2. Aerial view of the Xanten Archaeological Park

Ryc. 3–6. Park Archeologiczny Xanten, Muzeum Rzymskie połączone z „pawilonem” term publicznych, wewnątrz ekspozycji muzealnej
 Fig. 3–6. Xanten Archaeological Park, the Römer Museum connected with the “pavilion” of the public thermae, museum exhibition interior

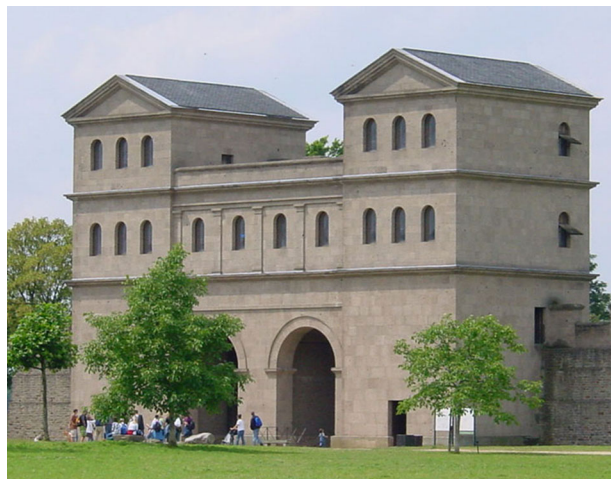
Ryc. 7–8. Park Archeologiczny Xanten, budynek Muzeum Rzymskiego (kolejno): budynek, wewnątrz
 Fig. 7–8. Xanten Archaeological Park, the Römer Museum building: (in sequence) the building and its interior

Archeologiczny Park Xanten został otwarty dla publiczności w 1972 roku, ale poza spełnianiem funkcji muzealnych nadal jest terenem działalności naukowo-badawczej i aktywnym stanowiskiem archeologicznym. Jest to obecnie jedna z największych w świecie tego typu instytucji, zarządzająca wciąż powiększającym się dziedzictwem archeologicznym zlokalizowanym na obszarze ponad 70 ha i działająca w oparciu o nowoczesną koncepcję *ecomuseum* – wielofunkcyjnego centrum naukowo-edukacyjno-kulturalnego.

Park Archeologiczny Xanten oparty został na bezprecedensowej skali rekonstrukcji nieistniejących obiektów z czasów rzymskich w oparciu o zebraną wiedzę archeologiczną, ale też na analogiach z innymi licznymi rezerwatami antycznej architektury rozlokowanymi wzdłuż

had the shape of a trapezoidal square with 875×875 m long sides, resting near a harbour on a branch of the Rhine, which lost its significance in the late Middle Ages and became silted.

During the Second World War, Xanten suffered severe damage as a result of German artillery barrages, fired from the right bank of the Rhine, while the post-war reconstruction and the associated archaeological research was conducted up to 1966. It was supervised by archaeologist and conservator Walter Bader², who worked on saving the bombed cathedral of St. Victor. He was considered by some to be a visionary and was the first to acknowledge the long-term potential of exhibiting Roman artefacts in Xanten. Circumstances associated with being appointed to public office as

Ryc. 9–10. Park Archeologiczny Xanten (kolejno): fragmentarycznie zrekonstruowana świątynia portowa, Brama Północna
 Fig. 9–10. Xanten Archaeological Park (in sequence): partially reconstructed harbour temple, Northern Gate

Ryc. 11–12. Park Archeologiczny Xanten, fragment zrekonstruowanych murów obronnych i rzymskiego zajazdu pełniącego funkcję hotelowe
 Fig. 11–12. Xanten Archaeological Park, fragment of the reconstructed defensive walls and a Roman inn which houses a hotel

limesu. Najwcześniej podjętą rekonstrukcją podjętą jeszcze w czasach międzywojennych, ale ukończoną po II wojnie światowej jest amfiteatr, który przystosowany został do organizacji masowych, nowoczesnie aranżowanych widowisk dla 10 tys. widzów. Ponadto w różnych miejscach przeprowadzono całościowe restytucje obiektów wraz z aranżacją ich wnętrza, a prace nad dalszymi trwają. Są to:

- brama miejska z murami i fragmentem fos,
- świątynia w części portowej miasta, druga co do wielkości w mieście, zrekonstruowana częściowo, ale z niezwykłą pieczołowitością i precyzją detalu,
- zajazd, odtworzony w szczegółach z rzymską restauracją, zapleczem i zespołem pokoi przeznaczonych dla podróżujących kupców i rzemieślników,
- ciąg uliczny domów rzemieślników z odtworzonymi wnętrzami i warsztatami, gdzie prezentowane są przez aktorów prezenterów antyczne technologie produkcyjne.

Kulminacyjną atrakcją i miejscem najczęściej i najliczniej odwiedzanym jest zespół Wielkich Term z aneksem mieszczącym nowoczesne Römer Museum. Biuro architektów kolońskich Gatermann + Schossig (przy współpracy z IPP Polonyi & Partner) zaprojektowało rekonstrukcję przestrzenną bazyliki i term rzymskich, proponując nietypową jak dla Xanten konwencję archi-

deputy director of the Bonn Landes Museum, as well as receiving the title of professor at the University of Bonn and the post of the state religious and lay heritage sites conservator, aided him in this.

The Xanten Archaeological Park was opened to the public in 1972, however, apart from its museum-related functions, it has remained an active archaeological research site. It is currently among the world's largest archaeological heritage management institutions, occupying an area of over 70 ha and operating using the modern concept of the *ecomuseum* – a multi-functional academic, educational and cultural centre.

The Xanten Archaeological Park was based on a reconstruction of Roman-era structures on an unprecedented scale, based on collected archaeological knowledge, in addition to analogies from numerous other ancient architecture reserves located along the *limes*. The earliest reconstruction, initiated already during the interwar period, but completed after the Second World War, is the amphitheatre, which was adapted to the organisation of temporarily-arranged entertainment events for an audience of 10 thousand. Furthermore, holistic restitutions of buildings were performed in various places, featuring interior arrangements, with work on successive structures currently being performed. These structures include:

tektoniczną. Obiekt posiada formę historyczną, ale opartą na współczesnej konstrukcji. Na rzucie 70 × 22 metry i na wysokość 25 metrów rozpięte zostało 14 potężnych ram stalowych posadowionych na masywnych oryginalnych fundamentach antycznej budowli, „lewitujących” nad relikwiami urządzeń dawnych łaźni. Transparentność tego niezwyklego budynku o dachu krytym panelami z czerwonej blachy osiągnięto stosując szklane panele zawieszane na konstrukcji ram. Przylegający do niego budynek Römer Museum posiada charakterystyczną syntetyczną formę krytą dachem dwuspadowym, ale ujmuje zaskakującą koncepcją jednoprzestrzennego monumentalnego wnętrza, w którym dominuje wisząca struktura ramp i podestów prowadząca od wejścia aż do poziomu konstrukcji dachu, wzdłuż których, a także na poziomie parteru rozmieszczono i atrakcyjnie plastycznie wyeksponowano w nowoczesnych gablotach bogate detale i wyposażenie pozyskane w wykopach archeologicznych. W podziemiach z kolei zlokalizowano nowoczesne audytorium i sale wystaw czasowych ozdobione autentyczną rzymską ścianą kamienną o długości 70 metrów i wysokości 5 metrów.

Budynek Römer Museum reprezentuje całkowicie inny sposób prezentacji pozostałości archeologicznych w kontekście znanych nam z Xanten rekonstrukcji antycznych budowli, takich jak świątynia portowa czy amfiteatr, wielokrotnie krytykowane nie tylko ze względów doktrynalnych, ale także estetycznych, które poprzez swoją nienaturalną „autentyczność” akcentują tendencje do symbolicznego dramatyzowania przestrzeni ekspozycji. Architekci odtworzyli kształt i geometrię antycznej bazyliki i term kryjącej 2000 m² powierzchni i wysokiej na 25 metrów, uzyskując monumentalny i spektakularny efekt, dodatkowo spotęgowany kontrastem z ogromem bloków kamiennych pozostałych po oryginale, ustawionych na przedpolu Römer Museum i pozwalających uruchomić wyobraźnię potężnej antycznej budowli³.

Fenomen Xanten nie polega jednak tylko na jego skali, przestrzennej koncepcji zagospodarowania i zrealizowanych od podstaw rekonstrukcjach obiektów historycznych. Jest to także instytucja unikalna pod względem charakteru misji edukacyjno-kulturalnej, jaką wypełnia, sposobu zarządzania i organizacji, oraz funkcji naukowo-badawczej i o szerokim oddziaływaniu społecznym. Jest jednym z najlepszych w Europie przykładów powszechnego dostępu społeczeństwa do własnego dziedzictwa, a także co warto także powiedzieć, przemyślanej polityki historycznej i przedsięwzięcia o znaczeniu gospodarczym.

Do dyspozycji zwiedzających jest zespół 30 wysoko wykwalifikowanych przewodników wielojęzycznych, którzy oprowadzają ich po najważniejszych budowlach miasta, prezentując jego historię, ale w ofercie jest też wiele programów fakultatywnych dedykowanych turystom kwalifikowanym i zainteresowanym specjalistom z zakresu antycznej matematyki, ziołolecznictwa i medycyny starożytnej czy dawnych technologii. Nowością wprowadzoną w 2008 roku jest oferta studiów w ramach

- a city gate, with walls and a fragment of the moats,
- a temple in the harbour section of the city, its second-largest, only partially reconstructed, but with a great degree of meticulousness and precision,
- an inn, recreated in detail, featuring a Roman restaurant, backrooms and a set of rooms meant for travelling traders and merchants.
- a sequence of craftsmen’s houses along a street, with recreated interiors and workshops, where presenting actors demonstrate ancient production technologies.

The main attraction and the place that is the most often and eagerly visited are the Large Thermae, with an annex housing the modern Römer Museum. The Cologne-based architectural company Gatermann + Schossig (in cooperation with IPP Polonyi & Partner) designed the spatial reconstruction of the basilica of a Roman bathhouse, proposing an architectural convention atypical of Xanten. The building has a historical form, but it is based on a contemporary structural system. With a floor plan 70 by 22 metres and a height of 25 metres, 14 large steel frames were built, supported by the massive, original foundations of the ancient structure, “levitating” above the relics of the infrastructure of the historical baths. The transparency of this remarkable building, with a roof covered by red steel sheet panels, was achieved through the use of glass panels suspended from the structural frames. The adjacent Römer Museum features a distinct synthetic form, covered with a gabled roof. However, it charms us with its surprising proposal of a single, monumental space, which is dominated by a hanging structure of ramps and landings that leads from the entrance to the level of the roof’s structure, along which rich details and furnishing elements procured from the archaeological site have been exhibited in a visually attractive manner, placed in modern cabinets. The underground section houses a modern auditorium and temporary exhibition spaces, decorated with an authentic Roman stone wall that is 70 metres long and 5 metres tall.

The Römer Museum building represents a method of presentation of archaeological relics that is completely different in the context of Xanten’s reconstructions of ancient buildings, such as the harbour temple or the amphitheatre, which have often been criticised not only on a doctrinal basis, but also aesthetic ones, as some have argued that they accentuate tendencies to symbolically dramatise exhibition spaces through their unnatural “authenticity”. The architects recreated the shape and geometry of the ancient basilica of the thermae, featuring 2000 m² of floor area and having a height of 25 metres, achieving a monumental and spectacular effect, further magnified by its contrast with the immensity of stone blocks of the original, set in the area in front of the Römer Museum and allowing us to imagine the scale of the grand ancient building³.

Xanten’s phenomenon, however, is not solely based on its scale, spatial development proposal and reconstructions of historical structures performed from the ground up. It is also an institution that can be consid-

Międzynarodowej Letniej Akademii Archeologicznej, której zadaniem jest podnoszenie kwalifikacji młodych archeologów i organizacja praktyk dla studentów archeologii. Corocznie studia takie odbywa grupa 30 słuchaczy, którzy pracują także na permanentnie czynnych stanowiskach archeologicznych na terenie antycznego Xanten. Mają oni do dyspozycji nie tylko fachowe kierownictwo, ale także wysokiej klasy nowoczesny sprzęt i narzędzia laboratoryjne, a wobec coraz większego zainteresowania (corocznie MLAA przyjmuje około 100 aplikacji) planuje się budowę hostelu. Akademia dysponuje także własnym czasopiśmie, w którym publikowane są wyniki badań, a ponadto oferuje studia specjalistyczne z zakresu geologii, archeozoologii i archeobotaniki prowadzone przez wybitnych ekspertów. To właśnie dzięki результатам badawczym uzyskanym przez słuchaczy Akademii można było przeprowadzić rekonstrukcję fragmentu kwartału mieszkalnego z domami rzemieślników i ukazać w interesujący sposób dawne warunki codziennego życia i pracy mieszkańców antycznego Xanten.

PETRONELL-CARNUNTUM, AUSTRIA

Archäologischer Park Carnuntum/Park Archeologiczny Carnuntum

Petronellum-Carnuntum zlokalizowane jest w północno-wschodniej Austrii, nieopodal Dunaju w miejscu dawnego rzymskiego obozu wojskowego, później miasta antycznego – stolicy prowincji o nazwie Pannonia, a następnie Górna Pannonia. W źródłach jest wspomniane po raz pierwszy w 6 roku n.e., kiedy miał tu swoją bazę cesarz Tyberiusz walczący z Markomanami, ale osadnictwo wojskowe pojawiło się w połowie I wieku n.e. Pierwszy obóz wojskowy powstał w czasach Wespazjana i stał się ważnym punktem strategicznym na północnej granicy Cesarstwa Rzymskiego – limesu, przebiegającej wzdłuż linii Dunaju. Na początku II wieku Carnuntum zostało stolicą nowo utworzonej prowincji Górnej Panonii, a cesarz Hadrian nadał powstałej obok obozu osadzie cywilnej status *municipium*. W Carnuntum w czasie

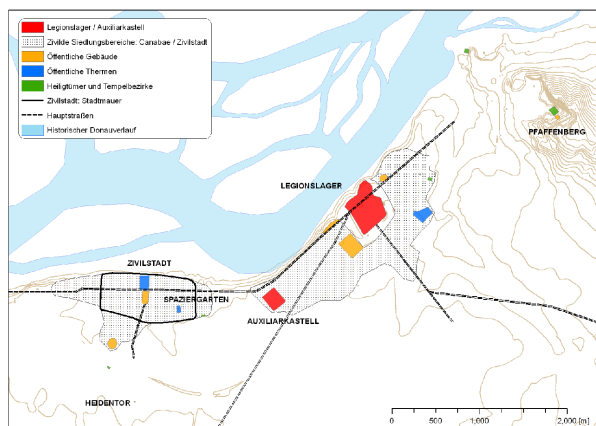
ered unique because of the character of its educational and cultural mission, the manner of its management and organisation, as well as its academic and research function and broad social impact. It is one of the best examples of society having free access to its own heritage, as well as – something that is particularly noteworthy – a well-thought-out historical policy and that as its role as a project of economic significance.

Xanten's visitors have at their disposal a team of 30 highly-qualified guides who speak multiple languages and who can take them on tours of the city's most important structures and present its history. However, Xanten's offering also includes many elective programmes that are dedicated to qualified tourists and specialists on ancient mathematics, herbal remedies, medicine or technology. One novelty that was introduced in 2008 is a university-level course at the International Summer Archaeological Academy, whose task is to enhance the qualifications of young archaeologists and the organisation of practical training for archaeology students. This course is taught yearly to a group of 30 students, who work on ancient Xanten's permanently open archaeological sites. They have at their disposal not only qualified management, but also high-class modern research and laboratory equipment, while in light of increasing interest (the ISAA receives around 100 applications every year), there are plans to build a hostel. The academy also has its own journal, where research results are published, also offering specialist courses on geology, archaeozoology and archaeobotany. It is the academic achievements of the Academy's students that made it possible to reconstruct a fragment of a housing quarter with craftsmen's homes and present the conditions of everyday life and work of the residents of ancient Xanten.

PETRONELL-CARNUNTUM, AUSTRIA

Archäologischer Park Carnuntum/Carnuntum Archaeological Park

Petronellum-Carnuntum is located in north-eastern Austria, near the Danube River and the site of a former Roman military camp and later an ancient city – the capital of the province of Pannonia, later called Pannonia Superior. Its first mention in sources is dated to 6 CE, when the emperor Tiberius was based here while fighting the Marcomanni, but military settlement at the site appeared in the middle of the first century CE. The first military camp at the site was built during the reign of Vespasian and became an important strategic spot along the northern border of the Roman Empire – the *limes*, which ran along the Danube. In the beginning of the second century, Carnuntum became the capital of the newly-formed province of Pannonia Superior, and emperor Hadrian bestowed the civilian settlement that had emerged near the camp with the status of a *municipium*. During the Marcommanic Wars, Carnuntum was the main base of operations of Marcus Aurelius,

Ryc. 13. Park Archeologiczny w Carnuntum, rozplanowanie antycznego założenia

Fig. 13. Carnuntum Archaeological Park, plan of the ancient complex

Ryc. 14. Park Archeologiczny w Carnuntum: Muzeum Archeologiczne w Bad Deutch-Altenburg

Fig. 14. Carnuntum Archaeological Park: Archaeological Museum in Bad Deutch-Altenburg

Ryc. 15. Park Archeologiczny w Carnuntum: rekonstrukcja term publicznych

Fig. 15. Carnuntum Archaeological Park: reconstruction of the public baths

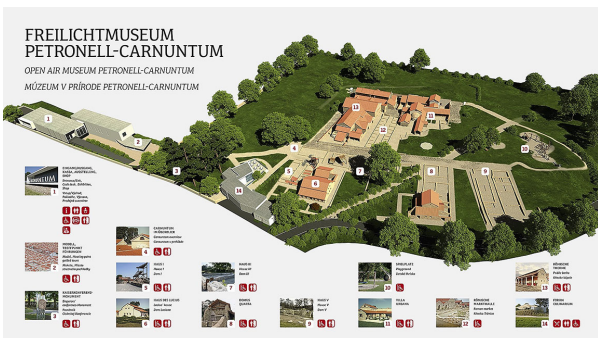
Ryc. 16. Park Archeologiczny w Carnuntum: nowoczesny budynek recepcyjny z 2009 roku

Fig. 16. Carnuntum Archaeological Park: modern reception building from 2009

Ryc. 17–18. Park Archeologiczny w Carnuntum (kolejno): wnętrza w zrekonstruowanym budynku term publicznych wyposażone w antyczne sprzęty i instalacje

Fig. Carnuntum Archaeological Park (in sequence): interiors in the reconstructed public baths building, featuring ancient furnishings and installations

Ryc. 19. Park Archeologiczny w Carnuntum: widok całego założenia

Fig. 19. Carnuntum Archaeological Park: view of the entire complex

wojen markomańskich znajdowała się główna siedziba Marka Aureliusza, a znaczenie Carnuntum bardzo wzrosło, co doprowadziło do połączenia przez Septymiusza Sewera *castrum* z osadami wojskową i cywilną w jednolity organizm miejski zwany *Colonia Septimia Aurelia Antoniniana Carnuntum*.

Archeologiczne badania Carnuntum rozpoczęły się w połowie XIX wieku, kiedy częściowo odkryto kompleks łaźni rzymskich. Pod koniec XIX wieku do badań włączył się nowo powstały Austriacki Instytut Archeologiczny (*Österreichische Archäologische Institut*) kierowany przez Otto Benndorfa, co doprowadziło do powstania pierwszego na terenie wykopalisk muzeum archeologicznego w Bad Deutch-Altenburg zaprojektowanego w stylu antycznej willi wiejskiej przez Friedricha Ohmanna, otwarty przez cesarza Franciszka

with the significance of Carnuntum considerably rising, leading to Septimius Severus merging the *castrum* and the civilian settlement into one urban organism called *Colonia Septimia Aurelia Antoniniana Carnuntum*.

Archaeological study of Carnuntum began in the middle of the nineteenth century, after a Roman baths complex had been partially uncovered. The then-newly established Austrian Archaeological Institute (*Österreichische Archäologische Institut*) directed by Otto Benndorf, began to take part in this study towards the end of the nineteenth century. This led to the establishment of the first archaeological museum to be set up at the dig site,

Ryc. 20–21. Park Archeologiczny w Carnuntum (kolejnie): wnętrze najnowszego pawilonu wejściowego – sala multimedialna oraz model fizyczny założenia na wyjściu z pawilonu wejściowego

Fig. 20–21. Carnuntum Archaeological Park (in sequence): interior of the latest entrance pavilion – the multi-media hall and a physical model of the complex at the exit from the entrance pavilion

Józefa I w 1904 roku i do dziś pozostającego częścią Archeologicznego Parku Carnuntum⁴.

W roku 1885 założone zostało także Towarzystwo Przyjaciół Carnuntum (*Carnuntum's Society of Friends*), które od początku wydaje naukowy periodyk „Report of the Carnuntum Association” oraz organizuje akcje donacyjne na rzecz badań i doskonalenia ekspozycji, funkcjonujące po dzień dzisiejszy. Prace wykopaliskowe prowadzone są bez przerwy do chwili obecnej i doprowadziły do eksploracji około 75% całego stanowiska archeologicznego. W 2011 roku sensacją stało się odkrycie przy pomocy nieinwazyjnych metod badawczych (georadaru) wielkiego zespołu zabudowań szkoły gladiatorów, która jest porównywalna ze słynną rzymską szkołą *Ludus Magnus*.

Archeologiczny Park Carnuntum jest klarownym przykładem ewolucji ekspozycji archeologicznej, która początkowo była wyłącznie stanowiskiem archeologicznym, strefą ochronną – rezerwatem, uzupełnionym na początku XX wieku klasyczną, tradycyjną formą muzeum archeologicznego w Bad Deutsch-Altenburg, przeznaczonego do gromadzenia, konserwacji i prezentacji wciąż powiększanej kolekcji (dziś liczy ona około 3300 pozycji), ale w miarę rozszerzania się zakresu badań i uzyskiwania atrakcyjnych naukowych rezultatów musiała także uwzględniać potrzeby coraz liczniejszych grup zwiedzających. Koncepcja płaskiej, mało czytelnej ekspozycji wymuszała kolejne rekonstrukcje i rozwijała formułę rezerwatu do postaci plenerowej ekspozycji archeologicznej, aby osiągnąć ostatecznie status nowoczesnego parku archeologicznego bazującego na metodach archeologii eksperymentalnej. Analizując poszczególne etapy rozwojowe widać wyraźną tendencję do przestrzennej rekonstrukcji poszczególnych obiektów, a nawet restytucji z uwzględnieniem odtworzenia historycznej infrastruktury, czego najwymowniejszym przykładem jest niemal 100-metrowej długości odtworzony budynek dawnych term rzymskich, z mieszanymi uczuciami odbierany przez środowisko konserwatorskie. Fizyczna – trójwymiarowa rekonstrukcja tych obiektów uzupełniona jest najnowszymi technologiami

at Bad Deutch-Altenburg, designed in the style of an ancient urban villa by Friedrich Ohmann and opened by emperor Franz Joseph I in 1904. It remains a part of the Carnuntum Archaeological Park to this day⁴.

1885 also saw the establishment of *Carnuntum's Society of Friends*, which has been publishing its academic periodical entitled “Report of the Carnuntum Association” since its founding, in addition to organising fundraising campaigns meant to support research and improve the continually operating exhibition. Archaeological digs have been conducted ceaselessly up to the present, having led to the exploration of around 75 % of the entire archaeological dig site. In 2011, the discovery of a gladiatorial school complex – comparable to the famous Roman *Ludus Magnus* school – using non-invasive research techniques (ground-penetrating radar) became a sensation.

The Archaeological Park at Carnuntum is a clear example of the evolution of archaeological exhibition, which was initially associated solely with the archaeological dig site, the protective zone – the preserve – supplemented in the beginning of the twentieth century with the classical, traditional form of the archaeological museum at Bad Deutch-Altenburg – meant to collect, conserve and present the still-growing collection (today it features around 3300 items). However, as the scope of the digs grew and attractive academic results were achieved, it also had to consider the needs of increasingly larger visitor groups. The proposal of a flat, poorly legible exhibition required additional reconstructions and developed the formula of the preserve into the form of an open-air archaeological exhibition, ultimately achieving the status of a modern archaeological park based on experimental archaeology methods. Upon analysing the individual development stages, we can see a clear tendency towards the spatial reconstruction of individual structures and even their restitution, including the reconstruction of historical infrastructure – whose most telling example is the almost 100-metres-long ancient Roman baths building, which has received a mixed reception from the conservation community. The physical – three-dimensional reconstruction of these structures has been supplemented

multimedialnymi i bogatym zestawem form i narzędzi edukacyjnych, a także rozbudowanym zapleczem usługowo-komercyjnym. Dziś jest zatem Archeologiczny Park Carnuntum naukowym i edukacyjnym centrum, historyczno-krajobrazową przestrzenią ukształtowaną jako plenerowa ekspozycja archeologiczna, wzbogaconą budowlaną infrastrukturą mieszczącą zbiory muzealne, pomieszczenia dydaktyczne z urządzeniami multimedialnymi, recepcyjne, wystaw czasowych, przestrzenie rozrywkowo-rekreacyjne, restauracje i sklepy, a także obszerne zaplecze sanitarne i parkingowe⁵.

with the latest multi-media technologies and a rich set of educational forms and tools, as well as a comprehensive service and commercial infrastructure. Today, the Carnuntum Archaeological Park is a research and education centre, a historical and landscape space shaped as an open-air archaeological exhibition, enriched with built infrastructure housing a museum collection, teaching spaces with multi-media equipment, in addition to a reception space, temporary exhibition spaces, entertainment and recreation spaces, restaurants and shops, as well as a comprehensive sanitary and parking infrastructure⁵.

¹ J. Topolski, *Teoria wiedzy historycznej*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983.

² S. Kraus, *Walter Bader – Denkmalpflege in schwerer Zeit (= Xantener Domblätter, Bd. 9)*, Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 2001.

³ L.B. Peressut, P.F. Caliarì, *Architettura per archeologia. Museografia e Allestimento*, Roma: Prospettive Edizioni, 2014, "I principi che regolano l'intervento si discostano da quelli adottati sulle altre vestigia archeologiche che punteggiano il parco: si ricordano ad esempio il Tempio portuense, l'Anfiteatro e diverse porzioni di cinta muraria, proposte con totali o parziali ricostruzioni in scala al vero, più volte criticate per l'eccessiva teatralizzazione figurativa. Il nuovo

intervento, invece, senza alcun interno imitativo riflette le dimensioni dell'antica Basilica restituendone quell'immagine monumentale e spettacolare che con i suoi venticinque metri di altezza e una superficie di circa duemila metri quadri, dominava su tutti gli edifici della Colonia", s. 281.

⁴ E. Swoboda, *Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler*, Vienna: Österreichische Archäologische Institut, 1949; por. także: E. Swoboda, *Carnuntum, Römische Forschungen in Niederösterreich*, Graz-Köln, 1964.

⁵ W. Jobst, *Archaeological park Carnuntum. Resources and Opportunities*, w: *Conservation and Restoration of the Archaeological Heritage*, T.K. Kirova (red.), Cagliari: Edizioni AV, 2002, s. 83–100.

Streszczenie

Dziedzictwo kulturowe wymaga czytelnej projekcji w świadomości społeczeństwa i indywidualnego odbiorcy, czyli takiej ekspozycji, która pozwala na interpretację przeszłości w oparciu o czytelną granicę pomiędzy autentyzmem materii a naukowo budowanym „modelem historycznej rzeczywistości”.

Sposoby eksponowania zabytków archeologii podlegają ciągłemu rozwojowi i ewolucji. Najbardziej zauważalny proces ewolucji w kształtowaniu owych ekspozycji można zaobserwować wśród najdłużej działających parków archeologicznych w Europie.

Abstract

Cultural heritage requires a legible projection in the conscious of both society and individuals, an exposition that makes it possible to interpret the past on the basis of a clear line drawn between the authenticity of matter and an academically built “model of historical reality”.

Methods of exhibiting archaeological artefacts constantly develop and evolve. The most clearly observable process of evolution in the shaping of these exhibitions can be observed among European archaeological parks that have been active the longest.

Krzysztof Wielgus* Jadwiga Środulska-Wielgus*

 orcid.org/0000-0003-1663-5740

 orcid.org/0000-0001-7395-0662

Bastion III „Kleparz”. Najczytelniejszy zabytek dawnej Twierdzy Kraków

Bastion no III “Kleparz”. The most legible monument of the former Fortress Krakow

Słowa kluczowe: rewaloryzacja dawnych dzieł inżynierii, dawne fortyfikacje, Twierdza Kraków, podstawy i uwarunkowania procesów rewaloryzacji, identyfikowalność zabytków fortyfikacji

Key words: revalorization of old engineering works, former fortifications, Krakow Fortress, basics and conditions of revalorization processes, traceability of fortifications monuments

1. FORT CZY BASTION? ZARYS PRZEMIAN

Bastion nr III Kleparz to, typologicznie i strukturalnie, fort reduitowy z charakterystyczną podkowiastą budowlą w centrum, wielką kaponierą szyjową, służącą do flankowania fos rdzenia oraz większą jeszcze kaponierą zapola, poprzez którą był włączony, „wpięty” w system wałów rdzenia. Jako jego element nie był więc samodzielny fortem, lecz pełnił funkcję potężnego bastionu. Funkcjonalnie – fort jest dziełem walczącym samodzielnie, jedynie przy wsparciu ogniowym swych sąsiadów, bastion – połączony jest z sąsiadami linią ciągłych murów czy wałów. Prawidłowa nazwa obiektu to Bastion III „Kleparz”, popularna – i dopuszczalna – Fort Kleparski, nazwa „Forty Kleparz”, przyjęta jako znak klubu muzycznego jest, niestety, nieprawidłowa i mylna; przy Nowym Kleparzu znajduje się tylko jeden, za to potężny fort. Nazwa na tyle dobrze zadowolniła się jednak w świadomości krakowian, iż trudno z nią walczyć.

Bastion III narodził się dzięki jednej z najbardziej niezwykłych akcji urbanistycznych, jaka dotknęła Kraków; pierwszej (i ostatniej) o takiej skali i regularności od czasów lokacji miasta w 1257 r. U schyłku panowania dawnych zasad fortyfikacji, rządzonej jeszcze

1. FORT OR BASTION? AN OUTLINE OF THE TRANSFORMATION

Bastion no III Kleparz is, typologically and structurally, a reduit fort with a characteristic horseshoe-shaped building in the center, a great back caponier, which had a purpose of flanking the core’s moats, and an even bigger caponier of the forefield, through which was “attached” to the embankments of the core. As a part of the fort it was not a separate fort itself, but it served a purpose of a robust bastion. Speaking of functionality, the fort is an object fighting by itself, only with the support of its neighbors, while the bastion is connected with its neighbors by continuous walls or embankments. The correct name of the object is Bastion no III “Kleparz”, the popular – and acceptable – name is Fort Kleparski, the name “Forty Kleparz” (Kleparz Forts), adopted as a sign of the music club located therein is, unfortunately, incorrect and erroneous; there is only a singular but nonetheless great fort by Nowy Kleparz (New Kleparz). The name has rooted itself in awareness of Cracovians so well that it is now difficult to wage war with the name.

Bastion no III was born with one of the most extraordinary urban planning actions that have touched Cracow; first (and last) of the scale and the regularity

* Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury Politechnika Krakowska

* *Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Wielgus K., Środulska-Wielgus J. Bastion no III “Kleparz”. The most legible monument of the former Fortress Krakow. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:85-93

Otrzymano / Received: 24.05.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 16.06.2019

doi:10.17425/WK60KLEPARZ

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

wymaganiemi gładkolufowej, strzelającej czarnym prochem artylerii, gdy austriackim generalnym inspektorem inżynierii był hrabia Bernhard von Caboga-Cerva – Kraków otoczono regularnym pierścieniem fortyfikacji rdzenia, nadając mu w połowie wieku XIX pozór... renesansowego miasta idealnego. Śladem wielokąta bastionowo-poligonalnych fortyfikacji jest ciąg dzisiejszych Alej Trzech Wieszców; w najbardziej zagrożonej północnej części rdzenia wbudowano w jego obwód dwa potężne forty reduitowe (nazwa od centralnej podkowiastej budowli zwanej reduitą), pełniące jednak funkcję bastionów. Były to bastiony III „Kleparz” i V „Lubicz”, później dołączono do nich, pierwotnie samodzielny, Fort 12 „Luneta Warszawska”, przypisując mu numer IVa.

Bastion III powstał w latach 1860–1866. Bastion początkowo dostosowany był do artylerii gładkolufowej (m.in. kilkanaście dział M.59), w latach 1887–1888 przeszedł przebudowę, dostosowującą go do użycia na wale nowocześniejszych dział o lufach bruzdowanych, M.61, oraz moździerzy M.80. W tym czasie przebudowano też wały rdzenia, włączając w ich obwód dawny, starszy chronologicznie fort wysunięty nr 12, jako Bastion IVa. W latach 1907–1908 bastion stracił bezpośrednio znaczenie militarne i zaczął spełniać funkcje magazynowe i koszarowe. W okresie mobilizacji 1914 roku był już całkowicie przestarzały. W jego fosach zbudowano szereg baraków, stajni itp., czyniąc z nich skład materiałów saperskich. Fort stanowił też bazę półbaterii najcięższych moździerzy Skody M.11 (30,5 cm) i ich ciągników. W wałach wykopano stanowiska dla broni maszynowej i, być może, reflektora – głównie w celu kontroli przejazdu ulicą Prądnicką. Być może także wtedy obniżono profil kilku poprzecznic. W tym okresie stary rdzeń twierdzy praktycznie już nie istniał, gdyż kolejna, nowa linia rdzenia przeniesiona została o ok. 2 km na zewnątrz. Jesienią 1914 fort, o bardzo czytelnym narysie, odcinającym się w tkance miasta, stał się przedmiotem pierwszego w dziejach Krakowa bombardowania lotniczego, dokonanego przez lotników rosyjskich. W latach 1916–1918 fort pełnił funkcję magazynów dla budowy zachodniogaliocyjskich cmentarzy wojennych. W okresie międzywojennym fort nadal spełniał funkcje koszarowe i magazynowe; na jego wałach umieszczono m.in. szklarnie, dostarcza-

since the times of the founding of the city in 1257. At the downturn of the old rules of fortification, following the requirements set by smoothbore artillery using black powder, when Count Bernhard von Caboga-Cerva held the position of the Austrian General Civil Engineering Supervisor – Cracow has been surrounded by a regular ring of core fortifications, giving it, in the middle of the nineteenth century, a feel of a perfect renaissance city. Following the polygon of bastion-polygonal fortifications, we find the course of present Three Bards' Avenue; in the most vulnerable northern part of the core two great reduit forts have been built into its circuit (the name reduit comes from central horseshoe-shaped structure called the reduit), although acting as the bastions. These were the Bastion no III “Kleparz” and Bastion no V “Lubicz,” later a separate Fort no 12 “Warsaw Lunette” has been attached to them, assigned a number IVa.

The Bastion no III was created in the years 1860–1866. The Bastion has been initially suited for smoothbore artillery (including ca. a dozen of M59 cannons), in the years 1887–1888 it has undergone a rebuilding, adapting it for the use of more modern rifling artillery M61 and M80 mortars on top of it. At this time, core embankments were also rebuilt, including the former chronologically older extended fort no 12 into its circuit, and renaming it to Bastion IVa. In the years 1907/1908 the bastion has lost its direct military relevance and began to fulfill the functions of both the storehouse and the barracks. During the mobilization of 1914 it was already wholly outdated. In its moats, several barracks, stables, et cetera have been built, making them a warehouse of sapper supplies. The fort was also a base for half-batteries of the heaviest-Skody M11 mortars (30.5 cm) and their tractors. Posts for machine guns have been dug out in the embankments, and, possibly, a spotlight – mainly in order to control the passage via Pradnicka Street. It is plausible that it was then when the profile had been lowered by several traverses. In this period the old fortress's core was virtually non-existent due to a new core line having been moved by about 2km to the outside. In the autumn of 1914 the fort of very clear outline, cutting itself off at the city's tissue, became the subject of, the first in the history, aerial bombing of Cracow, performed by Russian pilots. In 1916–1918 the fort served as the warehouse for construction of west-Galatian post-war cemeteries. During the interwar period the fort still served as the barracks and the warehouse; the structures placed atop its embankments included greenhouses supplying vegetables to the military cuisine. It was

Ryc. 1. Bastion III „Kleparz” z lotu ptaka – cenny zabytek architektury i zespół zieleni w centrum miasta – po zakończeniu pierwszego etapu prac regulacyjnych zieleni oraz rewaloryzacji terenu. Stan z 12 października 2004 r. Fot. Krzysztof Wielgus

Ryc. 1. The Bastion no III “Kleparz” from a bird's-eye view – a valuable monument of architecture and the greenery complex in the city center – after the end of the first phase of the regulatory work of the greenery and revaluation of the land. The condition as of 12th October 2004. Fig. Krzysztof Wielgus

jące warzyw do kuchni wojskowej. Planowano nawet zamianę fortu na „Dom Żołnierza”, jednak z uwagi na nienajlepszy stan techniczny (zawilgocenie) pomysł ten porzucono.

W okresie okupacji fort okresowo spełniał funkcje więzienne. Po wojnie nadal pełnił funkcje magazynowe, aż do lat 50., kiedy został przeznaczony do programowego wyburzenia, jako znak panowania zaborcy i wrogiej ideologicznie (choć już nieistniejącej) monarchii. Ocalony w latach 1956–58 dzięki interwencji m.in. profesora Karola Estreichera i arch. Janusza Bogdanowskiego. Wówczas ratunkiem dla obiektu okazało się wprowadzenie funkcji rozlewni win (Centralne Piwnice Win Importowanych). W roku 1968 fort wpisano do rejestru zabytków. Zbyt daleko idące adaptacje uszkodziły obiekt. Od roku 1997 fort jest powoli i pieczołowicie odnawiany przez Piwnice Win Importowanych „Vinfort” Sp. z o.o. – następcę CPWI.

Dziś Bastion III jest jedynym widocznym znakiem dawnego rdzenia twierdzy (jej przebieg jest częściowo zachowany w postaci Alej Trzech Wieszczów, obiegających centrum miasta). Bliźniaczy Bastion V został rozebrany w latach 50. XX wieku. Bastion III to obiekt unikatowy w swej klasie. Nieco podobne forty zachowały się jeszcze w Krakowie (dwa), ponadto w Ołomuńcu, Weronie i Peschierze.

2. CHARAKTERYSTYKA OBIEKTU

Bastion III „Kleparz” to wielki, zabytkowy obiekt inżynieryjny – dawna budowla obronna powstała w połowie XIX wieku jako element najważniejszej twierdzy Cesarstwa Austrii, którą od 1850 r. stał się Kraków.

Jest to złożona wielostrukturalna budowla, składająca się z 5 głównych części kubaturowych, wykonanych jako grubościennie, ceglane obiekty bojowo-koszarowe, pokryte nasypami ochronnymi oraz wałami artyleryjskimi i strzeleckimi. Budowla obronna dostosowana była do warunków pola walki doby ponapoleońskiej – masowości armii i mało wydajnej, prowadzącej powolny ogień na stosunkowo bliski dystans artylerii i ręcznej broni gładkolufowej, ładowanej odprzodowo. Oznaczało to konieczność zwielokrotnienia liczby stanowisk ogniowych – kazamat – dobrze skomunikowanych i wentylowanych komór, zestawianych w długie ciągi. Przestrzenie pomiędzy częściami kubaturowymi – łączone licznymi otwartymi pasażami z wieloma wewnętrznymi bramami i przegrodami – stanowią rodzaj technicznego labiryntu, bardzo nietypowego w śródmiejskiej tkance miejskiej Krakowa. Wielka budowla, w istocie specyficzny zespół budowli murowych i ziemnych, porównywalna pod względem wielkości z całym śródmiejskim blokiem zabudowy, jest nasycona zielenią i zróżnicowana pod względem ukształtowania. Poprzez swoją odrębność i tożsamość – charakter swoistego małego „miasta w mieście” – daje niezwykle szanse na adaptację i równocześnie wychodzi na przeciw istotnych potrzeb turystów odwiedzających Kraków a także jego mieszkańców.

even planned for the fort to be renamed to “Soldier’s Home”, but due to the bad technical shape (dampness) the idea has been abandoned.

During the occupation the fort has served a function of a prison for some time. After the war it still served the warehouse function, up until the 50s, when it was intended to be demolished as a monument to the partition powers and ideologically hostile (although already non-existent) monarchy. It was saved in the years 1956–58 due to interventions of, among others, professor Karol Estreicher and arch. Janusz Bogdanowski. The only hope for the object was to introduce the function of a wine bottling plant (Central Cellars of Imported Wines). In the year 1968 the fort has been entered in the register of historical monuments. Too far-reaching adaptations have damaged the object. Since 1997 the fort is slowly and carefully renovated by the Imported Wine Cellars “Vinfort” Ltd. – the successor of CCIW.

Nowadays, the Bastion no III is the only visible sign of the old fortress core (its circuit is partially retained in the form of the Three Bards’ Avenue, encircling the city center. Twin Bastion no V was demolished in the 50. of the XXth century. Bastion no III is a unique object in its class. There are two somewhat similar forts in Cracow, and also in Olomouc, Verona, and Peschiere.

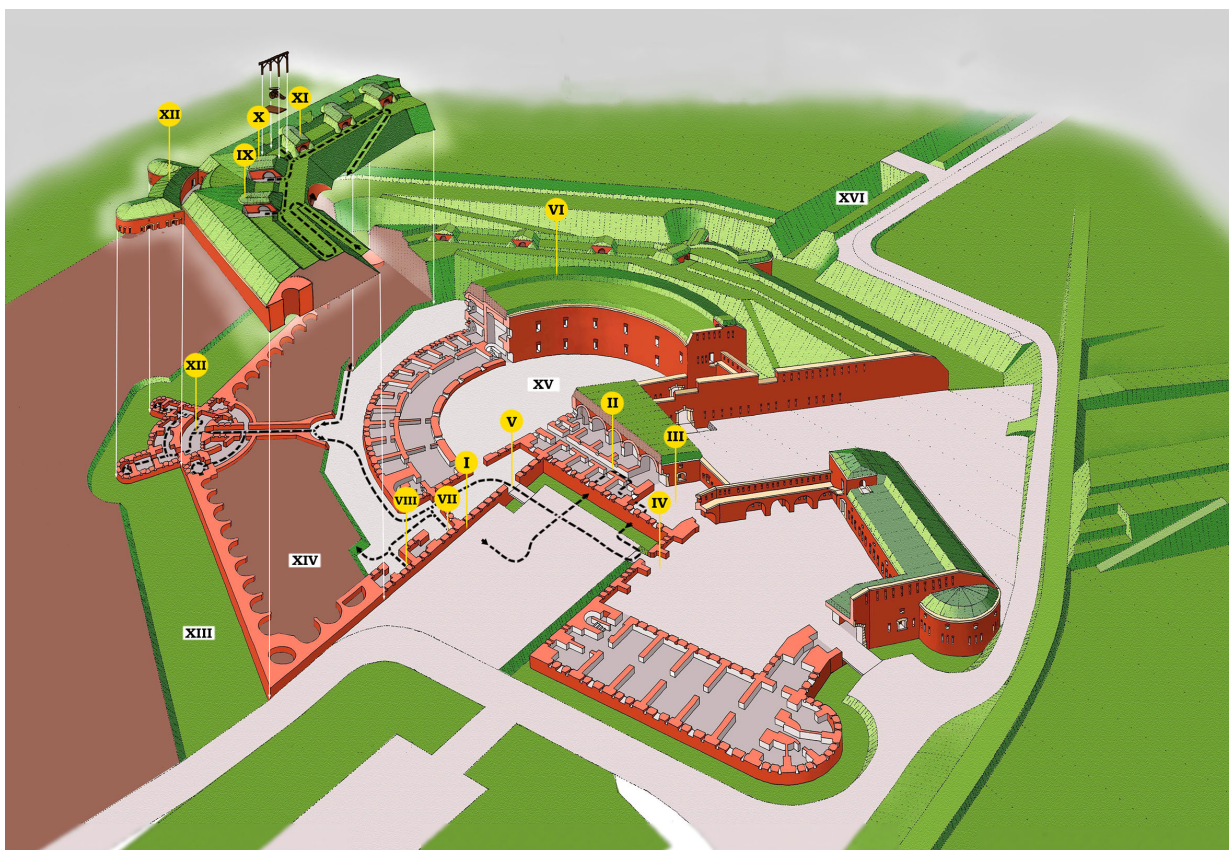
2. CHARACTERISTICS OF THE OBJECT

Bastion no III “Kleparz” is a great historical engineering object – the old defensive structure has been built in the middle of the XIXth century as a part of the most important stronghold of the Austrian Empire, which Cracow has been since the year 1850.

It is a complex multistructural building, consisting of 5 main cubatural parts, erected as thick-walled brick objects of military-barrack purpose, covered with protective earthworks and artillery and firing embankments. A defensive structure was adapted to the post-Napoleon era battlefield conditions – a numerous, low-efficiency army firing slowly and in a relatively short-range – the one of the army and little efficient leading slow fire on relatively close distance – smooth-bore hand weapons and artillery loaded from the front. This meant that the amount of fire stands – casemates – had to be multiplied, and, consequentially, the need for good communication and ventilated chambers organized in long rows. Spaces between cubatured parts – linked with numerous open passages with multiple inner gates and divisions make for a type of a technical labyrinth, a very unusual in the inner city tissue of Cracow. The great structure, actually a specific complex of wall-based structures and groundworks, comparable in size with the whole inner-city building block, is filled with greenery and diversified in terms of its shape. By their individuality and identity – the character of a kind of a small “city within a city” provides enormous opportunities to adapt and simultaneously meets the essential needs of tourists visiting Cracow, as well as its citizens.

Obiekty fortyfikacyjne tego typu najczęściej pełnią funkcję fortów – samodzielnych, wysuniętych na peryferie miasta-twierdzy dzieł obronnych. Mimo

Fortification objects of this type serve mostly the functions of forts – independent, extended to the strongholdcity’s defensive works. Despite the development of

Ryc. 2. Widok perspektywiczny Bastionu III „Kleparz” w stanie z ok. 1887 r. wraz ukazaniem jego struktury wewnętrznej. Na rysunku stanu historycznego naniesiono realizowaną ścieżkę zwiedzania (przez Fundację „Polish Heritage”, w ramach projektu dofinansowanego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego. W opisie – istniejące i planowane funkcje zabytku.

I. Równia ogniowa kaponierzy zapola, obecnie plac wielofunkcyjny. II. Kaponiera szyjowa, adaptowana na klub muzyczny, z planowaną ekspozycją miejscową. III. Dziedziniec wewnętrzny. Zadaszony i adaptowany na kameralną scenę koncertową klubu muzycznego. Docelowa funkcja poszerzona będzie o komunikację i ekspozycję. IV. Kaponiera zapola, przewidziana do adaptacji na salę koncertowo-konferencyjną na zadaszonym dziedzińcu oraz część muzealną, gastronomiczną i biurową w kazamatach. Będzie to główna część edukacyjno-informacyjna fortu, z multimedialną prezentacją zabytków fortyfikacji w Polsce. V. Mur szyjowy z bramą oraz dziedziniec wewnętrzny – zlokalizowano tam toalety dla zwiedzających. VI. Reduta, pełniąca obecnie funkcje produkcyjne i magazynowe, docelowo przewidziana do adaptacji na cele hotelowe. VII. Galeria strzelecka w murze szyjowym. Lokalizacja mapy Twierdzy Kraków przy wejściu na ścieżkę dydaktyczną. VIII. Wartownia wałowa. Galeria: „Żołnierze Wielkiej Wojny”. IX. Poprzecznicą o wysokim profilu, na barku fortu. Planowana ekspozycja planszowa „Artyleria cesarstwa austriackiego 1850–1880”. Pomiędzy poprzecznicami planowana ekspozycja makiet artylerii wałowej. X. Poprzecznicą o niskim profilu, na barku fortu. Planowana ekspozycja planszowa „Artyleria wałowa 1850–1890”. XI. Poprzecznicą o wysokim profilu na lewym czole fortu. Zrealizowana rekonstrukcja stanowiska armaty wałowej M 1861. XII. Zachodnia kaponiera „Kocie uszy”. Planowana ekspozycja kubaturowa, ukazująca horyzont kulturowy „Wieku pary i elektryczności”. XIII. Fosa barkowa. XIV. Masyw wału, ukazana konstrukcja murów skarpowych. XV. Dziedziniec reduty. Docelowo przestrzeń amfiteatralna o zmiennych funkcjach. XVI. Wał i fosa rdzenia w układzie po 1888 r. Obecnie nie istnieje. Rys. Wojciech Rymsza-Mazur, Arkadiusz Sordyl, Izabela Krzyszkowska, Krzysztof Wielgus

Ryc. 2. Perspective View of Bastion no III “Kleparz” in the state as of approximately 1887, with its internal structure displayed. The figure of the historical condition with the realized sightseeing path marked (realized by the “Polish Heritage” Foundation, under the project sponsored by the Regional Operational Program. In the description – existing and planned monument’s functions.

I. Field of fire of the back caponier, currently a multifunction square. II. The cervical caponier, adapted to a music club, with a planned local exposure. III. The inner courtyard. Covered and adapted to a chamber concert stage of a music club. The target functionality will be extended by communication and exposure functions. IV. The back caponier is planned to be adapted to a concert-conference hall on a sheltered courtyard. Its casemates will be adapted to be divided into museal, gastronomic, and office parts. This will be the central part of the forts’ educational and informational purposes, with a multimedia presentation of fortification monuments in Poland. V. The cervical with a gateway and the inner courtyard – lavatories for visitors have been located there. VI. Reduit, currently serving production and warehouse functions, is planned to be adapted to a hotel. VII. The shooting gallery in the front wall. Location of the Cracow fortress map at the entrance to the educational trail. VIII. Embankment stronghold. Gallery: “Soldiers of the Great War.” IX. High-profile traverse at the fort’s side. The planned board exhibition “Artillery of the Austrian Empire 1850–1880”. The planned exhibition of the stronghold artillery models between the traverses. X. Low-profile traverse at the side of the fort. Planned board exhibition “Stronghold artillery 1850–1890”. XI. High-profile traverse on the left front of the fort. Realized reconstruction of the post of the embankment cannon M 1861. XII. Western caponier, “Cat ears.” The planned enclosed exhibition showing the cultural horizon “Age of steam and electricity.” XIII. Side moat. XIV. The massif embankment, structure of the counterscarp walls. XV. Courtyard redoubt. Planned amphitheater space for variable functions. XVI. Embankment and moat of the core in the complex after 1888, does not currently exist. Figure Wojciech Rymsza-Mazur, Arkadiusz Sordyl, Izabela Krzyszkowska, Krzysztof Wielgus

rozrostu miast także i dziś znajdują się one w miejscach eksponowanych widokowo (na wzgórzach), lecz trudno dostępnych, pozostających poza ścisłym centrum miasta. Obiekt będący przedmiotem projektu pełnił jednak rolę bastionu, czyli elementu obronnego ciągłego, wewnętrznego pierścienia fortyfikacji, zabezpieczającego centrum miasta. Fortyfikacje tego typu starzały się najszybciej, były też problemem dla rozwoju miast, dlatego też w wyniku doskonalenia sztuki wojennej i nacisku ekonomicznego starano się szybko je likwidować. Zamieniano je na reprezentacyjne aleje miejskie w typie wiedeńskiego Ringu czy krakowskich Alej Trzech Wieszczów. Budowle wojskowe były rugowane z centrów miast, tym bardziej, iż stawały się kosztownym i bezużytecznym balastem dla armii epoki II rewolucji przemysłowej. Pozostanie w ścisłym centrum Krakowa, w miejscu świetnie skomunikowanym i dostępnym, wielkiej budowli fortecznej, kompletnie nietypowej dla struktury miejskiej, jest wyjątkiem. Niezwykły spłot okoliczności historycznych sprawił, iż w odległości ok. 2000 m od Rynku Głównego w Krakowie pozostał nie tyle relik, co cały rezerwat krajobrazu z innej epoki.

3. WARTOŚCI BASTIONU III „KLEPARZ”

O wartości Bastionu III przesądza nie tyle jednak kuriozalność czy osobliwość, nie tylko wielkie znaczenie naukowo-dokumentacyjne i edukacyjne, lecz przydatność, podatność i chłonność adaptacyjna. Znakomita dostępność i identyfikowalność obiektu sumuje się z cechami jego ukształtowania, pokrycia i układu. Forteczny labirynt wałów, dziedzińców i pasaży, tworzących hierarchiczną strukturę, zapewnia wewnętrznym częściom zespołu budowli izolację, ciszę i strukturalne powiązanie z zielenią – niemożliwe do osiągnięcia w warunkach wielkomiejskich. Liczba, powtarzalność (modularność) pomieszczeń, powiązanych „nadmiarową” w swych rozmiarach komunikacją, pozwala na wyjątkową w warunkach dzieł fortecznych adaptację obiektu na funkcje użyteczności publicznej o podwyższonym standardzie, pozwalające na całodobowy pobyt. Podkreślić należy, iż funkcje hotelowe nie są preferowane dla obiektów fortyfikacyjnych tego typu, są zbyt inwazyjne, zagrażając strukturze i zabytkowej tożsamości dzieł obronnych. Wyjątkowość Bastionu III polega na jego wielkich rozmiarach i bardzo złożonym układzie; pozwala to na strefowanie funkcji, w tym funkcji hotelowych. Nie one jednak przesądzą o adaptacyjnej przydatności obiektu. Główną wartością jest tutaj możliwość wykreowania wielofunkcyjnego centrum o specyficznym, ponadlokalnym charakterze. Wspomniana złożoność, addycyjność i swoista „fraktalność” układu fortu-bastionu, warunkowana osobliwymi (z dzisiejszego punktu widzenia) wymaganiami obronnymi, zwanymi „teorią obrony uporczywej”, wytworzyła kilka niemal autonomicznych jego części; każda z nich posiada własny dziedziniec. Z kolei głów-

cities, to this day they are located in the places exposed visually but difficult to reach (on the hills), staying away from the main city center. The object discussed in this project has nonetheless served as a bastion, which means it was an element of the continuous inner ring of fortifications protecting the city center. The fortifications of this type have aged fast, and so they posed a problem for the cities' development, which is why due to the improvement of warfare and economic pressure people wanted to demolish them quickly. They were transformed into representative city's avenues, not unlike the Vienna's Ring or Cracow's Three Bards' Avenue. The military structures were removed from the city centers, especially due to the fact that they were becoming a costly and useless ballast for an army of the second industrial revolution. Being able to leave a great fortified building in the center of Cracow, in a greatly communicated and accessible place, completely extraordinary for this type of structure, is an exception. An extraordinary set of circumstances has made it possible for not only a single relict, but a whole reserve of a landscape from another epoch in about 2000 m distance from the Cracow's Main Square.

3. THE VALUES OF BASTION NO III “KLEPARZ”

The value of Bastion no III can be determined not only via its extravagance and peculiarity, nor by its scientific and documental significance, but also the usefulness, susceptibility and adaptive absorbance. The excellent availability and traceability of the object are summed up with its shape, coverage, and layout characteristics. The fortified labyrinth of embankments, courtyards, and passages, forming a hierarchical structure, ensures the peace and structural connection with the greenery to the inner parts of the building complex – impossible to accomplish in the big city conditions. The quantity, repeatability (modularity) of premises, connected with the “redundant” in their sizes communication, provides exceptional in terms of fortified works object's adaptation to higher standard conditions, allowing for a day and night stay. It should be noted that the hotel features are not preferred for fortification objects of this type (in chapter 3.2 we can see detailed study of adaptation of forts similar to Bastion no III), as they are too invasive, threatening the structure and historical identity of the works of defense. The uniqueness of the Bastion no III consists of its great size and a very complex layout; this allows for the zoning of functions, including hotel rooms. They may not, however, be determinative of adaptive usefulness of the object. The major value here is the ability to create a multi-center of an extraordinary, supra-local character. This complexity, additivity, and peculiar “fractality” of the fort-bastion layout, subject to the unusual (from today's point of view) defense requirements, called the “theory of persistent defense,” formed a few of its almost autonomous parts; each of them has its court-

ne elementy bojowe stanowiły wielkoskalowe, masywne struktury murowo-ziemne. Część dziedzińców nadaje się do zadaszenia, przy założeniu zachowania wysokich standardów formalnych i strukturalnych tych konstrukcji i precyzyjnego określenia warunków ich widoczności. Tą drogą uzyskać można pomieszczenia jednoprzestrzenne o znacznych rozmiarach, pozwalające na realizację funkcji kultury i nauki (sale dla spektakli, wykładów, kongresów itp.). Wspomniane części bojowe i ochronne, w tym wielki wał obwodowy, posiadają w swym wnętrzu także elementy komunikacji podziemnej, podziemne sale magazynowe (podwalnie) oraz połączone z nimi specjalne obiekty bojowe zwane kaponierami. Mimo dość znacznej powierzchni użytkowej – są to obiekty słabo doświetlone, trudne do wprowadzenia nowych funkcji, lecz równocześnie o bardzo efektywnych wnętrzach, doskonale nadające się do celów ekspozycyjnych, muzealnych i klubowych. Wielkie masywy ziemno-murowe w większości nie powinny być przekształcane, stanowiąc rodzaj wielopoziomowych, niezwykle cennych w centrum miasta ogrodów. Pewna część wałów może zostać wybrana, lecz ich profil musi pozostać zachowany, zaś pokrycie powinno pozostać w większości aktywne biologicznie (rozwiązanie takie zastosowano między innymi w kurtynie I-V Fortu II „Kościuszko” – wokół kopca Kościuszki w Krakowie). Uzyskana w ten sposób kubatura stanowić może cenne uzupełnienie funkcji turystycznych, np. jako zespół odnowy biologicznej.

PODSUMOWANIE

Zaprezentowana różnorodność strukturalna i przestrzenna wielkiego, śródmiejskiego, lecz bardzo odrębnego od sąsiedztwa, organicznego, przerośniętego zielenią obiektu pozwala na planowanie integracji różnorodnych funkcji: szeroko pojętej obsługi ruchu turystycznego, osadzonego w sektorze turystyki kulturowej, funkcji obiektu kultury i promocji nauki. Z uwagi na reprezentatywność w stosunku do licznej i istotnej grupy zabytków architektury obronnej i równocześnie występowanie w Krakowie, Małopolsce i całym kraju obiektów cennych w skali europejskiej, w adaptacji Bastionu III z jego potencjałem kulturowym i utylitarnym największą wartością obiektu jest jego oczywista i racjonalna rola jako bramy, ośrodka dyspozycyjnego i desygnującego ruch turystyczny, poznawczy, miłośniczy związany z turystyką historyczną, militarną, industrialną i szerzej – z epoką pierwszej i drugiej rewolucji przemysłowej. Jest to szansa na wejście w wielobiegunowy jeszcze rynek tych usług w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej, i stworzenie wyrazistego jego centrum. Równocześnie lokalizacja obiektu w prestiżowej części miasta, pozbawionej jednak wyrazistego ośrodka kulturalnego, daje szansę stworzenia silnie identyfikowanego, lokalnego centrum kultury. **Podsumowując charakterystykę zabytku, należy podkreślić, iż obiekt ma wybitną, ponadlokalną i lokalną wartość centrotwórczą.**

yard. In turn the main combat elements consisted of big scale, massive wall-groundwork structures. There is possibility to cover part of the courtyards with roofs, assuming the preservation of high formal and structural standards of these structures and precise determination of the conditions of its visibility. This way you can separate rooms with significant dimensions, allowing to carry out the functions of science and culture (halls for shows, lectures, conferences, etcetera). The combat and defensive parts mentioned before, including the great peripheral embankment, contain within them the elements of underground communication, underground warehouses (under the embankment) and, connected with them, special combat objects called caponiers. Despite the quite a useable area – these are objects with poorly exposed foreground, difficult considering the introduction of new functions, but at the same time very stylish interiors, ideal for the purposes of exhibition, museum collections, and clubs. The great wall-earthworks in their majority should not be transformed, being a type of multilayer, extremely valuable in the city center, gardens. Some of the embankments can be chosen, but their profile must be maintained, and the greenery that covers them should stay mostly biologically active (such a solution has been used with the curtain I-V of Fort no II “Kościuszko,” around the Kościuszko Mound). The cubature gained in such a way might allow for complementation of the tourist functions, i.e. as a biological wellness center.

SUMMARY

The presented structural and spatial diversity of the great intercity, close to the city center, but strongly separated from the neighbourhood, organic, covered in greenery object allows for the planning of integration of functions: the widely understood service of tourist traffic embedded in the cultural tourism sector, function of the object of culture and promotion of science. Due to the representativity in relation to the abundant group of monuments – defensive architecture, as well as appearing in Cracow, Lesser Poland and the whole country valuable on the European scale – the adaptation of Bastion no III with its cultural and utilitarian potential – the greatest value of the object is its indistupable and rational role as the gate, dispositional center and that of designating the traffic of many forms, including touristic, exploratory, for the fans of historical tourism, military, industrial, and broader – related to the first and second industrial revolution. It is a chance to enter the still multipolar market of such services in Mid-eastern Europe and creating its definite center. At the same time the location of the object in the prestigious part of the city, alas bereft of a pronounced cultural center, gives a chance to create a highly identified, local center of cultures. **In conclusion of the characteristics of the monument, it should be stressed that the object has an outstanding, supralocal and local centro-forming value.**

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

I. Materiały archiwalne

- [1] Wykaz budowli fortyfikacyjnych z podaniem ilości i rodzaju budynków, powierzchni zabudowanej w metrach, stanu konserwacji, materiału konstrukcyjnego, ewentualnych instalacji i oszacowania z uwzględnieniem % zużycia, tabela rękopiśmienna, Oddział Inżynierii Wojskowej i Saperów Okręgu Generalnego w Krakowie, Kraków, 9 I 1920; CAW, DOK I.371.5.271.
- [3] Twierdza Kraków. Zeszyty Ewidencyjne, CAW, Dok.VI.371.5.253.
- [4] Ewidencja obiektów fortecznych, fortecznych magazynów amunicyjnych, prochowni, byłych składów inżynierskich itp., CAW, DOK V. I.371.5.265.
- [5] Wykaz budynków fortyfikacyjnych obozu warownego Krakowa, Kraków 1 lipca 1920, CAW, Dok.VI.371.5.265.
- [6] L. Adelt, 3 c. i k. Kompania Lotnicza, Sprawozdania Wojenne, notatka z 6 stycznia 1915 Kriegsberichterhalter, rkpis w zbiorach Staatsarchiv/Kriegsarchiv Wien, dział: Manuskripten/Luftfahrtruppen poz. 76, kart. 8.
- [7] Erbaungsdaten der Befestigungsobjekte der Lagerfestung Krakau, tabela rękopiśmienna, Geniedirektion in Krakau 1909, CAW, DOK VI.371.5.74.15.

II. Mapy

- [8] Spezialübersichtsplan von Krakau Festungs-Umgebungsplan von Krakau 1:10 000 (ok. 1899–1994); w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego.
- [9] Generalübersichtsplan von Krakau 1:25 000 (ok. 1900).
- [10] Übersichtsplan über die nichtfortifikatorischen Militärbaubjekte in Krakau und Podgórze, Geniedirektion in Krakau, Krakau 1910, CAW, DOK VI.371.5.242.

III. Monografie i pozycje książkowe

- [11] Adamczewski J. Kraków od A do Z. Kraków, 1992.
- [12] Atlas Twierdzy Kraków, seria I, t. 12. Mapa twierdzy (1899–1904). Kraków, 2000.
- [13] Baczkowski M. Wojsko austriackie w Krakowie 1796–1809. Kraków, 2007.
- [14] Bogdanowski J. Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu. Kraków, 1972.
- [15] Bogdanowski J. Warownie i zieleń Twierdzy Kraków. Kraków, 1979.
- [16] Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski. Warszawa-Kraków, 1996.
- [17] Bogdanowski J. Dawna twierdza Kraków. Dziś podstawa systemu zieleni miasta. Teki Krakowskie 1997;IV.
- [18] Bogdanowski J., Holcer Z., Kornecki M., A. Swarczewski A. Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce. Kraków, 1988.

- [19] Brzoskwinia W. Atlas Twierdzy Kraków, seria II, t. 3, Atlas panczerzy Twierdzy Kraków, część I, Główne wyposażenie pancerne fortów Twierdzy Kraków. Kraków, 2003.
- [20] Janczykowski J. Atlas Twierdzy Kraków, Z problematyki adaptacji krakowskich fortów, seria II, t.2. Kraków, 2002.
- [21] Demel J. Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1846–1853.
- [22] Pałubska K. Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa. Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa, 2009.
- [23] Purchla J. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej. AE, Monografie, nr 96, Kraków, 1990.
- [24] Purchla J. Matecznik polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej. Kraków, 1992.
- [25] Purchla J. Kraków – prowincja czy metropolia?. Kraków, 1996.
- [26] Rydel J. W służbie cesarza i króla. Kraków, 2002.
- [27] Śródulska-Wielgus J. Zieleń Twierdzy Kraków, Atlas Twierdzy Kraków, T. IV, seria II. Kraków, 2006.
- [28] Wielgus K. Fort 52 „Borek”. Atlas Twierdzy Kraków, Seria I, T.18. Kraków, 2004.
- [29] Fortyfikacja, tom XVI, Forteczne parki kulturowe szansą na ochronę zabytków architektury obronnej, Świnoujście, 8–10 X 2004. Warszawa 2004.
- [30] Z galicyjskich pól wzlotów. Wielgus K., Panek R. (eds.) Kraków–Tarnobrzeg, 1998.
- [31] O przyszłość Twierdzy Kraków. Program ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego. Kierownictwo naukowe – dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, prof. PK., Zespół autorski: dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, profesor Politechniki Krakowskiej, dr inż. arch. Jadwiga Śródulska – Wielgus, dr inż. arch. Anna Staniewska, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus (koordynacja prac), mgr inż. arch. kraj. Aleksandra Bąk, Waldemar Brzoskwinia, mgr inż. arch. kraj. Karol Chajdys, mgr inż. arch. kraj. Tadeusz Górski, mgr inż. arch. kraj. Katarzyna Jakubowska, mgr inż. arch. kraj. Kasper Jakubowski, mgr inż. arch. kraj. Łukasz Kielar, mgr inż. arch. kraj. Jan Kocieniewski, mgr inż. arch. Piotr Leonowicz, mgr inż. arch. kraj. Anna Maj, mgr Marcin Jakub Mikulski, mgr inż. arch. kraj. Ewa Pasuła, mgr inż. arch. Joanna Piekło, Dariusz Pstuś, mgr Halina Rojkowska, mgr inż. arch. Wojciech Rymsza – Mazur, mgr Michał Szkoła, Atlas Twierdzy Kraków. Tom. V, Seria II. Wyd. Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Miasta Krakowa, Oddział Ochrony Zabytków, Kraków 2010 r., edycja 2012. REDAKCJA TOMU: mgr Halina Rojkowska, Oddział Ochrony Zabytków Wydziału Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Miasta Krakowa.
- [32] Forty austriackie w Nowej Hucie, katalog wystawy Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

23 kwietnia do 8 lipca 2015 r., kurator wystawy i kierownik projektu – Paweł Jagło; redaktor tomu – Marcin Baran, Kraków, 2015. W tomie m.in.: K. Wielgus, *Indivisibiliter Inseparabiliter, czyli o dziełach Twierdzy Kraków, Nowej Hucie i o kierunkach wykorzystania fortecznego dziedzictwa* (s. 12–31); B. Peschak, *Drugie życie fortu 49 1/4 „Grębałów” w Krakowie* (s. 32–38), F. Dziadoń, *Rewitalizacja Fortu 49 „Krzesławice”* (s. 38–47), P. Jagło, *Noty o fortach: 15 „Pszorna”, 48 „Batowice”, 48a „Mistrzejowice”, 49 a „Dłubnia”, 49 „Krzesławice”, 49 1/4 „Grębałów”, 49 1/2 „Kopiec Wandy”, 49 1/2 a „Mogiła”* (s. 51–115).

IV. Artykuły

- [33] Bogdanowski J. Problemy rewaloryzacji fortyfikacji systemu rozproszonego z przełomu XIX i XX wieku. In: *Konserwatorska Teka Zamojska*, Warszawa – Zamość 1984; materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopada 1981. cz. II.
- [34] Bogdanowski J. Metoda jednostek i wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych w studiach i projektowaniu. Kraków, 1990 r., J. Bogdanowski (red.), *Konserwacja i ochrona krajobrazu kulturowego (ewolucja metody), „Teki Krakowskie”, z. IV*, Kraków 1998.
- [35] Baczkowski M. Inwestycje militarne w Galicji przed I wojną światową. In: *Fortyfikacje*, tom 4, Materiały z konferencji naukowej „Twierdza Przemysł w Galicji”, Przemysł, 2003.
- [36] Brzoskwina W. Uwagi nt. przygotowania kadry konserwatorskiej do ochrony zabytków fortyfikacji nowoczesnej. „*Lubelszczyzna*” 1/95, nr specjalny, Lublin 1995.
- [37] Brzoskwina W. Krakowski fort 51 „Rajsko” – fort artyleryjski na polu walki I wojny światowej. In: *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*. Białystok–Przasnysz, 2000, 135–148.
- [38] Brzoskwina W., Idzikowski T., Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Wartości zabytkowej Twierdzy Przemysł w świetle ostatnich badań terenowych i archiwalnych. In: *Twierdza Przemysł*, Informator Regionalny, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Rzeszów, 1999, 27–79.
- [39] Budziło J. Piękno obiektów inżynierskich w krajobrazie. *Czasopismo Techniczne* 1998;1A:102–107.
- [40] Budziło J. Pozostałości twierdzy Kraków kanwą zieleni miejskiej. *Architektura* 1966.
- [41] Chłopek M. Fortyfikacja polowa Twierdzy Kraków. Praca niepublikowana, maszynopis.
- [42] Holewiński M. Problematyka konserwatorska zespołów koszarowych na przykładzie Twierdzy Kraków. In: *Fortyfikacja*, t. 1, O skuteczną ochronę fortyfikacji historycznych. Warszawa–Kraków, 1995.
- [43] Holewiński M. Problematyka konserwatorska zespołów koszarowych na przykładzie Twierdzy Kraków. In: *Fortyfikacja*, t. 1, O skuteczną ochronę fortyfikacji historycznych. Warszawa–Kraków, 1995.
- [44] Iwaszkiewicz R. Zabytki techniki w dobie transformacji stosunków gospodarczych. *Mat. konferencyjne*, Włocławek, 9–10 czerwca 1994.
- [45] Janczykowski J. Prace konserwatorskie w formie nr 31 „Św. Benedykt” w Krakowie. In: *Fortyfikacja*, t. II, *Fortyfikacja austriacka w Polsce, stan badań i problemy ochrony*. Warszawa–Kraków, 1995.
- [46] Janczykowski J. Ochrona i konserwacja obiektów dawnej Twierdzy Kraków. In: *Fortyfikacja*, t. VIII, 1999.
- [47] Janczykowski J. Zabytki architektury obronnej XIX i XX w. w południowo-wschodniej Polsce i problemy ich ochrony. In: *Ochrona zabytków architektury obronnej*, Pruszków, 1997.
- [48] Kubska A., Leonowicz P., Wielgus K., Środulska-Wielgus J. Fortyfikacje austriackie na Podhalu. Ślady, interpretacja i kierunki zagospodarowania. In: *Małopolska i Podhale w latach Wielkiej Wojny 1914–1918*. Prace Komisji Historii Wojskowości Tom IV/2, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział Nowy Targ, 2009, 7–51.
- [49] Kucharski W., Obóz Warowny Kraków 1849–1939. „*Krzysztofony*”. *Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 1989;16:74.
- [50] Molski P. Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a turystyka. In: *Eksploracja przestrzeni historycznej*. Wrocław, 2008, 101–115.
- [51] Mikulski M.J. Zarys historii rozwoju grupy fortowej „Węgrzce” Twierdzy Kraków. *Forteca* 2004; 16–17.
- [52] Myczkowski Z., Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Rymcza-Mazur W., Chajdys K. Rejestracja krajobrazów warownych jako podstawa rewitalizacji dawnych twierdz. *Wiadomości Konserwatorskie* 2008;23:36–57.
- [53] Myczkowski Z., Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Rymcza-Mazur W., Chajdys K. Strategic landscape registration as a basis for revitalization of ancient fortresses. In: *Pro-active Conference, Forte-Culture*, Słubice 3–4 czerwca 2008.
- [54] Skrzyńska A., Wielgus K., Brzoskwina W. Program planu ochrony zespoły historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków. *Nauka Przyroda Technologie* 2009;3(1)poster.
- [55] Środulska-Wielgus J. Generał-porucznik Emil Gołogórski. *Forteca* 1997;3.
- [56] Środulska-Wielgus J., Wielgus K. Emil Gołogórski – Der polnische Schopferoesterreichischer Panzerforts der Festung Krakau. In: *Schriftenreihe Festungsforschung*, Band 9, *Festungsbau in 19 Jahrhundert*. Wesel, 1990.
- [57] Środulska-Wielgus J., Wielgus K., W. Rymcza-Mazur W., Chajdys K. Rejestracja przemian na przykładzie austro-węgierskich twierdz pierścieniowych. In: *Międzyuczelniana konferencja naukowa naukowa, „Krajobrazy Europy – gospodarka planowa czy generowanie chaosu?”* Wrocław, 17–19.09.2009.
- [58] Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Idzikowski T. Zespół parków kulturowych Twierdzy Przemysł.

- In: Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa, Warszawa, 2009, 83–89.
- [59] Środulska-Wielgus J., Wielgus K. Zespół parków kulturowych Twierdzy Kraków. In: Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa, Warszawa, 2009, 93–99.
- [60] Środulska-Wielgus J. Szlaki turystyki kulturowej jako sposób ochrony i udostępniania krajobrazu. In: Forum architektury krajobrazu, Poznań, 2008, 93.
- [61] Środulska-Wielgus J., Wielgus K. Terra Incognita-Fortificata. In: „Terra Incognita” w turystyce. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław, 2009, 61–82.
- [62] Środulska-Wielgus J. Znaczenie szlaków turystyki kulturowej w promocji krajobrazu inżynierskiego. In: Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Dziedzictwo kulturowe a turystyka”, Kłodzko 18.06.2008.
- [63] Środulska-Wielgus J., Wielgus K. Pamięć krajobrazu czy pamięć w krajobrazie. In: Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Autokreacja poprzez turystykę”, Kłodzko, 2010.
- [64] Wielgus K. Studium ochrony Twierdzy Przemysł. In: Fortyfikacja, tom VI Ochrona i konserwacja architektury obronnej. Warszawa, 1999, 41–61.
- [65] Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Radzik J. Twierdza Zamość. Fortyfikacje Zieleń Ekspozycja – jako osnowa udostępnienia turystycznego i potencjalnego parku kulturowego. In: Materiały Drugiej Konferencji „Zarządzanie zielenią miejską na przykładzie miast historycznych”, Kraków, maj 2009.
- [66] Środulska-Wielgus J., Wielgus K. Twierdza Przemysł. Warowny krajobraz turystyczny. Renowacje i Zabytki 2014; 2 (50):114–123.
- [67] Wielgus K. Ochrona i kształtowanie dzieł inżynierii w krajobrazie – zarys problematyki. In: Pawłowska K. (ed.) Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne. Kraków, 2001, 297–315.
- [68] Wielgus K. Problemy rejestracji zieleni fortecznej na przykładzie twierdz Przemysł i Kraków. In: Zamki, miasta warowne, ogrody. Kraków, 2002.
- [70] Wielgus K. Krajobrazy inżynierskie jako szansa dla turystyki kulturowej. In: Leniartek M.K. (ed.) Eksploracja przestrzeni historycznej. Seria: Monografie-prace zbiorowe Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław, 2008, 171–192.
- [71] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Mikulski M., Pstuś D. Obronność Krakowa XIX i XX wieku jako elementów rozwoju miasta. In: Nowe studia nad rozwojem przestrzennym Krakowa. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków, 2007.
- [73] Wielgus K., Rymsza-Mazur W. Rejestracja krajobrazów inżynierskich. In: Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Sztuka ochrony kształtowania środowiska, twórczość-nauka-dydaktyka. Kraków 20–22 września 2007, 106–109.
- [75] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Piekło J., Rymsza-Mazur W. Kierunki rewitalizacji zabytków fortyfikacji nowożytnej w teorii oraz praktyce projektowej i realizacyjnej. In: Konferencja TPF oraz Sekcji Architektury Obronnej Polskiego Komitetu ICOMOS, Giżycko, kwiecień 2008.
- [77] Wielgus K., Środulska-Wielgus J. Ku fortecznej turystyce kulturowej. Raport o teorii i praktyce realizacji. In: Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Fortyfikacje nowożytne w Polsce – badania, realizacje, plany; Pro Memoria – Krzysztof Biskup”, Toruń, Fort IV, 23–25 listopada 2012.
- [78] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Latusek K. Krajobraz Twierdzy Zamość w służbie turystyki kulturowej. Renowacje i Zabytki 2013;2(46): 57–63.

Streszczenie

Bastion nr III „Kleparz” jest wyjątkowym obiektem inżynierii, świadkiem przemian technologicznych na styku I i II rewolucji przemysłowej. Zbudowany w połowie XIX wieku w ramach budowy rdzenia Twierdzy Kraków jest najlepiej dostępnym i rozpoznawalnym zabytkiem fortyfikacji nowożytnej w centrum Krakowa. Jest pierwszym obiektem uratowanym przed wyburzeniami i adaptowany dla współczesnych celów w oparciu o argumentację naukową. 50 lat przemian teoretycznie ocalonego obiektu ukazuje szanse i zagrożenia dla najlepiej czytelnego, lecz wciąż mało znanego zabytku dawnej Twierdzy Kraków.

Abstract

Bastion No. III “Kleparz” is a unique engineering object, a witness of technological changes at the intersection of the 1st and 2nd industrial revolution. Built in the mid-nineteenth century as part of the construction of the core of the Krakow Fortress is the most accessible and recognizable monument of the modern fortifications in the center of Krakow. It is the first object saved from demolitions and adapted for modern purposes based on scientific argumentation. 50 years of transformation of the theoretically saved building shows the opportunities and threats for the best readable, but still little-known monument of the former Krakow Fortress.

Piotr Opałka*

 orcid.org/0000-0002-7798-4787

Teatr w historycznej przestrzeni sakralnej

Theatre in the historic church space

Słowa kluczowe: teatr, adaptacja, inscenizacja, scena, widownia, *sacrum*

Key words: theatre, adaptation, stage production, stage, auditorium, *sacrum*

1. WSTĘP

Ożywienie zdegradowanych obiektów lub zespołów obiektów historycznych wiąże się z zaszczepieniem funkcji kultury i sztuki. To docelowy model. W praktyce obecność funkcji związanych z kulturą wysoką nie zawsze prowadzi do ich pożądanego utrwalenia. O wadze problematyki mogą świadczyć tendencje odwrotne, w których obiekty kultury elitarnej adaptuje się do innych celów. Przykładem może być przekształcenie weneckiego Teatro Italia w dzielnicy Cannaregio najpierw w kino, a następnie, po wieloletnim okresie nieużytkowania, siedzibę biur uniwersyteckich. Obecnie w dawnym teatrze mieści się supermarket (ryc. 1).

Na tle przekształceń obiektów sakralnych często przekraczających granice akceptowalności społecznej

1. INTRODUCTION

Revitalising degraded historical objects or complexes is related to instilling the functions of art and culture. It is the target model. In practice the presence of functions associated with the high culture does not always lead to their consolidation. The significance of the issue can be confirmed by reverse tendencies, in which objects of elite culture are adapted for other purposes. An example can be the transformation of the Venetian Teatro Italia in the Cannaregio district, first into the cinema and then, after many years of neglect, into university offices. Currently the former theatre houses a supermarket (fig. 1).

In the face of transformations of church objects frequently overstepping the borders of social and religious

Ryc. 1. Teatro Italia w dzielnicy Cannaregio w Wenecji zaadaptowany na supermarket (fot. P. Opałka, 2018)

Fig. 1. Teatro Italia adapted for a supermarket in Venice Cannaregio district (photo: P. Opałka, 2018)

* Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nysie, Wydział Nauk Technicznych, kierunek Architektura

* University of Applied Sciences in Nysa, Department of Technical Sciences, Faculty of Architecture

Cytowanie / Citation: Opałka P. Theatre in the historic church space. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:94-104

Otrzymano / Received: 20.02.2019 • Zaakceptowano / Accepted: 18.03.2019

doi:10.17425/WK60CHURCH

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

i religijnej, adaptacje dla funkcji związanych z kulturą, w tym inscenizacyjnych, należy uznać za pożądane. W obliczu ponoszenia coraz większych nakładów finansowych na utrzymanie zabytku, często przekraczających możliwości parafii, również w Polsce należy liczyć się z koniecznością poszukiwania nowych rozwiązań. W próbie ogólnej systematyki metod adaptacji historycznych przestrzeni sakralnych dla celów inscenizacyjnych studium przypadków zawężono do wybranych przykładów włoskich, jako najbliższych kulturowo i religijnie dla przekształceń polskich świątyń.

2. ADAPTACJA HISTORYCZNEJ PRZESTRZENI SAKRALNEJ DLA CELÓW INSCENIZACYJNYCH

Adaptacje obiektów sakralnych dla celów inscenizacyjnych są znane od czasów starożytnych. W szczególności wnętrza kościołów charakteryzuje duży potencjał inscenizacyjny, wynikający z formy i funkcji *sacrum*. Taka forma użytkowania może być dla nieużytkowanych, często zaniedbanych obiektów jednym z akceptowalnych sposobów zapewnienia ich trwałości. Przekształcenia dla potrzeb teatralnych mogą być również podporządkowane celom koncertowym, edukacyjnym, konferencyjnym czy wystawienniczym. Nowa kulturotwórcza funkcja może przyczynić się do ożywienia, często zdegradowanej nie tylko materialnie, tkanki miejskiej. Wg Diego Maja, dyrektora artystycznego Teatro Gioco Vita w Piacenzy, „odrodzenie społeczności, w tym ekonomiczne, jest ściśle i nierozzerwalnie związane z jej odrodzeniem kulturowym. Wybór inwestowania w kulturę jako wyjścia z kryzysu wymaga odwagi i dalekowzroczności ze strony wszystkich. Konieczne jest jednak aktywne działanie. Ważne jest, aby stworzyć miejsca życia, myśli, emocje, duchowych miejscach, gdzie można spotkać, uczyć się, wymieniać poglądy” [2].

W społeczeństwach Europy Zachodniej, gdzie triumf *profanum* nad *sacrum* nie wywołuje nadmiernych emocji, kościoły zbywane lub dzierżawione dla innych celów są barometrem postępującej laicyzacji. Również w katolickich Włoszech coraz częściej poświęcone wcześniej przestrzenie pełnią dziś nowe, świeckie funkcje. Na wystawie „Messa è finita” („Msza się skończyła”), zorganizowanej w mediolańskim Fédération Nationale d’Achat des Cadres, fotografik Andrea di Martino udokumentował szereg włoskich opuszczonych kościołów przekształconych dla nowych funkcji¹. Wydarzenie odbiło się szerokim echem również poza granicami Włoch, a autor w 2010 r. otrzymał za nią prestiżową nagrodę im. Amilcare G. Ponchielli. Di Martino zaprezentował miejsca do niedawna święte, które uwarunkowane potrzebami społecznymi i ekonomicznymi, współcześnie wykorzystywane są do nowych, często zaskakujących funkcji. Zapomniane przez wiernych obiekty pełnią świeckie funkcje: klubów, restauracji, winiarni, warsztatów samochodowych, banków, bibliotek czy teatrów². To zapis różnego podejścia do tkanki historycznej – od prób pieczołowitego jej zachowania do zupełnego

acceptability, adaptations for functions associated with culture, including theatre functions, should be regarded as highly desirable. Since preserving a monument requires more and more financial outlays, frequently exceeding the capabilities of a parish, one should consider the necessity to seek new solutions also in Poland. In the attempt at a general systematization of methods used for adapting historical sacred spaces for staging purposes, the case study has been limited to selected Italian examples as they are culturally and religiously closest to the transformations of Polish churches.

2. ADAPTATION OF HISTORIC CHURCH SPACE FOR STAGING PURPOSES

Adaptations of church objects for staging purposes have been known since the antiquity. In particular church interiors are characterised by considerable staging potential, resulting from the *sacrum* form and function. Such a use for the unused, often neglected objects can be one of acceptable ways of ensuring their permanence. Transformations for theatre functions can also be used for concert, educational, conference or exhibition purposes. A new culture-forming function can contribute to revitalising the urban tissue, often not only materially degraded. According to Diego Maja, the artistic director at the Teatro Gioco Vita in Piacenza, “the revival of a community, also economic, is closely and inseparably connected to its cultural revival. The choice to invest in culture to resolve a crisis requires courage and far-sightedness from everybody. But it is necessary to act. It is important to create places of life, thoughts and emotions, spiritual places where people can meet, learn, exchange opinions” [2].

In Western European societies, where the triumph of *profanum* over *sacrum* does not provoke extreme emotions, churches sold or leased for other purposes, are a barometer of progressing secularisation. Also in Catholic Italy, more and more frequently the previously sacred space serves new, lay functions today. At the exhibition “Messa è finita” („Mass is over”), organised in the Fédération Nationale d’Achat des Cadres in Milan, a photographer Andrea di Martino documented several abandoned Italian churches converted to serve new functions¹. The event got a lot of publicity also outside Italy, and in 2010 the author received the prestigious Amilcare G. Ponchielli Award for it. Di Martino presented previously sacred places which, conditioned by social and economic needs, are currently used for new, frequently surprising functions. Objects forgotten by the faithful serve lay functions as: clubs, restaurants, wineries, garages, banks, libraries or theatres². Various approaches to the historic tissue have been recorded here – from the attempts at its meticulous preservation to stripping the former place of cult of any semblance of respect. Thus, even in Catholic Italy, it is not always possible to introduce a function that does not disturb the dignity of the place. Theoretically, the scope of interference is restricted by the legal regulations in the

odarcia z szacunku niedawnych miejsc kultu. Nie zawsze zatem nawet w katolickich Włoszech możliwe jest wprowadzenie funkcji nie naruszającej godność miejsca. Teoretycznie zakres ingerencji regulują prawnie zapisy Kodeksu Prawa Kanonicznego, w tym kanon 1212 kodeksu prawa kanonicznego, mówiący iż „miejscu święte tracą poświęcenie lub błogosławieństwo, gdy zostaną w znacznej części zniszczone lub przeznaczone na stałe do użytku świeckiego (...)” oraz ewentualne zapisy w wprowadzone w aktach notarialnych. W praktyce te zapisy nie zawsze są przestrzegane.

2.1. Metody adaptacji przestrzeni *sacrum*

Sposób i zakres adaptacji przestrzeni kościoła jest ściśle powiązany z formą jego własności. W obiektach używanych podmiotom świeckim, ale pozostającym własnością kościelną, zakres ingerencji pozostaje niewielki, z uwagi na konieczność zachowania podstawowej funkcji *sacrum*. Przemodelowanie sztywnego układu sceno-widowni jest możliwe w chwili zastąpienia ławek pojedynczymi lub modułowymi siedziskami. Wykorzystanie obiektu dla innych celów niż sakralne w praktyce ogranicza się zatem do amatorskich misterii pasyjnych (ryc. 2), jasełek lub koncertów muzycznych. Aranżacja przestrzeni poza prezbiterium – przede wszystkim w części nawy głównej – zdecydowanie może rozszerzać zakres użytkowania i zmienność aranżacji wnętrza.

Swoboda kształtowania przestrzeni i doboru repertuaru dla celów inscenizacyjnych jest możliwa dopiero w dekonsekwrowanej świątyni. Zakres ingerencji we wnętrzach odświęconego mogą ograniczać stałe elementy wystroju obiektu, w tym przede wszystkim ołtarz główny i ołtarze boczne, ambona, chrzcielnica, a także nagrobki, zarówno w formie kubaturowej, jak i podziemne.

Adaptacja przestrzeni historycznej dla potrzeb inscenizacyjnych musi być poprzedzona wieloaspektową

Code of Canon Law, including canon 1212 of the Code of Canon Law which states that “sacred places lose their dedication or blessing if they have been in great measure destroyed or if they have been permanently made over to secular use (...)” and possible regulations introduced by notarial deeds. In practice, those regulations are not always obeyed.

2.1. Methods of adapting *sacrum* space

The manner and range of adapting church space are closely connected to its form of ownership. In buildings leased to lay subjects but remaining the church property, the scope of interference remains limited because it is necessary to preserve the fundamental *sacrum* function. Remodelling the rigid stage-auditorium layout is possible after the pews are replaced with individual or modular seats. So, using an object for other, than sacred, purposes is practically limited to amateur Passion plays (fig. 2), Nativity plays or music concerts. Arranging the space beyond the presbytery – mainly in the main nave section – can considerably expand the scope of its use and the flexibility of the interior arrangement.

The freedom in shaping the space and selecting the plays to be staged is possible only in the deconsecrated building. The range of interference in a deconsecrated building can be limited by permanent elements of the object decor, mainly such as: the main altar and side altars, the pulpit, the baptistery, as well as tombstones, both cubature and underground.

Adapting historic space for staging purposes must be preceded by a multi-aspect analysis of current and future cultural needs of the society. Therefore, firstly, it is necessary to answer the question of who the theatre will be created for, and who will create it. Analysing the needs and expectations of spectators, one has to perceive the local community, including the viewer profile, his activities and repertoire preferences. With a view to ensuring the repertoire continuity, as well as theatre activation of every age group, a permanent, not necessarily professional, theatre group connected with the given community should also function. Building a theatre – a specific community with the same need to relate to a live actor – is particularly important for local communities.

Secondly, it is necessary to create technical and technological possibilities facilitating a fairly wide and flexible arrangement of the stage-auditorium space. Their careful selection can vitally affect the staging of a performance, influencing the integration of shared elements such as: an actor or actors, stage space, the duration of a performance, and the process of its production and organisation invisible to the public. Adapting church space for staging needs should also take into account the use of the object for concert, exhibition and conference purposes. The degree to which the building is filled with technique and technology should be naturally connected with the staging requirements

Ryc. 2. Plakat do przedstawienia „Donna de Paradiso” („Pani Nieba”) Jacopone da Todiego wystawianego przez Teatro Victory w kościele Santa Caterina d’Alessandria w Ortonie. Przykład aranżacji ulicowego układu sceny i widowni (źródło: [8])

Fig. 2. The poster for Jacopone da Todie’s “Donna de Paradiso” (“Ms. Heaven”) theater play staged by Teatro Victory in the Santa Caterina d’Alessandria in Ortona church. An example of the street stage and audience arrangement (source: [8])

analizą aktualnych i przyszłych potrzeb kulturalnych społeczeństwa. Konieczne jest zatem po pierwsze znalezienie odpowiedzi na pytanie, dla kogo będzie tworzony teatr i kto będzie go tworzył. Analizując potrzeby i oczekiwania widzów należy widzieć przede wszystkim lokalną społeczność, w tym profil odbiorcy, jego aktywności oraz preferencje repertuarowe. W perspektywie zapewnienia ciągłości repertuarowej, a także aktywizacji teatralnej każdej grupy wiekowej konieczne jest również funkcjonowanie stałej, niekoniecznie profesjonalnej grupy teatralnej związanej z danym środowiskiem. Budowanie teatru – swoistej wspólnoty mającej podobną potrzebę obcowania z żywym aktorem – jest szczególnie ważne w środowiskach lokalnych.

Po drugie konieczne jest stworzenie możliwości technicznych i technologicznych pozwalających na możliwie szerokie i elastyczne aranżowanie przestrzeni sceno-widowni. Odpowiedni ich dobór w istotny sposób może oddziaływać na inscenizację przedstawienia, wpływając na integrację wspólnych elementów, jakimi są: aktor lub aktorzy, przestrzeń sceniczna, czas przedstawienia oraz niewidoczny dla publiczności proces produkcji i organizacji. Adaptacja przestrzeni kościoła do potrzeb inscenizacyjnych powinna uwzględniać wykorzystanie obiektu również do celów koncertowych, wystawienniczych i konferencyjnych. Zakres nasycenia obiektu techniką i technologią w naturalny sposób powinien być powiązany z potrzebami inscenizacyjnymi konkretnego spektaklu. Rozwiązania ingerujące w historyczną tkankę obiektu muszą uwzględniać odwracalność wszelkich działań.

Po trzecie podjęcie jakichkolwiek działań musi uwzględniać perspektywę dalszego zarządzania obiektem. Na pewno ewaluacja innych projektów i realizacji, nie tylko w aspekcie technicznym i technologicznym, ale również organizacyjnym, finansowym i zarządzania dziedzictwem kulturowym mogłaby przyczynić się do optymalizacji ostatecznych rozwiązań.

Wnętrza adaptowanych dla celów inscenizacyjnych kościołów mogą być poddawane różnym formom ingerencji, co może mieć bezpośredni wpływ na wachlarz działań inscenizacyjnych oraz program repertuarowy:

- wnętrza mogą zachowywać pierwotny wystrój,
- elementy ruchomego lub stałego wyposażenia wnętrza mogą być zabezpieczone i/lub częściowo lub całkowicie ukryte,
- wnętrza mogą być częściowo lub całkowicie pozbawione pierwotnego wystroju.

2.1.1. Kościoły z zachowywanym pierwotnym wystrojem wnętrza

Kościół z zachowywanym pierwotnym wystrojem wnętrza mogą zachowywać funkcję sakralną bądź mogą podlegać dekonsekracji. Obiekty te najczęściej utrzymują mało elastyczny układ tradycyjnej sceno-widowni, w której scena jest lokowana w prezbiterium, a wyposażenie i wystrój wnętrza mogą być wzbogacone o elementy infrastruktury technicznej służące inscenizacji.

of a concrete performance. The solutions interfering in the historic tissue of the object must be reversible.

Thirdly, taking any actions must encompass the perspective of further management of the object. Evaluation of other projects and realisations, not only in their technical and technological aspects, but also organisational, financial and that of cultural heritage management, would certainly contribute to the optimisation of final solutions.

The interiors of churches adapted for staging purposes might be subjected to various forms of interference, which might directly influence the range of stage productions and the repertoire:

- the original décor can be preserved in interiors,
- elements of movable or immovable furnishings can be preserved and/or partially or completely hidden,
- interiors can be partially or entirely stripped of their original decor.

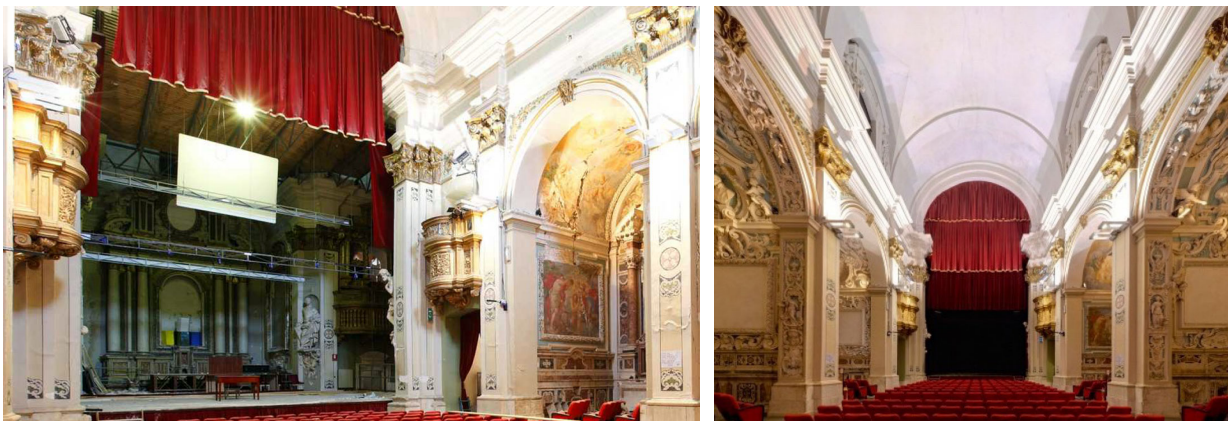
2.1.1. Churches with preserved original interior decoration

Churches with the preserved original interior decoration can maintain their religious function or become deconsecrated. Most frequently, those objects maintain the inflexible layout of a traditional stage-auditorium space where the stage is located in the presbytery while the furnishings and interior decoration can be fitted with elements of technical infrastructure needed for theatre performances.

The former church of San Filippo in the town of L'Aquila, adapted in 1987 to house the Teatro di San Filippo, was furnished with contemporary elements, making it resemble a Baroque theatre (fig. 3). The controversial curtain, paludamentums and shawls do not merely imitate elements from the epoch, but primarily restrict staging possibilities. Moreover, a small number of battens limits the possibility of replacing the suspended elements of scenery, stage drapes and curtains (wings and the horizon), as well as lighting fixtures with control panels and wiring. Opening the auditorium, which is located in the main nave, onto the lavishly decorated side chapels can be very distracting.

The Baroque church of Santi Giacomo e Filippo, located in the historic centre of Pavia, in 2010 was adapted for the Auditorium of the CAR College – Collegio Internazionale per la Protezione Civile Cardinale Agostino Riboldi (fig. 4). Depending on the needs, the object has 100 seats and can serve as a concert, exhibition, lecture or banquet hall. The staging potential can be noticed in the changeability of the stage and auditorium arrangement, yet the sound system and lighting should be individually designed for each performance separately.

Two among the four city theatres in Piacenza – Teatro San Matteo and Sala dei Teatini – are two former churches whose interiors, thanks to the efforts of the Fondazione Teatri di Piacenza and the Fondazione di Piacenza e Vigevano, supported by communal and

Rys. 3. Teatro di San w L'Aquila w dawnym kościele San Filippo; obiekt o tradycyjnym układzie barokowej sceny i widowni wyposażono w elementy ograniczające możliwości inscenizacyjne (źródło: [9, 10])

Fig. 3. Teatro di San in L'Aquila in the former San Filippo church; traditional Baroque stage and auditorium, equipped with elements limiting the staging possibilities (source: [9, 10])

Ryc. 4. Audytorium CAR College w Pawii w dawnym kościele Santi Giacomo e Filippo (źródło: P. Opałka, 2010)

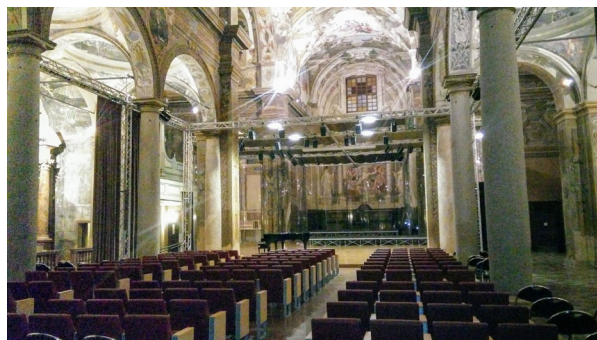
Fig. 4. CAR College Auditorium in Pavia in the former Santi Giacomo e Filippo church (source: P. Opałka, 2010)

Dawny kościół San Filippo w miejscowości L'Aquila zaadaptowany w 1987 r. na siedzibę Teatro di San Filippo wyposażono w elementy współczesne, upodabniające obiekt do teatru barokowego (ryc. 3). Kontrowersyjna kurtyna, paludamenty i szale nie tylko udają elementy z epoki, ale przede wszystkim ograniczają możliwości inscenizacyjne. Ponadto niewielka liczba sztankietów ogranicza możliwość wymiany podwieszanych elementów dekoracji, okotowania sceny (kulis i horyzontu) oraz montażu mostu oświetleniowego wraz ze sterowaniem i okablowaniem. Otwarcie widowni zlokalizowanej w nawie głównej na bogato zdobione kaplice może działać rozprasząco.

Barokowy kościół Santi Giacomo e Filippo zlokalizowany w historycznym centrum Pawii w 2010 r. zaadaptowano na Audytorium CAR College – Collegio Internazionale per la Protezione Civile Cardinale Agostino Riboldi (ryc. 4). W zależności od potrzeb obiekt, mieszczący 100 miejsc siedzących, jest wykorzystywany jako sala koncertowa, wystawowa, seminaryjna lub bankietowa. Potencjału inscenizacyjnego można upatrywać w zmienności układów sceny i widowni, gdzie dla każdego z przedstawień należałoby jednak każdorazowo indywidualnie zaprojektować nagłośnienie i oświetlenie.

Dwa z czterech teatrów miejskich w Piacenzy – Teatro San Matteo i Sala dei Teatini to dawne kościoły,

state resources, were not only adapted to serve theatre requirements but also underwent a complete conservation intervention. In 2009, the neglected church dei Teatini was adapted for a modern auditorium – Sala dei Teatini – that serves as a music hall and the city theatre (fig. 5). Since 2011, the object has housed the Centre for Music Research and the International Music Festival. As a service section, the former sacristy currently functions as a dressing room, control room and a storage room. In the presbytery a wooden stage was built above which permanent battens were suspended.

Ryc. 5. Sala dei Teatini w dawnym kościele dei Teatini w Piacenzy (źródło: [11])

Fig. 5. Sala dei Teatini in the former dei Teatini church in Piacenza (source: [11])

Ryc. 6. Przedstawienie „Między historią a rzeczywistością” Teatro Vercillo Grupa przed kościołem San Pancrazio (Matrice) w Sambiasse (źródło: [12])

Fig. 6. Theater play “Between History and Reality” by the Teatro Vercillo Grupa in front of the San Pancrazio (Matrice) Church in Sambiasse (source: [12])

których wnętrza dzięki działalności Fondazione Teatri di Piacenza i Fondazione di Piacenza e Vigevano, wspieranych środkami komunalnymi i państwowymi, nie tylko dostosowano do potrzeb inscenizacyjnych, ale poddano gruntownym interwencjom konserwatorskim. W 2009 r. zaniedbany kościół dei Teatini zaadaptowano na nowoczesne audytorium – Sala dei Teatini, pełniące funkcję sali muzycznej i teatru miejskiego (ryc. 5). Od 2011 r. obiekt jest siedzibą Centrum Badań Muzycznych oraz Międzynarodowego Festiwalu Muzycznego. Dawna zakrystia, jako część obsługująca, obecnie pełni funkcję garderoby, reżyserki i magazynu. W prezbiterium zbudowano drewnianą scenę, nad którą nadwieszono stałe sztankiety. Obudowa sceny przezroczystymi panelami poliwęglanowymi, w zależności od wymagań akustycznych, jest stosowana przede wszystkim w trakcie koncertów muzycznych. Pionowe rolety wykonane z aksamitnych tkanin zawieszono na sztankietach, pomiędzy słupami oddzielającymi nawę główną i nawami bocznymi, zapewniają pochłanianie dźwięków oraz optycznie wydzielają przestrzeń widowni od naw bocznych. W obiekcie zastosowano system ogrzewania podłogowego oraz oświetlenia eksponującego cenne freski.

Czasami do realizacji spektakli teatralnych wystarczą skromne środki techniczne, kameralne wnętrza, w tym przestrzeń placu miejskiego. W 2015 r. na podejście schodów wejściowych do kościoła San Pancrazio (Matrice) w miejscowości Sambiasse na południu Włoch grupa teatralna Teatro Vercillo Grupa wystawiła dla około 500 osób przedstawienie „Między historią a rzeczywistością” (ryc. 6). Tę formę inscenizacji można potraktować jako rodzaj swoistego zaproszenia widza do teatru.

2.1.2. Kościoły z zabezpieczonymi i/lub ukrytymi elementami ruchomego wyposażenia wnętrza

Napis na nagrobku przy wejściu do pojezuickiego kościoła del Sacro Cuore (Najświętszego Serca) w Pia-

Depending on the acoustic requirements, the stage is encased in transparent polycarbonate panels mainly during music concerts. Vertical blinds made from velvet and suspended from the battens between the columns separating the main nave from the side aisles, ensure sound absorption and visually separate the auditorium space from the side aisles. A floor-heating system and lighting fixtures emphasising valuable frescos were installed in the object.

Sometimes modest technical resources, a cosy interior, including the space of a city square, are sufficient to realise theatre performances. In 2015, on the entrance steps to the church of San Pancrazio (Matrice) in the town of Sambiasse in southern Italy, a theatre group Teatro Vercillo Grupa staged the performance “Between History and Reality” for about 500 people (fig. 6). Such a performance can be treated as a specific way of inviting a spectator to the theatre.

2.1.2. Churches with preserved and/or hidden movable elements of the interior decoration

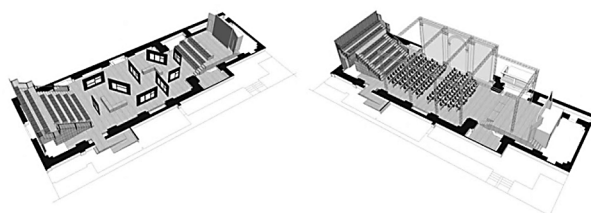
An inscription on the tombstone at the entrance to the post-Jesuit church del Sacro Cuore (the Sacred Heart) in Piacenza informs, that the building used to be “polluted by blasphemous performances”. It is a trace of the “Romagnosi” theatre that functioned in this object at the beginning of the 19th century. The church was re-consecrated in 1896 and it functioned as such until 1992. Since 2013, when a complete renovation of the church was carried out, it has again been used as the theatre – Teatro Gioia (fig. 7). The church interior was converted into a universal and flexible space, open for organizing theatre performances, exhibitions, workshops, meetings and conferences. The scope of adaptation for the function took into account the reversibility of all interferences. Elements of immovable furnishings were encased in disassembled, timber constructions. Some

cenzy informuje, iż budynek był „zanieczyszczony wystawianiem bluźnierczych przedstawień”. To ślad po działalności na początku XIX wieku w tym obiekcie teatru „Romagnosi”. Kościół ponownie konsekrowano w 1896 r. i jako obiekt sakralny funkcjonował do 1992 r. Od 2013 r., kiedy wykonano gruntowną renowację kościoła, na nowo jest użytkowany jako przestrzeń teatralna – Teatro Gioia (ryc. 7). Wnętrze kościoła przekształcono w uniwersalną i elastyczną przestrzeń, otwartą dla organizowania spektakli teatralnych, wystaw, warsztatów, spotkań i konferencji. Zakres dostosowania do tej funkcji uwzględniał odwracalność wszelkich ingerencji. Elementy stałego wyposażenia obudowano demontowanymi, drewnianymi konstrukcjami. Część zabezpieczeń nad ołtarzem uformowano jako widownię. Drewniana, podniesiona podłoga nie tylko chroni oryginalną cenną posadzkę, ale również mieści część instalacji oraz poprawiła akustykę pomieszczenia. W 2015 r. przylegające do kościoła pomieszczenie Sala delle Colonne również zaadaptowano do celów warsztatów teatralnych, wystaw i konferencji. Corocznie dla dzieci, młodzieży i dorosłych organizuje się tutaj ponad trzydzieści przedstawień lub warsztatów teatralnych oraz około stu pięćdziesięciu spotkań z ekspertami – artystami i krytykami związanymi z teatrem [2]. Obiekt jest zatem znaczącym miejscem aktywizacji teatralnej w skali regionu. Zabezpieczenie cennych elementów wyposażenia należy uznać za pozytywną formę dostosowania przestrzeni do nowej funkcji. Tym bardziej, iż zakres wszelkich ingerencji gwarantuje ich odwracalność.

2.1.3. Kościoły częściowo lub całkowicie pozbawione pierwotnego wystroju wnętrza

W dawnym romańskim kościele San Francesco w miejscowości Bolsena w prowincji Viterbo, obecnie siedzibie Teatro Comunale di San Francesco, ingerencje ograniczono do usunięcia wszystkich ruchomych elementów wyposażenia i wprowadzenia kurtyny oddzielającej jednonawowe wnętrze z widownią od gotyckiej absydy ze sceną (ryc. 8). Podniesiona drewniana podłoga zabezpieczyła oryginalną posadzkę. Widownia z około 300 miejscami siedzącymi nie została jednak uformowana na zasadzie przewyższenia, a jedynie podzielono ją na trzy części posadowione na trzech poziomach. Oprócz przedstawień teatralnych odbywają się tutaj konferencje, festiwale, w tym występy taneczne i koncerty. Ograniczone możliwości inscenizacyjne wynikają nie tylko z uwarunkowań przestrzennych, ale również ze skromnego wyposażenia technicznego. Rozszerzenie wariantowości realizacji oświetlenia, obecnie bazującego na stałych punktach oświetleniowych, możliwe byłoby przy wykorzystaniu podwieszonych sztankietów pod drewnianymi ściągami więzara dachowego. We wnętrzu dawnej świątyni o uświęconym miejscu przypomina jedynie cykl fresków z końca XV wieku.

Pod koniec października 2017 r. rozpoczęto, zaplanowane na 390 dni, prace adaptacyjne kościoła del Carmine w Piacenzy na wielofunkcyjne centrum kultury (ryc. 9). Poprzedziły je szerokie konsultacje

Ryc. 7. Teatro Gioia w pojezuickim kościele del Sacro Cuore w Piacenzy (źródło: [2, 13])

Fig. 7. Teatro Gioia in the Jesuit del Sacro Cuore in Piacenza church (source: [2, 13])

protected elements above the altar were formed into auditorium. The raised wooden floor not only protects the original floor, but also conceals some installations and has improved the interior acoustics. In 2015, the room of Sala delle Colonne adjoining the church was also adapted to house theatre workshops, exhibitions and conferences. Every year, more than thirty performances or theatre workshops, as well as around a hundred and fifty meetings with experts, artists and critics associated with the theatre, are organised here for children, young people and adults [2]. The building is also an essential venue of theatre activation on the regional scale. Safeguarding the valuable elements of furnishings should be regarded as a positive manifestation of adapting the space to a new function, the more so since the extent of all interferences guarantees their reversibility.

2.1.3. Churches partially or completely stripped of their original interior decoration

In the former Romanesque church of San Francesco in the town of Bolsena in the Viterbo province, currently the seat of the Teatro Comunale di San Francesco, interference was limited to removing all the movable furnishings and introducing the curtain separating the one-nave interior with the auditorium from the Gothic apse with the stage (fig. 8). The raised wooden floor has protected the original floor. However, the auditorium with around 300 seats was not elevated, but merely divided into three sections mounted on three levels. Besides theatre performances, conferences and festivals, including dance shows and concerts are held here. Limited staging possibilities result not only from spatial conditions, but also the modest technical equipment. Expanding the variants of lighting realisations, currently based on permanent lighting fixtures, would

społeczne. Program funkcjonalny obiektu przewiduje działalność „otwartego laboratorium” – przestrzeni, w której współistniałyby usługi związane z kulturą i sztuką, turystyką, a także wystawami, usługami informatycznymi oraz promocją wydarzeń miejskich. W obiekcie mają funkcjonować kawiarnia i tymczasowe sklepiki. Można się domyślać, iż uzasadnieniem powstania tej hybrydy był konkretny program finansowania. Radni miejscy przed podjęciem inwestycji, której budżet wynosi 5,87 mln euro, podnosili kwestie późniejszego utrzymania obiektu. Radny Giorgio Cisini zwracał uwagę na konieczność zarządzania obiektem przez podmiot prywatny jako gwarancję równowagi ekonomicznej. Kierujący pracami projektowymi arch. Claudio Montagni w przestrzeni kościoła przewidział wielofunkcyjność aranżacji łączącej „teatr, kino, wystawy i wszystko, co może ożywiać strukturę”. Jednakże na podstawie projektu adaptacji kościoła, w tym planów i wizualizacji, a także bogato ilustrowanych postępów prac budowlanych i konserwatorskich przedstawionych na stronach internetowych gminy Piacenza trudno wskazać, iż jest to obiekt zaprojektowany z myślą o aktorze i widzu. W nawach bocznych przewidziano lokalizację mediateki, kafejki internetowej, sklepiku i kawiarni, ale brak jest zaplecza związanego z funkcją

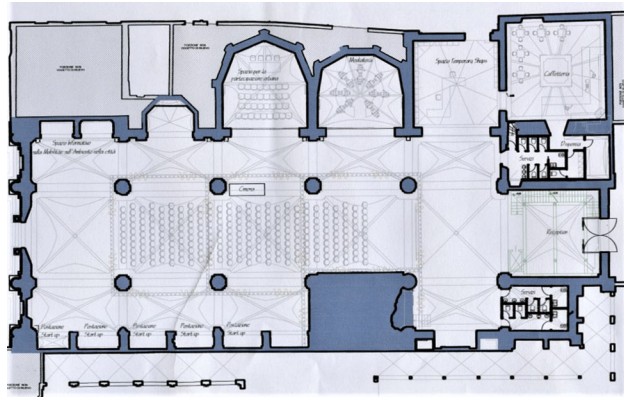
Ryc. 8. Teatro Comunale di San Francesco w romańskim kościele San Francesco w Bolsenie (źródło: [14])

Fig. 8. Teatro Comunale di San Francesco in the Romanesque San Francesco church in Bolsena (source: [14])

be possible with the use battens suspended below the wooden joists of the roof truss. Only a series of frescos from the end of the 15th century reminds us about the sacred character of the former church interior.

Towards the end of October 2017, the adaptation work planned for 390 days started in the church del Carmine in Piacenza to convert it into a multifunctional centre of culture (fig. 9). It had been preceded by public consultations. The functional programme of the object

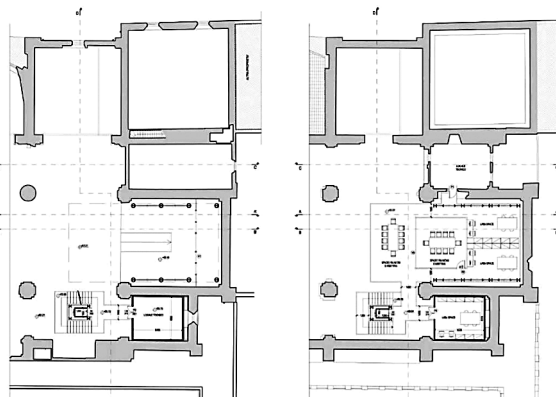
a)

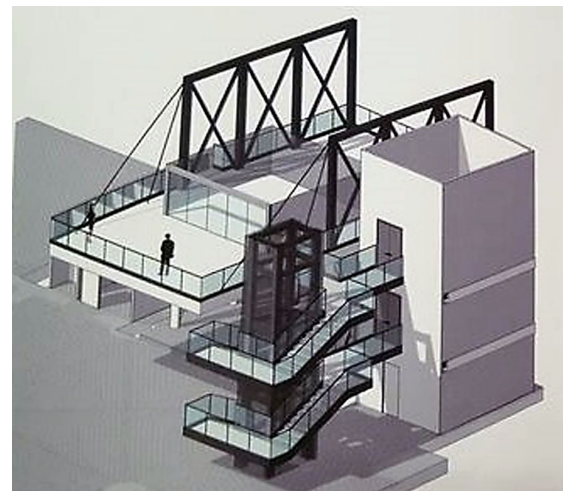
c)

b)

d)

Ryc. 9. Projekt adaptacji kościoła del Carmine w Piacenzy na cele wielofunkcyjne. A – rzut przyziemia (konceptcja), B, C, D – projekt strefy wejściowej (źródło: [15])

Fig. 9. Adaptation project of del Carmine in Piacenza church for multifunctional purposes. A – ground floor plan (concept), B, C, D – design of the entrance zone (source: [15])

teatru. Prezentowane wizualizacje skupiają się przede wszystkim na atrakcyjnym zagospodarowaniu dwukondygnacyjnej strefy wejściowej. W obiekcie pozbawionym elementów stałego wyposażenia, związanego z pierwotną funkcją, zachowano średniowieczne freski.

Wnętrze dawnego kościoła San Francesco di Paola obecnie jest wykorzystywane jako Aula Magna przy Collegio Ghislieri w Pavii (ryc. 10). Kościół w czasach napoleońskich był wykorzystywany jako skład broni, a klasztor był siedzibą akademii wojskowej. Od 2002 r., po przeprowadzeniu prac adaptacyjnych, uniwersytet dzierżawi obiekt od gminy Pavia. Obiekt niemal zupełnie pozbawiony jest elementów wyposażenia mających konotacje z *sacrum*. Oprócz krajowych i międzynarodowych kongresów, spotkań naukowych, konferencji i wykładów, organizowane są tutaj spektakle teatralne i muzyczne (m.in. festiwale *Ghislierimusicca*, *Pavia Barocca*). W trakcie tradycyjnych dni Carlo Goldoniego – komediopisarza, odnowiciela schyłkowej formy *commedia dell'arte*, a zarazem najślawniejszego absolwenta Collegio Ghislieri, Aula Magna zamienia się w przestrzeń teatralną. Adaptacje dla celów inscenizacyjnych za każdym razem wymagają indywidualnej aranżacji sceno-widowni. Wieloletnie użytkowanie wnętrza w tej formule obnażyło jednak ograniczenia w zakresie logistyki i technologii, w tym akustyki, oświetlenia, braku foyer, zbyt małej liczby miejsc siedzących, braku kas biletowych, pomieszczeń reżyserskich i garderób. Projekt przebudowy zlecono sławnemu włoskiemu projektantowi i architektowi Michele De Lucchi, autorowi projektów pawilonów na Expo 2015.

includes the functioning of an “open laboratory” – the space where services related to the arts and culture, tourism, exhibitions, IT services as well as promoting city events would coexist. A café and temporary shops are supposed to function in the object. One can guess that the creation of such a hybrid was justified by a concrete financial programme. Before undertaking the investment whose budget is 5.87 million euro, the town councillors raised the question of the later maintenance of the object. Councillor Giorgio Cisini emphasised the necessity to manage the building via a private subject, as a guarantee of the economic balance. The architect, Claudio Montagni, supervising the design work, planned the multi-functional arrangement combining “the theatre, the cinema, exhibitions and anything that can enliven the structure” in the church space. Nevertheless, on the basis of the church adaptation project, including the plans and visualisations, as well as the meticulously illustrated progress of construction and conservation work presented on the Internet website of the Piacenza Commune, it is difficult to prove that the object was designed with actors and spectators in mind. A multimedia library, an internet café, a souvenir shop and a coffee bar were designed in the side aisles, but there is no backstage space related to the theatre function. The presented visualisations focus primarily on the attractive development of the two-storey entrance zone. Medieval frescoes have been preserved in the object stripped off all the immovable furnishings associated with its original function.

The interior of the former church of San Francesco di Paola is currently used as the Aula Magna for the Collegio Ghislieri in Pavia (fig. 10). In the Napoleonic era the church served as a munitions depot, while the monastery housed a military academy. Since 2002, after completing the adaptation work, the university has leased the building from the Pavia Commune. The object is almost completely devoid of the furnishings associated with the *sacrum*. Besides national and international congresses, scientific meetings, conferences and lectures, theatre and music performances are organised here (e.g. *Ghislierimusicca*, *Pavia Barocca festivals*). During the traditional Days of Carlo Goldoni – a comedy writer, a restorer of the final form of *commedia dell'arte*, as well as the most famous graduate of Collegio Ghislie-

Ryc. 10. Aula Magna Collegio Ghislieri w dawnym kościele San Francesco da Paola w Pavii (A-C – fot. P. Opalka, 2010, C – źródło: [16])

Fig. 10. Magna Collegio Ghislieri Auditorium in the former San Francesco da Paola church in Pavia (A-C – photo: P. Opalka, 2010, C – source: [16])

Ryc. 11. Teatro San Matteo w dawnym kościele San Matteo w Piacenzy (źródło: [17])

Fig. 11. Teatro San Matteo in the former San Matteo church in Piacenza (source: [17])

Kościół San Matteo pełnił funkcje sakralne do zniszczenia tutejszej parafii w 1895 r. (ryc. 11). W okresie międzywojennym w dekonsekwrowanym wnętrzu funkcjonowało nieme kino. Po długim okresie nieużytkowania, po przeprowadzeniu gruntownego remontu, w 1987 r. w dawnym kościele otwarto Teatro San Matteo. W dniu inscenizacji Teatro Gioco Vita wystawił na deskach nowego teatru sztukę „Odyssey”. Obecnie występują tutaj zarówno profesjonalne, jak i amatorskie – dziecięce i młodzieżowe grupy teatralne. Corocznie od 1996 r., w trakcie corocznego Spam Festival, odbywają się tutaj przedstawienia i warsztaty teatralne. Sztywny układ sceno-widowni zawęża jednak możliwości inscenizacyjne. Widownia teatru, wznosząca się wzdłuż nawy głównej dawnego kościoła, liczy 165 miejsc siedzących rozmieszczonych w 19 rzędach. Mocne jej wydłużenie nie zapewnia jednak optymalnej widoczności i słyszalności widzom siedzącym w ostatnich rzędach. Wyposażenie ogranicza się do jednego sztankietu niosącego blok oświetleniowy oraz pojedynczych, stałych punktów świetlnych. Funkcję obiektu należy uznać zatem za bliższą dziesiątej muzie.

3. PODSUMOWANIE

Przywołane przykłady włoskich adaptacji obiektów sakralnych do funkcji teatralnych, niezależnie od ograniczeń inscenizacyjnych, niezmiennie wskazują na potrzebę obcowania z żywym aktorem. Trudno jednak o jednakową receptę na stworzenie idealnego teatru w obiekcie sakralnym. Zapewne bardziej pożądane inscenizacyjnie będą przestrzenie, których wnętrza nie będą rozpraszały artystów i widowni istniejącym wystrojem czy nadmiarem nowoczesnych technologii. Warunkiem *sine qua non* ożywienia tkanki historycznej jest zagwarantowanie jej właściwego finansowania i zarządzania – tutaj rozumianego szerzej jako zarządzanie dziedzictwem kulturowym. W większych ośrodkach kulturalnych dawne kościoły mogą być wykorzystywane dla celów innych niż religijne dzięki finansowaniu w ramach większych działań. W mniejszych ośrodkach warunkiem funkcjonowania teatru w ogóle jest konieczność aktywizacji lokalnego środowiska artystycznego jako zaczynu wszelkich działań.

ri – Aula Magna turns into a theatre space. Each time theatre adaptations require an individual arrangement of the stage-auditorium. However, the years-long use of the interior for this purpose revealed its limitations concerning the logistics and technologies, including the acoustics, lighting, lack of the foyer, too few seats, and lack of ticket offices, control rooms and dressing rooms.

A famous Italian architect,

Michele De Lucchi, the designer of pavilions for the Expo 2015 was commissioned to prepare the project of remodelling.

The church of San Matteo had served its function until the local parish was dissolved in 1895 (fig. 11). During the inter-war period a silent cinema functioned in the deconsecrated interior. After a long period of abandonment, and carrying out a total refurbishment, in 1987 the Teatro San Matteo was opened in the former church. On the opening day of the Teatro, Gioco Vita staged the play “Odyssey”. Nowadays, both professional and amateur children and youth theatre groups perform here. Since 1996, during the annual Spam Festival, there are performances and theatre workshops. However, the rigid stage-auditorium arrangement narrows the staging possibilities. The theatre auditorium, rising along the main nave of the former church, numbers 165 seats distributed in 19 rows. However, its elongation does not ensure optimum visibility and audibility to the spectators seated in the last rows. The furnishings are limited to one batten supporting the lighting fixtures individual spotlights. Therefore, the function of the object should be regarded as closer to the cinema.

3. CONCLUSION

The quoted examples of Italian adaptations of church objects for staging functions, regardless of their staging limitations, constantly indicate the necessity to interact with a live actor. Yet it is difficult to provide a uniform recipe for creating an ideal theatre in a church object. It seems that from the staging perspective, more desirable will be spaces whose interiors will not distract either artists or the audience with the existing décor or the excess of modern technologies. The *sine qua non* condition for reviving the historic tissue is ensuring its proper financing and managing – here understood broadly as the cultural heritage management. In larger cultural centres former churches can be utilized for other than religious purposes, as they may be financed within larger-scale activities. In smaller centres, the functioning of a theatre in general may be conditioned by the need to activate the local artistic environment, as a springboard for any activity.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Białkiewicz A. O zmianach użytkowania obiektów sakralnych. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, 2016.
- [2] Maj D. Ex chiesa Gesuiti. Nuovo spazio teatrale. Fondazione di piacenza e Vigevano, Piacenza, 2013.
- [3] Obracaj P. Sztuka teatru a ewolucja architektury scenicznej. Od wzorów ateńskich po światową standaryzację włoskiej sceny barokowej. Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, Opole, 2007.
- [4] Opałka P. Problemy projektowe i realizacyjne adaptowanych obiektów i zespołów zabytkowej architektury. Praca doktorska, Politechnika Śląska, Gliwice, 2012.
- [5] Spigaroli M. Spazio Sacro e Luogo scenico. Il teatro "Gioia" Nella ex Chiesa dei gesuiti in Piacenza. In: Marmorini A., Puccini L., Scandellari V., Van Riel S. (eds.) Architettura e città: Problemi di conservazione e valorizzazione. Altralinea, Firenze 2015, ss. 437–444.
- [6] Sprutta J. Sceniczna działalność jezuitów jako fenomen upowszechniania teatru. *Studia Bobolanum* 2017;28(2):61–78.
- [7] <https://www.cantualeantonianum.com/2011/02/la-messa-e-finita-quando-le-chiese.html> (dostęp 15.11.2018).
- [8] <http://www.latorrenews.it/tag/comeagnia-teatro-vittoria> (dostęp 15.11.2018).
- [9] http://www.beniculturali.it/mibac/export/MiBAC/sito-MiBAC/Menu-Utility/Immagine/index.html_648854682.html (dostęp 15.11.2018).
- [10] <http://news-town.it/cronaca/7303-ricostruzione-teatro-san-filippo-in-dirittura-d-arrivo,-con-l-aiuto-di-caterina-caselli.html> (dostęp 15.11.2018).
- [11] <https://www.inspirock.com/italy/piacenza/theatine-church-of-piacenza-chiesa-dei-teatini-a9244496409> (dostęp 15.11.2018).
- [12] <http://www.lametino.it/Cultura/lamezia-gruppo-di-teatro-vercillo-i-prossimi-appuntamenti.html> (dostęp 15.11.2018).
- [13] <https://www.comune.piacenza.it/benvenuti/citta/cosavedere/teatri/teatro-gioia> (dostęp 15.11.2018).
- [14] <http://www.onetcard.net/en/town-theatre-san-francesco> (dostęp 15.11.2018).
- [15] <https://www.comune.piacenza.it/temi/territorio/operepubbliche/lavori-in-corso/recupero-ex-chiesa-del-carmine> (dostęp 15.11.2018).
- [16] <http://collegio.ghislieri.it/aula-magna> (dostęp 15.11.2018).
- [17] <https://www.dimorestoricheitaliane.it/vacanze-location/teatro-san-matteo> (dostęp 15.11.2018).

Strony internetowe / Websites

- ¹ <https://www.cantualeantonianum.com/2011/02/la-messa-e-finita-quando-le-chiese.html>
- ² Temat przekształceń kościołów dla nowych funkcji w 2018 r. w Europejskim Roku Dziedzictwa Kulturowego był tematem międzynarodowej konferencji „Czy

Bóg już tu nie mieszka?”, zorganizowanej przez Papieską Radę Kultury, Włoską Konferencję Episkopatu i Papieski Uniwersytet Gregoriański w Rzymie. We Włoszech na ok. 100 tys. kościołów przypada ok. 3 tys. budynków dekonsekrowanych.

Streszczenie

W artykule przedstawiono metody adaptacji przestrzeni *sacrum* dla celów inscenizacyjnych oraz możliwości ich zastosowania. Przestrzenie sakralne, w szczególności wnętrza kościołów, charakteryzują się dużym potencjałem, wynikającym z ich formy i funkcji. Ożywienie zdegradowanych obiektów lub zespołów obiektów historycznych wiąże się z zaszczepieniem funkcji kultury i sztuki. To docelowy model. W praktyce obecność funkcji związanych z kulturą wysoką nie zawsze prowadzi do ich pożądanego utrwalenia. O wadze problematyki mogą świadczyć tendencje odwrotne, w których obiekty kultury elitarnej adaptuje się dla innych celów. W próbie ogólnej systematyki metod adaptacji historycznych przestrzeni sakralnych dla celów inscenizacyjnych studium przypadków zawężono do wybranych przykładów włoskich, jako najbliższych kulturowo i religijnie dla przekształceń polskich świątyń.

Abstract

In the article adaptations of the *sacrum* space methods for staging purposes has been presented together with their application possibilities. Sacral spaces, especially church interiors, are characterised by the large potential resulting from their form and function. Revival of degraded objects or historical groups of objects is connected with culture-forming function implantation.

This is a target model. In practice, presence of function connected with high culture not always leads to their desired solidification. The importance of the problem can be demonstrated by reverse tendencies, where elite culture objects are adapted for other purposes. In the attempt of general systematization of historical sacred spaces adaptation for staging purposes methods, case study has been limited to selected Italian examples. They seem to be culturally and religious close for polish temples transformation.

Klaudia Stala*

 orcid.org/0000-0001-7222-8504

Współczesne aspekty projektowania osłon w rezerwach archeologiczno-architektonicznych. Z zagadnień ochrony i ekspozycji dziedzictwa archeologicznego

Contemporary aspects of designing shelters in archaeological-architectonic reserves. Issues of protection and exhibition of archaeological heritage

Słowa kluczowe: osłona archeologiczna, rezerwat archeologiczny, stanowisko archeologiczne, ochrona dziedzictwa archeologicznego

Key words: archaeological shelter, archaeological reserve, archaeological site, protection of archaeological heritage

WSTĘP

Dziedzictwo archeologiczne stało się w ostatnim czasie elementem szeroko rozumianej współczesnej polityki zrównoważonego rozwoju. Dostrzega się nie tylko aspekt związany z walorami edukacyjnymi stanowisk archeologicznych, będących materialnym źródłem informacji, których odczytanie bywa często skomplikowane i niejednoznaczne, lecz istotne ze względu na rozwój wiedzy dotyczącej bliższej lub dalszej przeszłości. Ma ono również wpływ na zrozumienie zjawiska ciągłości kulturowej, procesów rozwoju cywilizacyjnego, znaczenia tożsamości miejsca oraz roli spuścizny kulturowej we współczesnym świecie.

Oprócz wartości niematerialnych zauważa się obecnie duży potencjał dziedzictwa archeologicznego w kwestii rozwoju ekonomicznego, co związane jest zainteresowaniem współczesnych społeczeństw dostępem do stanowisk archeologicznych. Wynika to poniekąd z obecnego poziomu i świadomości intelektualnej obiorców, szczególnie w krajach rozwiniętych, oraz ich zapotrzebowania na ciągle zdobywanie informacji i poszerzania wiedzy ogólnej. Takie zainteresowanie dzie-

INTRODUCTION

Archaeological heritage has recently become an element of broadly understood contemporary policy of sustainable development. What is perceived is not only the aspect associated with the educational value of archaeological sites which are material sources of information, the reading of which can often be complicated and ambiguous, though significant for the development of knowledge concerning the near or distant future. It also affects the understanding of the phenomenon of cultural continuity, the processes of civilisation development, the importance of identity of the place and the role of the cultural legacy in the modern world.

Nowadays, besides intangible values, the considerable potential of archaeological heritage for the issue of economic development is also noticed, which is related to the interest of modern societies in access to archaeological sites. It results partially from the current level and intellectual awareness of recipients, especially in the developed countries, and their constant need to obtain information and broaden their general knowledge.

* dr hab., prof. PK, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* *dr hab., prof. PK, Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Stala K. Contemporary aspects of designing shelters in archaeological-architectonic reserves. Issues of protection and exhibition of archaeological heritage. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:105-115

Otrzymano / Received: 10.09.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.10.2019

doi:10.17425/WK60SHELTERS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

dzictwem archeologicznym aktywizuje ruch turystyczny, dając możliwości wielostronnego rozwoju dla miejsca związanego z lokalizacją stanowiska archeologicznego oraz dla lokalnej społeczności, ale też generuje realne zagrożenia dla intensywnie eksploatowanego dziedzictwa. Umiejętność utrzymania równowagi pomiędzy popytem i prosperitą ekonomiczną a ochroną i zachowaniem dziedzictwa archeologicznego przy jednoczesnym poszanowaniu prawa dostępu do niego jest w obecnej sytuacji kluczowa. Priorytetem jednak zawsze pozostaje zapewnienie bezpieczeństwa obiektom zabytkowym i stanowiskom archeologicznym. Należy pamiętać, że dziedzictwo archeologiczne jest nieodnawialne i podatne na destrukcję, a istotą stanowisk archeologicznych jest ich integralność z otaczającym środowiskiem. Stanowią one „nieodłączny element krajobrazu kulturowego”¹, dlatego „polityka ochrony dziedzictwa archeologicznego musi opierać się na elementach przestrzennego zagospodarowania terenu i ochrony środowiska”². Każda interwencja w dziedzictwo archeologiczne ze względu na jego delikatność, powinna być ściśle związana z jego otoczeniem, terytorium i krajobrazem³, stąd tak istotna jest umiętna prezentacja dziedzictwa archeologicznego.

POJĘCIE REZERWATU ARCHEOLOGICZNEGO

Rozpoznane stanowiska archeologiczne znajdują się zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku pod nadzorem konserwatorskim i są chronione prawnie. Ze względów omówionych powyżej mogą zostać zaklasyfikowane do udostępnienia publicznego lub do udostępnienia w ograniczonym zakresie, o czym zawsze decyduje kwestia ich bezpieczeństwa pod kątem zachowania i ochrony. Zagadnienie definicji rezerwatu archeologicznego, od dawna rozwiązane w Europie i traktujące go jako obszar ochrony dziedzictwa archeologicznego, w Polsce ma zdecydowanie zawężony charakter⁴. Za najszersze, jednak nieoficjalne pojęcie rezerwatu można uznać określenie go jako obszar wykopalisk i stanowisk archeologicznych zarządzany przez lokalne muzeum i udostępniony przynajmniej częściowo zwiedzającym. Jak pisał Witold Hensel, byłoby to najprościej ujmując, „muzeum w miejscu wykopalisk”⁵. Przykładowo W. Konopka uważa rezerwaty archeologiczne za takie stanowiska archeologiczne, które zostały odkryte lub były badane metodami archeologicznymi, są eksponowane *in situ*, zostały przystosowane do zwiedzania, są powszechnie dostępne i znajdują się pod stałą opieką instytucji lub osób zajmujących się eksploatacją rezerwatu⁶. Dla większości badaczy zajmujących się próbą zdefiniowania pojęcia rezerwatu archeologicznego ważny jest aspekt upublicznienia dziedzictwa archeologicznego, który w zasadzie warunkuje to pojęcie⁷. Podobnie w kwestii rezerwatu architektonicznego wypowiedział się Andrzej Kadłuczka, autor projektu *Muzeum Rynku Podziemnego* w Krakowie, który definiuje rezerwat jako przestrzeń chronioną, świadomie zaaranżowaną w celu ekspozycji zachowanych *in situ* relikwów architektury⁸. Pojęcie rezerwatu archeologicznego jest

Such an interest in the archaeological heritage activates tourism, offering possibilities for the multi-directional development to a place associated with an archaeological site, and to the local community, but also generates real threats for the intensively exploited heritage. The ability to maintain balance between the demand and the economic prosperity and the protection and preservation of archaeological heritage, while simultaneously respecting the right to access it, is of key importance in the current situation. Nevertheless, ensuring the safety of historic objects and archaeological sites always remains the priority. One should remember that archaeological heritage is non-renewable and susceptible to destruction, and the essence of archaeological sites is their integrity with the surrounding environment. They constitute an “intrinsic element of the cultural landscape”¹, therefore “the policy of preserving archaeological heritage must be based on elements of spatial development and environmental protection”². Because of its fragility, each interference into archaeological heritage should be closely connected to its surroundings, territory and landscape³, which is why a skilful presentation of archaeological heritage is so essential.

THE NOTION OF AN ARCHAEOLOGICAL RESERVE

According to the Monument Protection Act from 2003, recognised archaeological sites are under conservation supervision and legal protection. For the reasons described above they can be classified as accessible to the public, or accessible to a limited extent, which is always determined by the issue of their safety regarding their preservation and protection. The definition of an archaeological reserve, long ago resolved in Europe and treating it as an area where archaeological heritage is protected, has a much narrower range in Poland⁴. The broadest, though unofficial, definition of a reserve can define it as an area of archaeological excavations and sites under the management of a local museum and at least partially made available to visitors. According to Witold Hensel, it would simply be “a museum on the excavation site”⁵. In turn W. Konopka claims archaeological reserves to be such archaeological sites which were discovered or researched using archaeological methods, are exhibited *in situ*, were adapted to sightseeing, are commonly accessible, and are under permanent care of institutions or people responsible for the reserve exploitation⁶. The aspect of making archaeological heritage accessible to the public, which seems the key condition of the notion, is important for the majority of scientists attempting to define the notion of an archaeological reserve⁷. Similar view on the issue of an architektonic reserve was expressed by Andrzej Kadłuczka, the author of the project *Museum of the Market Square Underground* in Krakow, who defines a reserve as a protected space, consciously arranged in order to display relics of architecture preserved *in situ*⁸. However, the term of an archaeological reserve is

jednak szersze i musi definiować się indywidualnie, tak jak samo dziedzictwo archeologiczne, które w sprawach problematyki konserwatorskiej i ochrony przez lata było traktowane łącznie z zagadnieniami z zakresu ochrony zabytków architektury⁹. Na gruncie polskim jedynie Beata Kwiatkowska-Kopka za wystarczający element definiujący pojęcie rezerwatu archeologicznego uznaje ochronę danego obszaru (co odpowiada pierwotnemu znaczeniu słowa rezerwat), bez uwarunkowania kwestiami ekspozycji i aranżacji tej przestrzeni, choć jej nie wyklucza¹⁰, a to wydaje się być najbliższe idei definicji określonej przez Europejską Konwencję o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego. B. Kwiatkowska-Kopka podkreśla również konieczność indywidualnego podejścia do danego stanowiska, w kwestii jego ochrony i ewentualnej prezentacji, rozumiejąc przez to poszanowanie swoistego *genius loci* każdego rezerwatu w podejmowaniu kluczowych decyzji co do jego dalszych losów. Proponuje ona odmienną od pozostałych klasyfikację rezerwatów, dzieląc je na rezerwaty plenerowe (zamknięte i otwarte), parki archeologiczne (archeoparki) oraz rezerwaty archeologiczno-architektoniczne, krytycznie ustosunkowując się do terminu skansen w kontekście ekspozycji dziedzictwa archeologicznego¹¹.

Jak wspomniano powyżej, upublicznienie jest bardzo ważnym aspektem, którego autorka nie marginalizuje. Umożliwia ono gwarantowany prawem dostęp społeczny do dziedzictwa, edukuje oraz rozwija ekonomię, niemniej jednak pojęcie rezerwat jest przede wszystkim związane z zachowaniem i ochroną, co powinno być priorytetowym wyznacznikiem rezerwatu archeologicznego. Teoretycznie każde przebadane stanowisko archeologiczne, którego materialne pozostałości w postaci zabytków nieruchomych zostały odsłonięte i pozostawione *in situ*, możemy nazwać rezerwatem archeologicznym, choć jak widać, definicja ta nie jest wciąż jednoznacznie sprecyzowana, podobnie jak podział typologiczny rezerwatów, który cechuje duża różnorodność i swoboda interpretacyjna¹².

DEFINICJA I TERMINOLOGIA KONSTRUKCJI OSŁANIAJĄCYCH

Najprościej rezerwaty archeologiczne możemy podzielić na zamknięte, czyli zabudowane, oraz otwarte, czyli na wolnym powietrzu. Te drugie mogą posiadać częściowe zabezpieczenia, jak różnego rodzaju zadaszenia zwane w literaturze zachodnioeuropejskiej z angielskiego *archaeological shelters* lub z włoskiego *copertura archeologica*, czyli tłumacząc najprościej, osłony lub przekrycia. Tak naprawdę brak jest w języku polskim zarówno konkretnego nazewnictwa, które przyjęto by powszechnie dla tego typu konstrukcji, o bardzo skonkretyzowanej funkcji, jak również zdefiniowania tego zjawiska, jakim jest ta mała architektura projektowana *stricte* na potrzeby ochrony nieruchomych pozostałości naszego dziedzictwa kultury, odsłoniętych w trakcie badań archeologicznych i eksponowanych *in situ* na otwartym terenie. Również w pozostałych krajach

broader and must be defined individually, just like the archaeological heritage itself which, as far as conservation and protection issues were concerned, for years was combined with issues concerning the protection of architectonic monuments⁹. Beata Kwiatkowska-Kopka believes that protection of a given area (which corresponds to the original meaning of the word reserve) is an element sufficient to determine the notion of an archaeological reserve, without hedging it with the issues of exhibition and arrangement of space, though she does not rule them out¹⁰, which seems close to the definition determined by the European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage. B. Kwiatkowska-Kopka emphasises the need for an individual approach to a given site concerning its protection and possible presentation, understanding it as respecting the specific *genius loci* of each reserve, when making essential decisions concerning its further development. She suggests a completely different classification of reserves, dividing them into: heritage parks (closed and open), archaeological parks (archo-parks) and an archaeological-architectonic reserves, being critical towards the notion of an open-air museum in the context of displaying archaeological heritage¹¹.

As has been mentioned above, public access is a very important aspect which the author does not marginalise. It enables a public access to the heritage guaranteed by the law, educates and develops the economy; nevertheless the notion of a reserve is first of all a definition related to its protection, which should be a priority indicator of an archaeological reserve. Theoretically each examined archaeological site where material remains in the form of immovable monuments were uncovered and left *in situ* can be called an archaeological reserve, though the definition is still not explicit, and neither is the typological division of reserves, which is characterised by a wide variety and freedom of interpretation¹².

DEFINITION AND TERMINOLOGY OF SHELTER STRUCTURES

Archaeological reserves can be divided into enclosed ones i.e. in buildings and open ones i.e. in the open air. The latter can be partially protected e.g. by various forms of roofing known in the west-European literature by the English term *archaeological shelters* or from Italian *copertura archeologica*. In fact, in Polish there are neither concrete terms that could be used for all such constructions with their very concrete function, nor definitions to describe the phenomenon of an architectonic feature designed *stricte* to protect immovable relics of our cultural heritage, revealed in the course of archaeological excavations and exhibited *in situ* in the open air. In other European countries, as well as outside Europe, it is also difficult to find an unambiguous definition of that phenomenon, even though its history goes back to the end of the 19th century, when at the turn of 1863 and 1864 the villa of Livia Drusilla was

Ryc. 1. Willa Liwii Druzylli w Prima Porta, zdjęcie archiwalne pokazujące jedną z pierwszych udokumentowanych osłon archeologicznych zbudowaną w celu ochrony cennych fresków. Źródło: M. Bassani, *Il punto di vista dell'archeologo*, [w:] *Archeologia e Contemporaneo*, (red.) A. Indrigo i A. Pedersoli, Università luav di Venezia, luav 81, Venezia 2010

Fig. 1. *Villa of Livia Drusilla in Prima Porta, an archive photo showing one of the first documented archaeological shelters built in order to protect valuable frescoes.* Source: M. Bassani, *Il punto di vista dell'archeologo*, [in:] *Archeologia e Contemporaneo*, (ed) A. Indrigo and A. Pedersoli, Università luav di Venezia, luav 81, Venezia 2010

Ryc. 2. Freski z willi Liwii Druzylli, Muzeum Narodowe w Rzymie, stan obecny, fot. M. Hermoso Cuesta, źródło: <https://pl.wikipedia.org>
Fig. 2. *Frescoes from the villa of Livia Drusilla, National Museum in Rome, present state, photo: M. Hermoso Cuesta, source: <https://pl.wikipedia.org>*

europjskich, a także poza Europą trudno doszukać się jednoznacznej definicji tego typu zjawiska, mimo że posiada ono swoją długą już historię, sięgającą II połowy XIX wieku, kiedy to na przełomie 1863 i 1864 roku przypadkowo dokonano odkrycia willi Liwii Druzylli w Prima Porta z ozdobnymi freskami oraz słynnym posągim Oktawiana Augusta. To właśnie wtedy, dokładnie w 1865 r. podziemne przestrzenie zostały zakryte za pomocą drewnianego dachu, tworząc jeden z najstarszych przykładów konstrukcji zabezpieczających¹³ (ryc. 1, 2). Pomimo udokumentowanego wczesnego rodowodu konstrukcji chroniących odkryte w badaniach archeologicznych relikty, tak naprawdę kwestią tego typu zadajeń pod kątem wymogów konserwatorskich, w tym określenia odpowiednich materiałów do zastosowania, zaczęto zajmować się stosunkowo niedawno. Intensyfikacja zainteresowań związanych z projektowaniem zadajeń na potrzeby ochrony dziedzictwa archeologicznego zauważalna jest w szczególności w krajach śródziemnomorskich, tj. Włoszech, Hiszpanii, Grecji oraz w Wielkiej Brytanii i USA mniej więcej od połowy ubiegłego wieku. Wcześniej tego typu konstrukcje traktowano jako zjawiska tymczasowe, których walor estetyczny oraz wpływ na krajobraz kulturowy i naturalny były traktowane niewystarczająco, a kwestie analizy zmiany warunków środowiskowych, jakie niosą ze sobą osłony, i ich znaczenie dla stanu zachowania substancji zabytkowej nie były przedmiotem szczegółowych badań.

W Polsce, w której u schyłku XX i w początkach XXI wieku możemy mówić o rozkwicie turystyki archeologicznej, a co za tym idzie, działań zmierzających do prezentacji dziedzictwa archeologicznego, zauważalny jest wysoki, odnotowany w europejskim środowisku konserwatorskim i architektonicznym poziom realizacji ekspozycji zamkniętych, czego przykładami są

accidentally discovered in Prima Porta with decorative frescoes and the famous statue of Octavian Augustus. It was then, in 1865, when the underground space was covered with a wooden roof, creating one of the oldest examples of protective structures¹³ (fig.1, 2). Despite the documented early provenance of structures protecting the relics discovered during archaeological research, in truth the issue of such shelters with regard to their conservation requirements and aesthetic aspects or, to use the current jargon, their *design*, has become the subject of interest relatively recently. The intensified interest related to designing shelters for the purpose of protecting archaeological heritage has become particularly noticeable in the Mediterranean countries i.e. Italy, Spain and Greece, as well as in Great Britain and the USA. Previously, such constructions were treated as temporary phenomena whose aesthetic value and impact on the cultural and natural landscape were insufficiently examined, and the question of analysing the changes in environmental conditions resulting from the use of shelters and their significance for the preservation of the historic substance was not a subject of detailed research.

In Poland, where at the end of the 20th and the beginning of the 21st century we can talk about the heyday of archaeological tourism and, consequently, actions aimed at presenting archaeological heritage, one can see high-quality closed displays, which has been noticed by the European conservation and architectonic milieu, and the examples of which are such reserves as: the *Museum of the Market Square Underground* in Krakow and the *Genius Loci* reserve in Poznan¹⁴. They are daring realisations which satisfy current conservation requirements, and simultaneously arrange a very innovative and aesthetically attractive space for displays and tourism, as well as using new media and forms of communication with the viewer. In the case of projects of shelters over archaeological sites in Poland we cannot talk about any development of that phenomenon as it practically does not exist, while the sporadic examples realized in the last century are devoid of artistic creation or relation

rezerwaty: *Muzeum Rynku Podziemnego* w Krakowie oraz rezerwat *Genius Loci* w Poznaniu¹⁴. Są to stworzone z rozmachem realizacje spełniające współczesne wymogi konserwatorskie, równocześnie aranżujące bardzo nowatorską i atrakcyjną estetycznie przestrzeń pod ekspozycję i ruch turystyczny oraz wykorzystujące nowe formy przekazu i komunikacji z odbiorcą. W przypadku projektów zadaszeń nad stanowiskami archeologicznymi w Polsce nie możemy mówić o rozwoju tego typu zjawiska, bo praktycznie nie istnieje, a sporadyczne przykłady zrealizowane jeszcze w ubiegłym wieku są pozbawione artystycznej kreacji i relacji z otoczeniem. Jedyne współcześnie powstałe w latach 2006–2007 tego typu projekt na Ostrowie Lednickim¹⁵ jest zjawiskiem marginalnym, w porównaniu do niezwykle ostatnimi czasy aktywności tego typu działań w świecie, i licznych światowych realizacji z ubiegłego wieku. Poszukując definicji i terminologii oddającej najlepiej istotę takiej konstrukcji, wydaje się, że pojęcie **osłona archeologiczna**¹⁶, podobnie jak w języku angielskim i włoskim, jest najodpowiedniejsze – oddaje zarówno charakter architektoniczny obiektu, jak i pełnioną funkcję ochronną. W moim przekonaniu **osłona archeologiczna** powinna być rozumiana jako **rodzaj konstrukcji architektonicznej chroniącej odkryte w trakcie badań archeologicznych relikty *in situ*, która ma na celu minimalizację niekorzystnego dla substancji zabytkowej wpływu zewnętrznych warunków środowiska, zmiennych ze względu na otwarty charakter ekspozycji**. To oznacza, że wykluczam zaliczenie do typu osłon archeologicznych tych konstrukcji, które całkowicie zamykają powierzchnię objętą ochroną, tworząc przestrzeń (pomieszczenie), w której utrzymuje się sztucznie kontrolowane warunki środowiska¹⁷. Takie realizacje zwane przez włoskich architektów *chiusure*, a przez anglojęzycznych projektantów *losures*, są realizacją rezerwatu zamkniętego.

FUNKCJA OSŁON A PROBLEMATYKA KONSERWATORSKA

Podstawową funkcją osłony archeologicznej jest ochrona eksponowanego dziedzictwa archeologicznego wystawionego na niekorzystne czynniki zewnętrzne środowiska. Zakres takiej ochrony obejmuje przede wszystkim opady atmosferyczne (deszcz, śnieg), wiatr, przepływ powietrza, kondensację wilgoci i światło. Oczywiście jest, że w przypadku otwartych rezerwatów nie jesteśmy w stanie utrzymywać warunków klimatycznych na stałym poziomie i w zależności od panującej na zewnątrz pory roku i aury są one zmiennie, co nie sprzyja zachowaniu substancji zabytkowej i naraża ją na stopniowy proces degradacji. Już samo wydobywanie reliktyw spod warstw ziemi w trakcie badań archeologicznych zmienia warunki bytowania gwałtownie i jest to etap bardzo niebezpieczny z punktu widzenia reakcji substancji zabytkowej na nowe otoczenie (zmienna temperatura, wilgotność, mróz, zanieczyszczenie powietrza itp.). Okazuje się jednak, że osłony archeologiczne mogą mieć również niekorzyst-

to the surroundings. The only current project of that type, created in the years 2006–2007 in Ostrow Lednicki¹⁵, is a marginal phenomenon in comparison to the recently unusual frequency of such undertakings all over the world, and numerous global realisations from the previous century. Looking for a definition and terminology that would best describe such a structure, it seems that the term **'osłona archeologiczna'**¹⁶, like in English and Italian, is the most appropriate – it reflects both the architectonic character of the object and its protective function. I am convinced that **'osłona archeologiczna'** should be defined as a **type of an architectonic construction protecting relics *in situ* discovered during archaeological research, which is to minimise the impact of environmental conditions changeable because of the open character of the exhibition and detrimental to the historic substance**. That means I rule out as archaeological shelters such constructions which completely enclose the area under protection, creating a space (a room) where there are artificially controlled environmental conditions¹⁷. Such realisations, called *chiusure* by Italian architects and *losures* by English-speaking designers, are forms of closed reserves.

FUNCTIONS OF SHELTERS AND CONSERVATION ISSUES

The fundamental function of an archaeological shelter is protection of the displayed archaeological heritage exposed to the harmful environmental factors. The extent of such protection includes primarily the precipitation (rain, snow), wind, airflow, moisture condensation and light. Obviously, in the case of open reserves we are unable to maintain climatic conditions on the same level, so depending on the current season and weather they vary, which does not help to preserve the historic substance and exposes it to the risk of gradual deterioration. Even excavating the relics from under layers of soil during archaeological research violently changes the conditions in which they have been kept, which makes it a very dangerous stage considering the possible reaction of the historic substance to new surroundings (changing temperature, humidity, frost, air pollution etc.). However, it has turned out that archaeological shelters can also have a negative impact on the protected relics, and the natural environment conditions can change under the shelter increasing the temperature, humidity or access to light and UV radiation. Years-long experience in designing archaeological shelters on a large scale in such countries as Italy, Spain and Greece resulted in the need to analyse the reasons for the degradation of relics protected by such constructions. For instance, in Italy the research concerning the effectiveness of protection was carried out in 100 selected archaeological sites covered by shelters. Only 38.7% of those were considered effective¹⁸. In those considerations the material applied primarily in the roofing sections of such structures turned out to

Ryc. 3. Villa del Casale z osłoną zaprojektowaną w celu ochrony mozaik przez Franco Minissiego w 1957 roku, która generowała niebezpieczny dla relikwów wzrost temperatury, źródło: it.wikipedia.org

Fig. 3. Villa del Casale with the shelter designed to protect the mosaics by Franco Minissi in 1957, which generated higher temperatures dangerous for the relics, source: it.wikipedia.org

ny wpływ na chronione relikty, a warunki środowiska zewnętrznego ulegać mogą pod zadaszeniem zmianie, eskalując temperaturę, wilgotność czy dostęp światła i promieniowania UV. Wieloletnie doświadczenia związane z projektowaniem osłon archeologicznych na dużą skalę w krajach takich jak Włochy, Hiszpania czy Grecja sprawiły, iż zaczęto analizować przyczyny degradacji relikwów chronionych tego typu konstrukcjami. Przykładowo we Włoszech badaniom pod kątem skuteczności ochrony poddano 100 wybranych stanowisk archeologicznych zadaszonych osłonami. Jako skuteczne uznano tylko 38,7% z nich¹⁸. Kluczowy w rozważaniach na ten temat okazał się stosowany w tego typu konstrukcjach materiał, dotyczący przede wszystkim części pokrywającej. Oprócz materiału ważna jest także geometria osłony, jej kształt, który jest nie tylko elementem estetyki, ale i funkcji ochronnej, stabilność, trwałość oraz koszt inwestycji. W krajach śródziemnomorskich jednym z podstawowych problemów związanych z osłonami jest przegrzewanie substancji zabytkowej. Warunki termiczne pod osłonami bywają niejednokrotnie zdecydowanie gorsze niż poza nimi, co prowadzi do wysuszenia i powolnego procesu niszczenia murów oraz mozaik i malowideł ściennych¹⁹. Przeprowadzone przez Izraelski Urząd Starożytności badania wykazały, że stan połowy ze 106 analizowanych mozaik zadaszonych osłonami uległ pogorszeniu, podobnie źle zareagowały mozaiki w Villa del Casale (Włochy) zabezpieczone szklaną osłoną (ryc. 3), pod którą wilgotność i temperatura niebezpiecznie wzrastały, a przezroczyste dachy w Domu Ariadny w Pompejach chronią tylko połowicznie, przepuszczając zbyt dużo światła i nagrzewając chronione powierzchnie²⁰. Kolejnym niekorzystnym aspektem zauważonym w trakcie eksploatacji osłon jest promieniowanie UV, dlatego niezbędne jest stosowanie materiałów z ochroną przeciwsłoneczną. Istotna jest też możliwość regulacji przepływu powietrza w zależności od potrzeb substancji zabytkowej i panujących warunków atmosferycznych, co udało się osiągnąć m.in. na stanowisku archeologicznym w Bibracte we Francji²¹ (ryc. 4).

be the key factor. Besides the material, the geometry of the shelter, its shape which is not merely an element of the aesthetics but also its protective function, stability, endurance and the cost of the investment are also important. In the Mediterranean countries one of the fundamental problems associated with shelters is overheating the historic substance. Thermal conditions under shelters can often be much worse than outside, which leads to drying out and gradual deterioration of walls, mosaics and wall paintings¹⁹. The research carried out by the Israeli Office of Antiquities indicated that the condition of a half of the 106 analysed mosaics protected by shelters had deteriorated; such was also the case with the mosaics in Villa del Casale (Italy) protected by a glass shelter (fig. 3) under which humidity and temperature increased dangerously, while the transparent roofs in the House of Ariadne in Pompeii offer only partial protection as they let in too much light and heat up the protected areas²⁰. Another detrimental aspect observed during the exploitation of shelters is the UV radiation; therefore it is necessary to use materials with a sunscreen. It is also important to be able to regulate the airflow depending on the requirements of the historic substance and the weather conditions, which was achieved e.g. on the archaeological site in Bibracte in France²¹ (fig. 4).

In turn, too much air can result in damage to the material, even so resistant as stone, causing crumbling or micro-erosion. Glass sheets fixed to the elevation from mud brick in the fort in Capo Soprano in Gela in the years 1950–52, a Plexiglas roofing over the theatre in Eraclea Minoa installed in the years 1960–63, and the already mentioned metal structure with the acrylic glass (Plexiglas) roof in Villa del Casale built in the years 1957–63 are the three most controversial and famous examples in the international conservation debates. *Nota bene*, all three were designed by a well-known Italian architect, Franco Minissi. Nowadays, because of the deteriorating condition of the aforementioned objects, the shelters were removed, and new ones were designed according to the current standards (fig. 5). Those examples should be food for thought as far as budget management is concerned, since such poorly executed investments are examples of wasting public funds generating additional costs.²²

Another element important from the protection perspective is safeguarding against damp and moisture. Although the shelter protects from precipitation, damp can result from capillary rise of water and naturally air humidity, thus it is essential to determine weather conditions or the lay of the land, and install drainage if necessary.

Anchoring the load-bearing structures for the shelter is also a question that should be thoroughly discussed at the project stage. On the one hand, the stability and consequently the endurance of the structure is important, on the other the specificity of archaeological heritage protection demands to minimise interfering in the cultural accumulation, which should limit the use

Ryc. 4. Osłona relikwii na stanowisku archeologicznym w Bibracte, pokrycie wykonane z tkaniny z włókna szklanego, wodoodporne, nie przepuszcza promieniowania UV, wyjmowane pionowe elementy tekstylne pomagają regulować klimat wewnętrzny. Źródło: Stefanos Koufopoulos, <https://repository.tudelft.nl>

Fig. 4. Shelter over relics on the archaeological site in Bibracte, the covering was made from a fiberglass fabric, waterproof, does not let in UV radiation, removable vertical textile elements help to regulate the climate inside. Source: Stefanos Koufopoulos, <https://repository.tudelft.nl>

Zbyt intensywne przewietrzanie może z kolei prowadzić do uszkodzeń w materiale, nawet tak odpornym jak kamień, powodując wietrzenie lub mikroerozję. Tafle szkła umieszczone na elewacji z cegły glinianej w formie w Capo Soprano w Gela w latach 1950–52, z pleksi nad teatrem w Eraclea Minoa w latach 1960–63 i wspomniana już metalowa konstrukcja z połącją dachową ze szkła akrylowego (pleksiglas) w Villa del Casale w latach 1957–63 stanowią trzy najbardziej kontrowersyjne i najbardziej znane przypadki na arenie międzynarodowych dyskusji konserwatorskich. Notabene wszystkie trzy zostały zaprojektowane przez znanego włoskiego architekta Franco Minissiego. Obecnie, ze względu na pogarszający się stan wymienionych obiektów, osłony zostały usunięte, a nowe zaprojektowano według współczesnych standardów (ryc. 5). Przykłady te powinny dać do myślenia także w kwestii gospodarowania budżetem, gdyż źle wykonane tego typu inwestycje są przykładem marnotrawstwa publicznych środków finansowych i generowania dodatkowych kosztów²².

Kolejnym ważnym z punktu widzenia ochrony elementem jest zabezpieczenie przed zamakaniem i zawilgoceciem. O ile osłona zatrzymuje opady atmosferyczne, zawilgocecie może wynikać z podciągania kapilarnego

of deep foundations, not to mention realisations that stabilise the construction by being directly mounted in the protected object (fig. 6). So far the most frequently used solution involves moving construction posts as far as possible from the preserved relics, an example of which is fairly old yet very aesthetic and functional shelter over the royal palace in Malia in Crete, realized in 1990, and renewed in 2013²³ (fig. 7). It has to be remembered, however, that such a solution does not protect the archaeological site and cultural accumulations, but merely the relics visible on the surface. Therefore it is better to use non-invasive methods e.g. fastening the load-bearing structure without digging into the archaeological layers. A model here can be the technology applied in Bibracte, where all vertical brackets rest on the horizontal double frame of the runner which is on the gabions filled with rubble²⁴. The construction is stable and durable, but at the same time can be easily dismantled without damaging the historic substance or accumulations.

The shape of the designed shelter is also important for the preservation of relics. On sites with heavy and frequent precipitation, round, often morphological, forms so popular in today's architecture and visually interesting will be more efficient. Such curved shelters allow water to run off freely, and the lower they descend, the more they reduce the danger of leaking onto the relics, as well as protecting against the wind and damp (fig. 8). Again one should quote here the solution from Malia in Crete where, after almost 30 years of use,

Ryc. 5. Relikty fortecy Capo Soprano, nowa aranżacja po demontażu osłony projektu Franco Minissiego, obecny projekt autorstwa Fortunato Motta wykonany w 2008 r.; fot. F. Lombardo, 2009, źródło: *Urban archaeology enhancement / Valorizzare l'archeologia urbana*, (red.) Maria Clara Ruggieri Tricoli, Maria Luisa Germanà, ISBN 978-884673444-0, Palermo 2013, s. 194

Fig. 5. Relics of the Capo Soprano fort, a new arrangement after dismantling the shelter designed by Franco Minissi, current design by Fortunato Motta made in 2008; photo F. Lombardo, 2009, source: Urban archaeology enhancement / Valorizzare l'archeologia urbana, (ed.) Maria Clara Ruggieri Tricoli, Maria Luisa Germanà, ISBN 978-884673444-0, Palermo 2013, p.194

Ryc. 6. Termy Vigliatore (prowincja Messyna), rzymska willa San Biagio, wnętrze. Fot. Francesco Pintaudi, źródło: *Urban archaeology enhancement / Valorizzare l'archeologia urbana*, (red.) Maria Clara Ruggieri Tricoli, Maria Luisa Germanà, ISBN 978-884673444-0, Palermo 2013

Fig. 6. Vigliatore thermae (Messina province), Roman villa San Biagio, interior. Photo: Francesco Pintaudi, source: Urban archaeology enhancement / Valorizzare l'archeologia urbana, (ed.) Maria Clara Ruggieri Tricoli, Maria Luisa Germanà, ISBN 978-884673444-0, Palermo 2013

i samej wilgotności powietrza oczywiście, stąd ważne jest też określenie warunków klimatycznych czy ukształtowania terenu i w razie potrzeby wykonanie drenażu zabezpieczającego.

Kwestia zakotwiczenia konstrukcji nośnych pod docelową osłonę jest problemem, który również powinien podlegać szerokiej dyskusji podczas etapu projektowego. Z jednej strony ważna jest stabilność, a co za tym idzie, trwałość konstrukcji, z drugiej specyfika ochrony dziedzictwa archeologicznego wymaga, by minimalizować interwencję w nawarstwienia kulturowe, co ograniczać powinno używanie głębokiego fundamentowania, nie mówiąc już o realizacjach, które stabilizują konstrukcję poprzez bezpośredni montaż w chronionym obiekcie (ryc. 6). Rozwiązania dotychczas najczęściej stosowane to rozpostarcie słupów konstrukcyjnych jak najdalej od

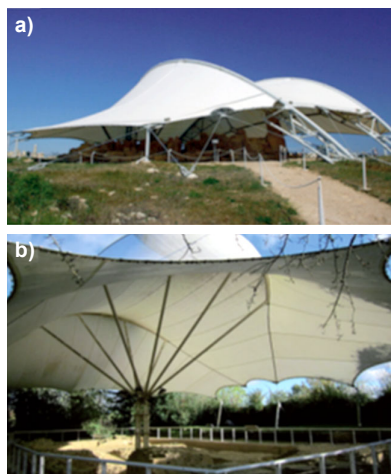
chronionych reliktyw, czego przykładem jest licząca już swoje lata, ale bardzo estetyczna i funkcjonalna osłona pałacu królewskiego w Malii na Krecie zrealizowana w 1990 roku, a odnowiona w 2013²³ (ryc. 7). Należy jednak pamiętać, że takie rozwiązanie nie ochrania stanowiska archeologicznego i nawarstwień kulturowych, a jedynie widoczne na powierzchni relikty. Dlatego lepiej zastosować metody nieinwazyjne osadzając np. konstrukcję nośną bez zagłębiania w warstwy archeologiczne. Wzorcowa może być technologia zastosowana w Bibracte, gdzie wszystkie pionowe wsporniki spoczywają na poziomej podwójnej ramie szyny, która znajduje się na gabionach wypełnionych gruzem²⁴. Konstrukcja jest stabilna i trwała, jednocześnie może zostać bez problemu zdemontowana nie niszcząc substancji zabytkowej ani nawarstwień.

Także kształt zaprojektowanego zadaszienia ma znaczenie dla ochrony reliktyw. W miejscach o dużych i częstych opadach atmosferycznych lepiej sprawdzą się obłe, często morfologiczne formy, tak współcześnie popularne w architekturze i wizualnie ciekawe. Tego typu wyłączenia osłon dają możliwość swobodnego spływania wody, a im niżej są poprowadzone, tym bardziej redukują możliwość zaciekania na relikty, osłaniają też przed wiatrem i wilgocią (ryc. 8). Ponownie należy tu przywołać rozwiązanie z Malii na Krecie, gdzie po prawie 30 latach użytkowania okazało się, że zastosowana osłona bardzo dobrze chroni nietrwałe mury pałacu zbudowane z suszonej cegły przed wilgotnym, słonym morskim wiatrem. Notabene drewniane pokrycie osłony doskonale opiera się niszczącemu działaniu

Ryc. 7. Osłona o drewnianej konstrukcji rozpięta nad reliktywami pałacu minojskiego w Malii na Krecie, przykład prawidłowych rozwiązań stosowanych do panujących warunków klimatycznych i specyfiki materiału zabytkowego (cegła suszona), źródło: E. Danzi, *Metodologie di indagine. La schedatura delle coperture archeologiche: alcune riflessioni sull'impostazione metodologica del progetto*, [w:] *Archeologia e Contemporaneo*, (red.) A. Indrigo i A. Pedersoli, Università luav di Venezia, luav 81, Venezia 2010

Fig. 7. Shelter on a wooden structure stretched over the relics of the Minoan palace in Malia in Crete, an example of a proper solution suitable for the local climate conditions and the specificity of the historic material (dried brick), source E. Danzi, *Metodologie di indagine. La schedatura delle coperture archeologiche: alcune riflessioni sull'impostazione metodologica del progetto*, [in:] *Archeologia e Contemporaneo*, (ed.) A. Indrigo and A. Pedersoli, Università luav di Venezia, luav 81, Venezia 2010

Ryc. 8. Hagar Qim, Malta (a), Pałac Biskupi w Witney, Anglia (b), oba pokryte włóknem szklanym i PTFE, źródło: Cristina Cabello Briones, *How to evaluate shelters for archaeological sites: some recommendations based on the use of exposure trials*, *Ge-conservación*, n° 11/2017. ISSN: 1989-8568

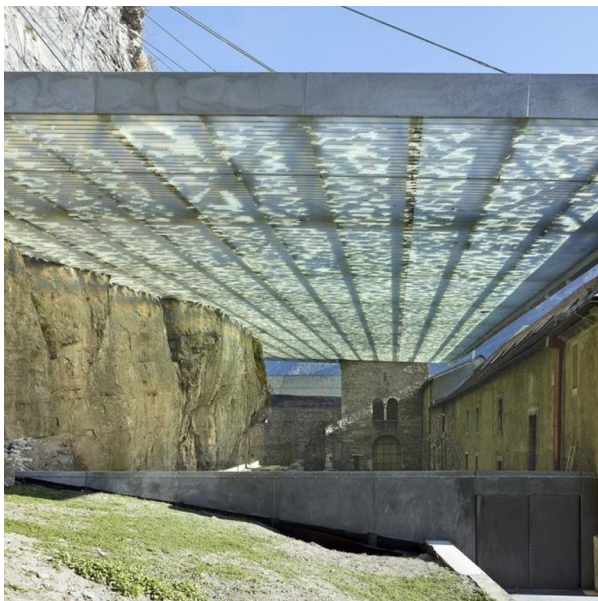
Fig. 8 Hagar Qim (Malta) and b) Bishop's Palace (Witney, England), both covered with fiberglass and PTFE, source: Cristina Cabello Briones, *How to evaluate shelters for archaeological sites: some recommendations based on the use of exposure trials*, *Ge-conservación*, n° 11/2017. ISSN: 1989-8568

the shelter very well protected the fragile walls of the palace built from dried brick against the moist, salty sea breeze. *Nota bene*, the wooden cover of the shelter can

Ryc. 9. Domus romana in Castellone di Suasa, materiał: miedź oksydowana, świetliki nad mozaikami i atrium wykonano ze szkła, listwy dystansowe wykonano z drewna jodłowego, zastosowano drenaż w wodoszczelnych płytach miedzianych oraz izolację termiczną, projekt arch. Nazzareno Petrini – Studio Petrini Solustri & partners, źródło: <https://copperconcept.org/it/riferimenti/copertura-della-domus-romana-castelleone-di-suasa>

Fig. 9. Domus romana in Castellone di Suasa, material – oxidised copper, skylights above the mosaics and the atrium were made of glass, spacer bars were made from fir wood, drainage in waterproof copper plates and thermal insulation were applied, design by Arch. Nazzareno Petrini – Studio Petrini Solustri & partners, source: <https://copperconcept.org/it/riferimenti/copertura-della-domus-romana-castelleone-di-suasa>

Ryc. 10, 11. Opactwo w St. Maurice, Szwajcaria. Średniowieczne opactwo zlokalizowano u podnóża pionowej ściany skalnej, z której od wieków spadały odłamki kamieni niszcząc zabudowę klasztoru. Zaprojektowana nad ruinami osłona przymocowana została do skały trzema głęboko zakotwiczonymi uchwytami pod liny trzymające prostokątną siatkę ujętą w ramę. Na niej ważące 170 ton odłamki skalne symbolizujące przyczynę zniszczenia. Uzyskano efekt ażurowości i delikatnie sączącego się światła dającego odpowiedni nastrój kontemplacyjny nawiązujący do specyfiki miejsca. Projekt: Savioz Fabrizzi Architects, 2010, źródło: fot. Thomas Jantscher <https://www.archdaily.com/230941/coverage-of-archaeological-ruins-of-the-abbey-of-st-maurice-savioz-fabrizzi-architectes>

Fig. 10, 11. Abbey in St. Maurice, Switzerland. Medieval abbey is located at the foot of a vertical rock face from which stone rubble fell for centuries damaging abbey buildings. The shelter designed above the ruins was fixed to the rock with three deeply embedded anchors for ropes holding the rectangular net frame. On it pieces of rubble weighing 170 tonnes symbolise the cause of the damage. The obtained effect of latticework and subtle light seeping in created a contemplative mood alluding to the specificity of the place. Project: Savioz Fabrizzi Architects, 2010, source: photo Thomas Jantscher <https://www.archdaily.com/230941/coverage-of-archaeological-ruins-of-the-abbey-of-st-maurice-savioz-fabrizzi-architectes>

soli w miejscach położonych w strefie nadmorskiej, w przeciwieństwie do konstrukcji z metalu. Tam, gdzie klimat jest suchy, a ryzyko opadów niewielkie, sprawdzają się płaskie zadaszenia (ryc. 9). Naturalna wymiana powietrza i systemy przewietrzania są ważne tam, gdzie osłona jest rozprowadzona nisko. Szczegółową analizę zadaszeń przeprowadził Sandro Ranellucci w 2009 roku, biorąc pod uwagę materiał i jego wpływ na zachowanie relikwów w tworzącym się pod osłonami specyficznym mikroklimacie. Omówił m.in. zachowanie materiałów przezroczystych, tj. poliwęglanu, szkła, metakrylanu, półprzezroczystych i opalizujących (różnego rodzaju materiały satynowane) i nieprzezroczystych (blachy, włókna węglowe, cement, drewno, płytki). Analizował sztywność, elastyczność elementów, odporność na ściskanie, zginanie, wybrzuszenia, nacięcia, promienie UV, a także trwałość i wpływ na środowisko²⁵.

PODSUMOWANIE

Projektując osłony archeologiczne należy uwzględnić indywidualne cechy stanowiska archeologicznego. Szczegółowej analizie podlegać powinien stan zachowania relikwów, rodzaj chronionego lub chronionych obiektów, materiał, skala. Istotne są wszystkie dane związane z otaczającymi warunkami klimatycznymi. Na podstawie zebranych informacji można podjąć decyzje dotyczące zastosowania optymalnego materiału zarówno dla konstrukcji nośnych, jak i dla

perfectly withstand the destructive impact of salt and works well in places located close to the seashore, in contrast to metal constructions. On sites where the climate is arid and the risk of precipitation small, flat roofs work very well (fig. 9). The natural air exchange and airing systems are important on sites where the shelter is stretched low. A detailed analysis of roofing was carried out by Sandro Ranellucci in 2009, considering the material and its impact on the preservation of relics in the specific micro-climate created under the roofs. He discussed e.g. the behaviour of transparent materials i.e. polycarbonate, glass, methacrylate, semi-transparent and opalescent (various types of satin materials) as well as opaque (metal sheets, carbon fibres, cement, wood and tiles). He analysed rigidity and flexibility of elements, resistance to compression, bending, bulging, notches, and UV radiation, as well as endurance and impact of the environment²⁵.

CONCLUSION

While designing archaeological shelters, one has to consider individual features of an archaeological site. The state of preservation of relics, the type of the protected object or objects, material and scale should be analysed in detail. All data related to the climatic conditions of the surrounding environment are vital. On the basis of collected information decisions can be made concerning the application of optimum materials

samemu zadaniu, sposobu umocowania, kształtu, skali, rozpiętości lub liczby niezbędnych osłon, ich transparentności, ochrony przeciwsłonecznej, systemu przewietrzania, drenażu itp. Powstała konstrukcja musi korespondować z otoczeniem oraz powinna nawiązywać merytorycznie do specyfiki chronionego dziedzictwa (ryc. 10, 11).

Ponieważ należy się spodziewać w najbliższym czasie rozwoju tego typu inwestycji na większą skalę w Polsce w związku z rosnącym popytem na ekspozycję dziedzictwa archeologicznego oraz stale zwiększającym się zasobem stanowisk archeologicznych, warto wyciągnąć wnioski z wieloletnich doświadczeń innych krajów europejskich i przygotować odpowiednie warunki prawne oraz wymogi konserwatorskie i projektowe pod realizację osłon archeologicznych.

both for the load-bearing structures and the roofing itself, the way of fixing, the shape, the scale, the span or the number of necessary shelters, their transparency, sunscreen protection, airing system, drainage etc. The created construction must correspond to the surroundings and ought to allude to the specificity of the protected heritage (fig. 10, 11).

Since in the near future the development of such investments in Poland on a larger scale is only to be expected as a result of the growing demand for exhibiting archaeological heritage, and a constantly growing number of archaeological sites, it is worth drawing conclusions from years-long experience of other European countries, and prepare appropriate legal regulations, as well as conservation and design guidelines for the realisation of archaeological shelters.

¹ Seminarium Cagliari 2000.

² Karta Łożańska 1989.

³ Karta Krakowska 2000.

⁴ Termin rezerwat archeologiczny określa Europejska Konwencja o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego, Art. 4, point 1, ratyfikowana w Polsce w 1992 (Dz.U. z 1996 nr 120, poz.564), mimo to do dzisiaj wspomniana ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nie definiuje jednoznacznie terminu rezerwat archeologiczny (Dz.U. z 2018 r., poz. 2067).

⁵ W. Hensel, *Archeologia żywa*, Warszawa 1973, s. 286.

⁶ M. Konopka, *Rezerwy archeologiczne w Polsce. Problem definicji i liczby*, *Ochrona Zabytków* 1980, 33:292–298.

⁷ Por. także Z. Rajewski, *O rezerwach archeologicznych w Polsce*. *Wiadomości Archeologiczne*, 25, 1959, 240–247; idem, *Pokaz zabytków w terenie*. *Wiadomości Archeologiczne*, 30, 1966, s102–116; idem, *Rezerwy archeologiczne i muzea na wolnym powietrzu*, *Archeologia Polski*, 13, 1968, s. 429–442; D. Werczyński, *Atrakcje dla turystyki archeologicznej w Polsce. Rezerwy archeologiczne oraz muzea archeologiczne i zbiory zabytków ruchomych*, [w:] M. Kuczera (red.), *Nowe trendy w naukach humanistycznych i społeczno-ekonomicznych*, Wyd. Creativetime, Kraków 2011, s. 35–42; idem, *Wybrane atrakcje archeoturystyczne w Polsce*, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna* 2012, nr 20.

⁸ A. Kadłuczka, *Ochrona zabytków architektury i urbanistyki, zarys doktryny i teorii*, Wyd. SKZ – PK, Kraków 2001, s. 115.

⁹ Karta Ateńska 1931 i Karta Wenecka 1964 traktują ochronę dziedzictwa archeologicznego łącznie z dziedzictwem architektonicznym, Karta Łożańska 1989 poświęcona jest ściśle dziedzictwu archeologicznemu, a Karta Krakowska 2000 jako pierwsza traktuje dziedzictwo archeologiczne indywidualnie, dostrzegając złożoność zagadnień związanych z jego ochroną.

¹⁰ B. Kwiatkowska-Kopka, *Pomnik historii – i inne formy nobilitacji zabytku jako priorytetu na rzecz powszechnego dotępu do dziedzictwa i jego promocji*, *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 43/2015, s. 105; por. idem, *Rezerwat archeologiczno-architektoniczny – treść i forma*, [w:] Konferencja Polskich Muzeów Historycznych, Poznań – Gniezno 2011.

¹¹ B. Kwiatkowska-Kopka, *ibidem*, s. 105–106.

¹² Por. Z. Kobyliński, *Kryteria wartościowania dziedzictwa archeologicznego*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe fundamentem rozwoju cywilizacji. Materiały konferencyjne*, Kraków 2000, s. 498–508; B. Kwiatkowska-Kopka, *Archaeological reserve-past and present*,

materiały niepublikowane, referat wygłoszony na konferencji.

¹³ M. Bassani, *Il punto di vista dell'archeologo*, [w:] *Archeologia e Contemporaneo*, (red.) A. Indrigo i A. Pedersoli, Università Iuav di Venezia, luav 81, Venezia 2010, s. 10.

¹⁴ K. Stala, *Rola i znaczenie dziedzictwa archeologicznego we współczesnej przestrzeni miejskiej*, *Czasopismo Techniczne, seria ARCHITEKTURA*, 6-A/2015, s. 198–215.

¹⁵ Por. A. Kaszubkiewicz, *Nowa osłona nad relikiami wczesnoromańskiego palatium na Ostrowie Lednickim*, *Studia Lednickie IX*, Lednica 2008, s. 349–352.

¹⁶ Termin osłona archeologiczna został użyty także przez A. Kaszubkiewicza i jest w mniemaniu autorki terminem najlepiej określającym tego typu konstrukcje.

¹⁷ Elena Vasić-Petrović, Ana Momčilović-Petronijević dzielą osłony na otwarte, częściowo zamknięte i zamknięte, z czym polemizuję, swoje stanowisko przedstawiając powyżej w tekście. Por. *Shelters for archaeological sites in Serbia: a research aiming to develop guidelines for future design and construction*, *Facta Universitatis Series: Architecture and Civil Engineering*, Vol. 13, No 2, 2015, pp. 113–121 DOI: 10.2298/FUACE15020113V.

¹⁸ Cristina Cabello Briones, *How to evaluate shelters for archaeological sites: some recommendations based on the use of exposure trials*, *Ge-conservación* n° 11/2017. ISSN: 1989–8568, s. 35.

¹⁹ Por. M. Demas, *Protective Shelters for Archaeological Sites*, chapter 4, [in:] Roby, T. & Demas, M. (eds.) *Mosaics In Situ: An Overview of the Literature on Conservation of Mosaics In Situ*, LA: The Getty Conservation Institute, 2011.

²⁰ Cristina Cabello Briones, *How to evaluate shelters for archaeological sites: some recommendations based on the use of exposure trials*, *Ge-conservación* n° 11/2017. ISSN: 1989–8568, s. 35, por. Ministero per i Beni e le Attività Culturali & Istituto Centrale per il Restauro, *Le Coperture delle aree archeologiche*. Museo aperto. Roma: Gangemi Editore 2006; J. Neguer, Y. Alef, Rapid, *Assessment of Shelters over Mosaics: Initial Results from Israel*. 9th Conference of the International Committee for the conservation of mosaics (Tunisia, 2005).

²¹ Stefanos Koufopoulos, *Open-air archaeological shelters, precedences, types and systems*, Faculty of Architecture & the Built Environment, Delft University of Technology Julianalaan 134, 2628BL Delft, <https://repository.tudelft.nl>.

²² Maria Luisa Germanà, *Archaeological construction and its relationship with place: the theme of shelters* *Costruito archeolo-*

gico e rapporto con il luogo: il tema delle coperture [in:] *Urban archaeology enhancement Valorizzare l'archeologia urbana*, (red.) Maria Clara Ruggieri Tricoli, Maria Luisa Germanà, ISBN 978-884673444-0, Palermo 2013, s. 194.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ E. Danzi, *Metodologie di indagine. La schedatura delle coperture archeologiche: alcune riflessioni sull'impostazione metodologica del progetto*, [w:] *Archeologia e Contemporaneo*, (red.) A. Indrigo i A. Pedersoli, Università Iuav di Venezia, Iuav 81, Venezia 2010, s. 8, ISSN 2038-7814.; Sandro Ranellucci, *Coperture archeologiche – Allestimenti protettivi sui siti archeologici*, 2009.

Streszczenie

Niniejszy artykuł dotyczy problemów konserwatorskich związanych z projektowaniem konstrukcji osłonowych nad relikami eksponowanymi w otwartych rezerwatach archeologicznych. Poruszono tu kwestie związane z definicją osłony, terminologią oraz jej funkcją. Na podstawie badań prowadzonych przede wszystkim przez włoskich uczonych udowodniono, że nieodpowiednio zastosowane lub źle dobrane osłony przyczyniają się do procesów degradacyjnych chronionej substancji zabytkowej. Największe zagrożenie dla relików znajdujących się pod osłonami stanowi powstający tam specyficzny mikroklimat, który trudno jest kontrolować, ale można minimalizować jego niekorzystne skutki posiadając odpowiednią wiedzę dotyczącą uwarunkowań klimatycznych otoczenia oraz reakcji substancji zabytkowej w zaistniałych zmiennych warunkach atmosferycznych, a także uwzględniając stan zachowania relików. Artykuł ma na celu zwrócenie uwagi na ten niezwykle ważny proces analityczny i badawczy, który powinien poprzedzać prace projektowe i warunkować decyzje co do sposobu ich realizacji.

Abstract

This article addresses conservation issues associated with designing shelter structures over relics exhibited in open archaeological reserves. Questions concerning the definition of a shelter, terminology and the function were discussed here. On the basis of the research carried out mainly by Italian scientists it has been proved that inappropriately applied or poorly selected shelters contribute to the degradation of the preserved historic substance. The greatest danger to the relics preserved under the shelters is posed by the specific microclimate created there, which is difficult to control, but its negative influence can be minimised when one has sufficient knowledge concerning climate conditions of the surroundings and the reaction of the historic substance in the known changeable weather conditions, and considering the state of preservation of the relics. The article is to draw attention to that extremely important analytical and research process which ought to precede project work and condition decisions about the manner of realising those projects.

Jacek Węclawowicz*

Dwór w Burbiszkach. Problemy i metody rewitalizacji

The manor house at Burbiszki. Problems and methods of revitalisation

Słowa kluczowe: dwory litewskie, rekonstrukcja, rewitalizacja

Key words: Lithuanian manor houses, reconstruction, revitalisation

Nazwa Burbiszki jest popularna w języku litewskim i w wolnym tłumaczeniu oznacza spienioną wodę. Po polskiej stronie wieś Burbiszki znajduje się w powiecie sejneńskim, niedaleko granicy państwowej. Na Litwie nazwa ta pojawia się trzykrotnie: jako wieś koło Radziwiliszek, jako południowo-zachodnie przedmieście Wilna i jako mało znana, niewielka osada w Onikszyńskim Parku Regionalnym, około 130 km na północ od Wilna. Tam właśnie znajduje się okazały dwór, który kilka lat temu został odnowiony, uzupełniony, a wnętrza zostały w całości zrekonstruowane.

Kiedy myślimy o litewskim dworze, wyobrażenia nasze są zdominowane przez mickiewiczowski opis Soplicowa. Powinien zatem stać „śród pól (...) nad brzegiem ruczaju, na pagórku niewielkim, we brzozowym gaju”, a ponadto być „z drewna, lecz podmurowany”. W Burbiszkach znajdziemy tylko niewielki pagórek i ruczaj – płynącą nieopodal Onikszynekę. Rzeczywistość była bowiem o wiele bardziej zróżnicowana...

Dzieje tego dworu były do niedawna tylko pobieżnie opracowane na podstawie bardzo nielicznych źródeł nie sięgających dalej niż do połowy wieku XIX¹. Ostatnie kwerendy archiwalne przyniosły o wiele więcej informacji, lecz nadal niektóre etapy przemian architektury są nierozpoznane².

Od wieku XVII okolica była własnością Akademii Wileńskiej zarządzanej przez zakon jezuitów, toteż nic dziwnego, że pierwsze plany opracował w roku 1752 jezuicki architekt, o. Paweł Giżycki SJ, znany bardziej jako

In Lithuanian language the name Burbiszki means something like foamed water. In North-East Poland the village of Burbiszki is located near the district town of Sejny, not far from the state border. In Lithuania, the name appears three times: as a manor near Radziwiliszki village, as a south-western suburb of Vilna and as a less known small settlement in the Onikszy Regional Park, some 130 km north from Vilna. This is where the magnificent manor house is located, which was renovated a few years ago and its interiors were completely reconstructed.

Thinking about the Lithuanian manor house, our thoughts are dominated by the romantic vision of Soplicowo described by a poet Adam Mickiewicz ca. 1832–1834. It should stand “among the fields (...) over a stream, on a small hill, in a birch grove”, and also should be “made of wood, but underpinned”. In Burbiszki we can find only a small hill and a small river – Onikszynek flowing nearby. The reality was more diverse...

Until recently, the history of this manor house was based on very few sources not reaching further than the mid-nineteenth century¹. The recent archival queries have brought much more information, but some stages of architecture change are still not recognized².

Since the 17th century, the area was owned by the Vilnius Academy managed by the Jesuit Order, so it is not surprising that the first plans of the house were made in 1752 by the Jesuit architect Father Paweł Giżycki SJ, well

* Architekt specjalizujący się w problematyce konserwacji zabytków

* *An architect, specializing in conservation issues*

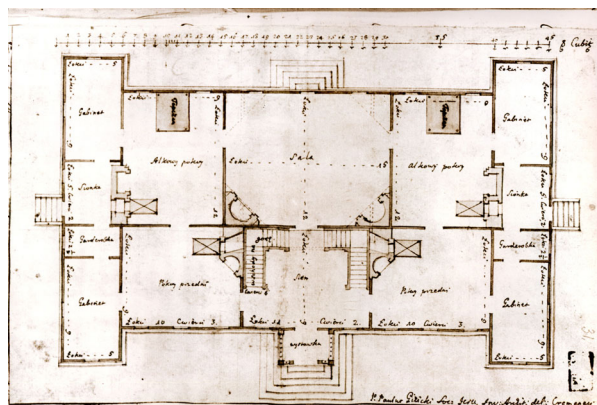
projektant okazałych kościołów³. Zachowały się dwa jego rysunki: rzut dworu i elewacja frontowa⁴. Oprócz walorów historycznych i artystycznych są pouczającym przykładem ówczesnego projektowania, gdzie elementy ścian znaczone są schematycznie, ale infrastruktura instalacyjna, piece, kominki, kanały kominowe są rozrysowane bardzo precyzyjnie. Podobnie rozrysowane są także dekoracyjne detale elewacji. Wymiary podane są w łokciach. W owych czasach litewski łokieć liczył 65,5 cm⁵. Przeliczając na współczesne miary powierzchnia parteru liczyła około 600 m², w tym był salon liczący około 80 m² (ryc. 1).

Rzut jest dwutraktowy z niewielkimi narożnymi alkierzami. Dwukondygnacyjny ryzalit środkowy mieści sień i wspomniany salon na jej przedłużeniu. Schody w sieni o dwu symetrycznych biegach wspierają się na arkadach i prowadzą na piętro do pokoi na poddaszu, doświetlonych lukarnami – po trzy po każdej stronie ryzalitu.

W kompozycji elewacji odczytujemy reminiscencje manieryzmu, nierzadkie w stylistyce późnego baroku⁶. Lukarny poddasza są zróżnicowane, po każdej stronie środkowe są wyższe, a ukośne linie ich tympanonów mają swoją kontynuację w krawędziach monumentalnego tympanonu ryzalitu. Dzięki temu schemat kompozycyjny całej elewacji opiera się na trójkącie równoramiennym, co decyduje o jej zwartości i harmonii. Ponadto warto zauważyć, że wejście do sieni prowadzi przez niewielką werandę. Portyki kolumnowe pojawiają się znacznie później, w stylistyce klasycyzmu (ryc. 2).

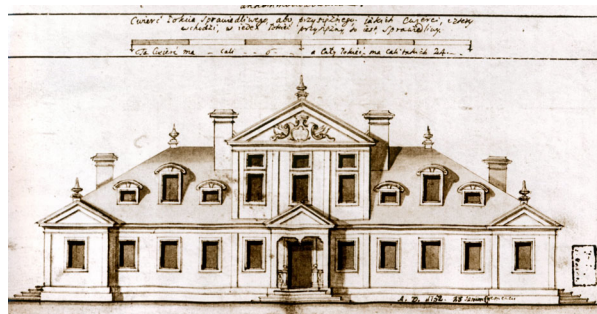
Przebudowy dworu były dwie. W nieznanym czasie, być może w latach trzydziestych wieku XIX, do alkierzy dobudowano aneksy ze schodami. Świadczą o tym ich ostrołukowe okna w romantycznej neogotyckiej stylizacji. Ponownie dwór został przebudowany w połowie wieku XIX. Obniżono ryzalit środkowy, lecz powiększono pomieszczenia na osi – sień i salon – oraz nadbudowano alkierze boczne, które w kompozycji bryły stały się wydatnymi ryzalitami. W miejsce wejściowej werandy dodano niski portyk arkadowy z datą na fryzie „Roku 1853 Lipca 4 dn.”⁷ (ryc. 3). We wnętrzu zmiany były mniej znaczące. W sieni zlikwidowano schody, lecz pozostawiono arkady niegdyś je podtrzymujące⁸. Ponadto pośrodku budynku, niejako na dachu, postawiono niewielki belwederek – pomieszczenie o kilkumetrowej powierzchni, z oknami w każdej ścianie, dostępne schodkami ze strychu. Belwederek taki są częstym motywem w architekturze dworskiej na Litwie około połowy wieku XIX. Wznoszono je jako najwyższe kondygnacje podwyższonych alkierzy, np. w pałacu w Werkach⁹, lub jako zwieńczenia dobudowanych wież, np. we dworze w Liszkach¹⁰. Z burbiskiego belwederek można było podziwiać rozległą panoramę pól i lasów z taflą pobliskiego jeziora Rubiki i widocznymi w oddali wieżami kościołów sąsiednich wsi.

Nie jest znany autor tej przebudowy. Data na fryzie jest wykonana z żeliwnych cyfr i liter. Takie same żeliwne cyfry „1853” widnieją na fryzie portyku kolumnowego w kościele w pobliskich Widziszkach¹¹. Według lokalnej,

Ryc. 1. Paweł Giżycki, projekt dworu w Burbiskach z r. 1752, rzut poziomy (wg Betlej, 2012)

Fig. 1. Paweł Giżycki, *Burbiski Manor house, plan at ground level, 1752 (after Betlej, 2012)*

Ryc. 2. Paweł Giżycki, projekt dworu w Burbiskach z r. 1752, elewacja frontowa (wg Betlej, 2012)

Fig. 2. Paweł Giżycki, *Burbiski manor house, front elevation 1752 (after Betlej, 2012)*

Ryc. 3. Burbiszki, dwór, portyk arkadowy z datą na fryzie (fot. J. Węclawowicz)

Fig. 3. *Burbiszki, manor, arcade portico with date on a frieze (photo J. Węclawowicz)*

known as a designer of magnificent churches³. Two of his drawings have been preserved: the layout of the manor house and the front elevation⁴. In addition to historical and artistic values, they are an informative example of a design, where the walls are marked schematically, but the infrastructure: stoves, fireplaces, chimney channels are drawn very precisely. Decorative façade details are also drawn in details. All units of length are in ells. At that time, the Lithuanian ell was 65.5 cm⁵ long. Converting to modern measures, the ground floor area was about 600 m², including a drawing room of about 80 m² (fig. 1).

lecz niepewnej tradycji autorem przebudowy dworu i budowy kościoła miał być ten sam budowniczy.

Ważnym okresem zmian dla architektury dworu było włączenie północnej części historycznego województwa wileńskiego do Republiki Litewskiej po pierwszej wojnie światowej. Dwór zakupił ksiądz Franciszek Zabięło (lit. Zabiela), który urządził we dworze kaplicę parafialną, plebanię i szkołę czteroklasową. Powiększając kaplicę przebił ścianę traktową, łącząc dwa duże pomieszczenia, a od strony parku dobudował trójboczną absydę. W miejscu belwederka wznosił strzelistą sygnaturkę. Stan taki utrzymał się ze zmiennym szczęściem do roku 1947. Wtedy usunięto proboszcza, a szkolne klasy wypełniły wszystkie wnętrza dworu. W kaplicy urządzono salę gimnastyczną. Dopiero po roku 1990 szkołę przeniesiono do nowego budynku, a dwór przez dziesięć lat czekał na inwestora i nową funkcję. W latach 2011–2014 prywatni inwestorzy z firmy „UAB Livintus” pozyskali fundusze unijne i przeprowadzili generalny remont konserwatorski.

Pomimo burzliwych dziejów, jakie przeszedł dwór w wieku XX, stan zachowania był zaskakująco dobry. Przetrwiała pełna struktura architektoniczna oczywiście bez sygnaturki. We wnętrzach zachowała się w dobrym stanie stolarka dwuskrzydłowych płycinowych drzwi modrzewiowych, niegdyś mazerowanych. Przetrwwały piece z białych porcelanowych kafli z dekoracją architektoniczną i figuralną¹² oraz kominki – żeliwne, z dekoracją neorokokową i jeden kominek z okładziną marmurową. Warto przywołać w tym miejscu smutny stan i krótki żywot naszych dworów i pałaców przeznaczonych po roku 1945 na cele oświatowe: np. pałac w Krasicy czy pałac w Krzeszowicach, kompletnie zdewastowany.

Niestety kiedy przystąpiono do opracowania projektu konserwatorskiego okazało się, że z wyposażenia dworskich wnętrz zachowała się w miejscowej Izbie Regionalnej jedna filizanka z talerzykiem. Znane opisy dworu są lakoniczne¹³, a wśród nielicznych dawnych fotografii dominują międzywojenne, z czasów księdza Zabięła. Projekt konserwatorski elewacji był zachowawczy, ale projekt wnętrz opierał się na koncepcji dalekiej od uznanych doktryn – był pełną kreacją konserwatorską. Podobnie z braku źródeł ikonograficznych i realnych opisów Adolf Szyszko-Bohusz sto lat temu rekonstruował wnętrza wawelskie w sposób, który prof. Karol Estreicher zwięźle określał: „nie wiemy jak było, ale jak mogło być”¹⁴. Zresztą pół wieku później tak samo aranżował wnętrza Collegium Maius. Z konieczności zatem autorzy rekonstrukcji wnętrz burbiskiego dworu, działający pod nadzorem Dariusza Čepauskasa, stworzyli autorskie kreacje, opierając się jednak na pewnych, choć nielicznych przesłankach pozyskanych w trakcie rozpoznania badawczego.

Zasadą konserwatorską często stosowaną na Litwie, odmienną od działań konserwatorskich w Polsce, jest pomijanie pełnych badań architektonicznych poprzedzających proces projektowania. Na ogół przeprowadza się tylko rozpoznanie wstępne obiektu pod

The plan is divided into two rows of rooms with corner rooms in small recesses. The higher central part consists of the entrance hall and the mentioned drawing room on its extension. Stairs in the hall with two symmetrical runs lean on the arcades and lead upstairs to the attic rooms, lit by dormers – three on both sides.

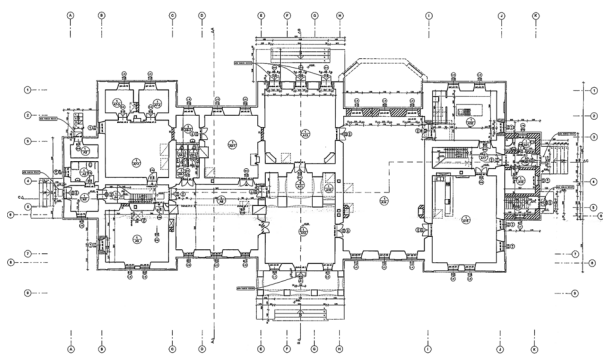
In the facade there are clearly seen the reminiscences of the Mannerism, often used in the late Baroque compositions⁶. The attic dormers are varied, the middle ones on each side are higher, and the lines of their tympanums have their continuation in the edges of the monumental tympanum of the central part. Thanks to this, the composition scheme of the entire facade is based on an isosceles triangle, which determines its compactness and harmony. In addition, it is worth noting that the entrance leads through a small veranda. Column porticos appeared much later, in the style of neo-classicism (fig. 2).

The manor house was remodelled twice: firstly, perhaps in the 1830s. This is evidenced by pointed windows in romantic neo-Gothic stylization. Again, the house was rebuilt in the mid-nineteenth century. The central part with the hall and was lowered, but the rooms – the hall and the drawing-room – were enlarged. The corner parts were enlarged and were raised by one floor. Before the entrance, a low arcade portico was added with the date on the frieze: “1853 July the 4th”⁷ (fig. 3). Inside, the changes were less significant. The stairs in the hall were removed, but the supporting arcades were left⁸. In addition, in the middle of the building, on the top of the roof, a small belvedere was erected. It was actually a small room with windows in each wall, accessible by stairs from the attic. Such belvederes were common in Lithuanian manor houses in the mid-nineteenth century. They were erected as the highest floors, e.g. in the Werki Palace near Vilna⁹, or as the culmination of additional towers, e.g. in a small manor house in Liszki, nearby Grodno (today in Belarus)¹⁰. From the Burbiszki belvedere, one could admire the vast panorama of fields and forests with the surface of the nearby Lake Rubiki and the towers of the churches of the neighbouring villages visible in the distance.

The author of this reconstruction is unknown. The date on the frieze is made of cast iron: numbers and letters. The same cast-iron numbers “1853” appear on the frieze of the column portico in the church of a nearby village Widziszki¹¹. According to a local but uncertain tradition, the author of the reconstruction of the manor and construction of the church was to be the same builder.

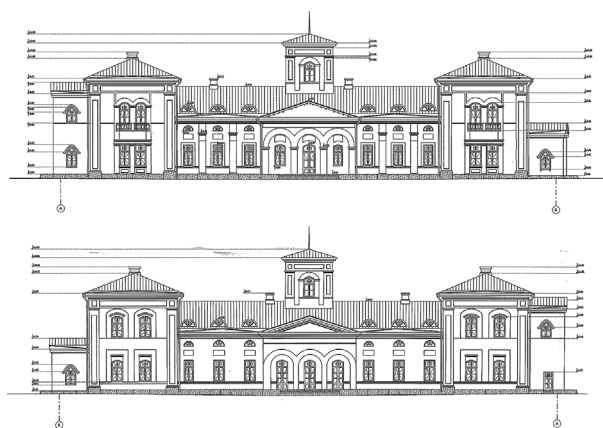
An important period of changes for the architecture of the Burbiszki manor house was the incorporation of the northern part of the historic Vilnius Province into the Republic of Lithuania after the First World War. The manor was bought by the local priest rev. Franciszek Zabięło (lit. Zabiela), who arranged inside a parish chapel, presbytery and a four-class school.

To enlarge the chapel, he broke the wall, connecting two large rooms, and added there a three-sided apse. He also demolished the belvedere and erected a small tower with a soaring bell instead. This function remained until

Ryc. 4. Zespół „mstudija”, projekt remontu konserwatorskiego dworu w Burbiszkach, rzut poziomy parteru. W górnej części po prawej zarys rozebranej absydy dawnej kaplicy (dzięki uprzejmości D. Čepauskasa)

Fig. 4. “Mstudija” architectural team, project of renovation of the Burbiszki manor house, ground floor plan. In the upper part on the right, the outline of the dismantled apse of the former chapel (courtesy of D. Čepauskas)

Ryc. 5. Zespół „mstudija”, projekt remontu konserwatorskiego dworu w Burbiszkach, elewacja frontowa i ogrodowa. Pośrodku u góry zrekonstruowany belvederek a na aneksach przy alkierzach neogotyckie okna ostrołukowe (dzięki uprzejmości D. Čepauskasa)

Fig. 5. “Mstudija” architectural team, project of renovation of the Burbiszki manor house, front elevation and garden one. On the left and right sides are seen a few neo-Gothic pointed windows. In the middle of the roof a reconstructed belvedere (courtesy of D. Čepauskas)

kątem przewidywanej nowej funkcji. W toku realizacji, przy stałym i wnikliwym nadzorze konserwatorskim, wykonuje się odkrywki badawcze w miejscach, które są istotne dla nowej aranżacji. Uważa się, że pełne badania i pełna stratygrafia obiektu, niezależna od celów nowego projektu, nie jest konieczna. Niektóre odkrywki bowiem bezpowrotnie niszczą strukturę ścian i pierwotne tynki z ewentualnymi polichromiami. Podobnie rozkuwanie tzw. węzłów i rozpoznanie dawnych faz budowy powiększy co prawda naszą wiedzę historyczną, ale na ogół nie jest ona użyteczna w nowej aranżacji. Zresztą pozyskana badaniami tzw. pełna wiedza o obiekcie jest zawsze subiektywna i niepełna, bo opiera się tylko na aktualnej wiedzy badacza. W Burbiszkach nie przeprowadzono zatem pełnej stratygrafii różniącej fazy budowy dworu. Domniemany etap przebudowy czy dobudowy aneksów przy alkierzach z lat 30. XIX wieku i jego zasięg nie został rozpoznany. Dokumentują go jedynie wspomniane ostrołukowe

1947. Then the parish was removed and school classes filled all the interiors of the manor. In the chapel a gym was arranged. A school gym was arranged in the chapel. It wasn't until 1990 that the school was moved to a new building and the empty manor interiors waited for the investor and a new function. In the years 2011–2014, private investors from the company “UAB Livintus” acquired EU funds and carried out a general renovation.

Despite the turbulent history, the condition of the manor was surprisingly good. A full architectural structure has survived, of course, without a bell turret. Inside there were preserved in good condition: two-leaf larch panel doors, stoves made of white porcelain tiles with architectural and figural decoration¹² and fireplaces – cast iron, with neo-rococo decoration and one fireplace with marble cladding. It is worth recalling here the sad condition and short life of Polish manors and palaces intended for educational purposes after 1945: e.g. the palace in Krasiczyn near Przemyśl, or the palace in Krzeszowice near Krakow, completely devastated.

Unfortunately, when the restoration project was started, it turned out that only one cup with a saucer was preserved from the court interiors in the local Regional Museum. Old descriptions of the manor are laconic¹³ and among the few old photographs dominate the inter-war period when it was used as a parish chapel and parish office. The elevation walls were renewed only and restoration project focused on interiors reconstruction. It was based on a concept actually project a bit far from conservation doctrines – it was a full creation. Similarly, a hundred years ago, due to the lack of iconographic sources and real descriptions, Professor Adolf Szyszko-Bohusz reconstructed the Wawel Castle interiors in a way that Professor Karol Estreicher briefly stated: “we don't know how it was, but how it could be”¹⁴. Anyway, half a century later, he arranged the interiors of Collegium Maius at Krakow University in the same way. Therefore the manor interiors were designed and formed under the supervision of Dariusz Čepauskas as a full creation. However it was based on certain, though few, information obtained during the conservation research.

A rule of conservation used in Lithuania is a bit different than in Poland. They often skip the full architectural research preceding the design process. In general, only the initial recognition of the object is performed for the anticipated new function. However, during the investment the conservation supervision is constant and very careful. Researches are made in places that are important for the new arrangement. It is considered that full research and full so called stratigraphy are not necessary. Some of them irretrievably destroy the wall structure and original plasters with possible polychromes. Recognition of the previous construction phases will increase our historical knowledge, but generally it is not useful in the new arrangement. Besides the full knowledge of the object is always subjective and incomplete, because it is based only on the current knowledge of the researcher. Therefore, no complete stratigraphy distinguishing the phases of building the manor was

Ryc. 6. Burbiszki dwór, wnętrze salonu „chińskiego”. W głębi klasycystyczny piec porcelanowy, na komodzie chińskie figurki (wg <http://www.burbiskis.lt/en/galerija/> dzięki uprzejmości D. Čepauskasa)

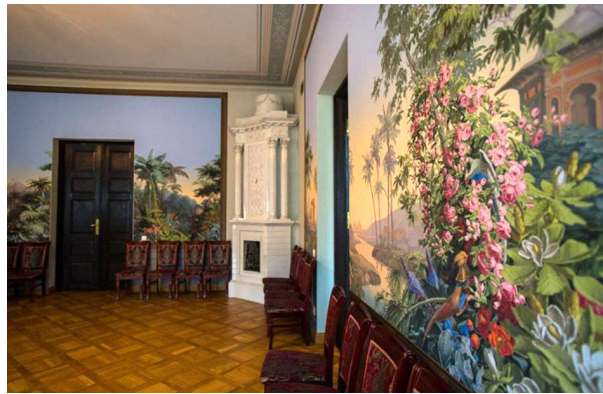
Fig. 6. Burbiszki manor house, interior of the “Chinese” salon. In the background a neo-classical porcelain stove; Chinese figurines on the dresser (after <http://www.burbiskis.lt/en/galerija/> courtesy of D. Čepauskas)

okna. Obecność XVIII-wiecznej struktury zachowanej w obecnych murach stwierdzono pośrednio: poprzez pozostawienie arkad dawnych schodów w sieni oraz odkrycie reszt polichromii w typie *chinoïresie* na plafonie jednego z pomieszczeń parteru¹⁵. Tym samym, bez rozległych i żmudnych badań stało się oczywiste, że dwór zrealizowany według projektu Giżyckiego z roku 1752 przetrwał w przebudowie z roku 1853.

Współczesny projekt konserwatorski dostosował dwór do nowych funkcji ośrodka konferencyjnego i niewielkiego hotelu z restauracją. Zrekonstruowano belwederek na dachu. Rozebrano dobudowaną trójboczną absydę kaplicy, natomiast jej wnętrza nie rozdzielono z powrotem ścianą wyburzoną przez ks. Zabięłło. To obszerne wnętrze pełni teraz funkcje sali konferencyjnej lub bankietowej, w zależności od rodzaju aktualnie organizowanej imprezy (ryc. 4, 5).

Do aranżacji wnętrz zakupiono w antykwariatach meble i obrazy z drugiej połowy wieku XIX, komponując zbliżone stylem i charakterem komplety w kilkunastu pokojach sypialnianych umieszczonych na piętrach alkierzy i na poddaszu. Podobnie zaaranżowano salony parteru. Wspomnianą polichromię z orientalnymi motywami zrekonstruowano na plafonie, a ściany oklejono tapetą z podobnymi motywami. W przeszklonej etażerce i na komodzie ustawiono tam serię porcelanowych figurek chińskich z przełomu wieków XVIII i XIX, dopełniając w ten sposób stylowy charakter wnętrza. W niektórych z kolejnych pomieszczeń także znaleziono fragmenty plafonowych polichromii, które uzupełniono (ryc. 6).

Na jednej z nielicznych zachowanych dawnych fotografii widoczna jest ściana udekorowana tapetą z widokami egzotycznych krajobrazów i tropikalnej roślinności. Przy powiększeniu dostrzeżono w narożu nazwę firmy, która tę tapetę wyprodukowała, najpewniej z końcem wieku XIX. Była to firma „Zuber & Cie” z Rixheim w Alzacji. Okazało się, że firma ta nadal istnieje i można było zamówić ten sam wzór, o nazwie „Eldorado”, widoczny na archiwalnych fotografiach. To

Ryc. 7. Burbiszki dwór, wnętrze salonu egzotycznego z tapetami francuskimi. W głębi klasycystyczny piec porcelanowy (wg <http://www.burbiskis.lt/en/galerija/> dzięki uprzejmości D. Čepauskasa)

Fig. 7. Burbiszki manor house, interior of an “exotic room” with French wallpapers. In the background a neo-classical porcelain stove (after <http://www.burbiskis.lt/en/galerija/> courtesy of D. Čepauskas)

carried out in Burbiszki. The alleged stage of the 1830s, reconstruction or extension, was not recognized. It is only seen in a few the neo-Gothic pointed windows. The presence of the eighteenth-century structure preserved in the walls was found indirectly. This is evidenced by leaving the arcades of the old stairs in the hallway and the discovery of the remaining polychrome in the *chinoïresie* type on the ceiling of one of the rooms¹⁵. So without extensive research it became obvious that the manor house, built according to the Giżycki project of 1752 survived the general reconstruction in 1853.

A conservation project has adapted the court to the new functions of a conference centre and a small hotel with restaurant. The belvedere on the roof was reconstructed. The chapel’s three-sided apse was demolished, while its interior was not separated back by a wall demolished by priest Zabięłło. This spacious interior now serves as a conference hall or banquet room, depending on the event being currently organized (fig. 4, 5).

Furniture and paintings in the style of historicism were bought to arrange interiors, composing sets similar in style and character in a dozen or so bedroom rooms located on the upper floor and in the attic. The ground floor rooms and were arranged in a similar way. The ceiling polychrome with *chinoïresie* motifs was reconstructed. The walls were covered there with wallpaper decorated with similar motifs. A series of old Chinese porcelain figurines were placed there on shelves and on a dresser, thus completing the stylish character of the interior. In some of the following rooms fragments of the ceiling polychromes were also found and they were completed (fig. 6).

One of old photographs shows wallpaper decoration with exotic landscapes and tropical plants. When enlarged, the name of the company that produced this wallpaper, probably at the end of the 19th century, was noticed in the corner. It was the company “Zuber & Cie” from Rixheim in Alsace. It turned out that the company still exists and it was ordered the same design, called “Eldorado”, visible in archival photograph. This

wnętrze jest zrekonstruowane niemal w całości według pierwotnego stanu (ryc. 7).

Dwór jest intensywnie wykorzystywany: organizowane są różnego rodzaju spotkania, seminaria, konferencje, wystawy i koncerty. Sukcesywnie, etapami rekonstruowany jest park, a raczej niewielki kilkuhektarowy fragment, który pozostał z dawnego założenia. Surowy klimat północnej Litwy nie służy zarówno zieleni, jak i nowym tynkom. Po blisko dziesięciu latach będą wykonane retusze i uzupełnienia sztukaterii na elewacjach parteru oraz na ściankach belwederu.

interior is almost completely reconstructed according to its original condition (fig. 7).

In nowadays the manor is intensively used: various types of meetings, seminars, conferences, exhibitions and concerts are organized. The park is being reconstructed in successive stages, or rather a small fragment of several hectares, which remained from the former assumption. The harsh climate of northern Lithuania does not serve both greenery and new plasters. After nearly ten years, retouching and supplementing of stucco will be made on the facades and on the walls of the roof belvedere.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, IV, Województwo wileńskie, Wrocław, 1993.
- [2] Andomienė I. (ed.), *Burbiškis*, Vilnius, 2003.
- [3] Betlej A., Paweł Giżycki SJ, architekt polski XVIII wieku, Kraków, 2003.
- [4] Čepauskaitė D. (ed.), *Burbiškio dvaras*, Vilnius, 2016.
- [5] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, I, Warszawa, 1880.
- [6] Vienuolis A. *Vežys*. Apysaka, Kaunas, 1932.

¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, I, Warszawa 1880, s. 473; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. IV, Województwo wileńskie, Wrocław 1993, s. 58.

² I. Andomienė (red.), *Burbiškis*, Vilnius 2003; D. Čepauskaitė (red.), *Burbiškio dvaras*, Vilnius 2016.

³ Por. M. Krasnowolska: *Giżycki Paweł (1692–1762)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, VIII/2, Wrocław – Kraków – Warszawa 1959, s. 25–26; A. Betlej, *Uwagi na temat twórczości architektonicznej Pawła Giżyckiego SJ. Zarys katalogu dzieł*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 495–514; A. Betlej, *Paweł Giżycki SJ, architekt polski XVIII wieku*, Kraków 2003.

⁴ Plany te odnalazł prof. Betlej w Kijowie, w Bibliotece Naukowej Ukraińskiej Akademii Nauk im. A. Wernadskiego: Betlej 2003, s. 130, przyp. 709, il. 62 i 63 na s. 246 i 247.

⁵ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983, s. 169.

⁶ Opis i analiza stylu elewacji, Betlej 2003, s. 131.

⁷ Napis ten został usunięty jeszcze w okresie międzywojennym. W nieznanym czasie powróciły cyfry „1853”, a przed kilku laty cały napis zrekonstruowano.

⁸ Takie prowizoryczne rozwiązanie świadczyć by mogło o nagłej potrzebie przebudowy, np. o zniszczeniu ryzalitu środkowego pożarem.

⁹ Pałac w Werkach na obrzeżach Wilna, przebudowa z belwederkiem po r. 1844.

¹⁰ Dwór w Liszkach koło Krynek Białostockich, lecz już na Białorusi. Wieża dobudowana po r. 1855.

¹¹ Kościół w Widziszkach w swej bryle i w podziałach nawowych powtarza wileńską katedrę, oczywiście w zminiaturyzowanej wersji.

¹² Według rozpoznania inż. Petrasa Kanevičiusa ozdobne kafle tych pieców zostały wykonane w Rydze.

¹³ Sfabularyzowana opowieść o dziejach dworu i jego mieszkańców w: A. Vienuolis, *Vežys*. Apysaka, Kaunas 1932.

¹⁴ K. Estreicher, *Dziennik wypadków*, t. II, Kraków 2002, *passim*.

¹⁵ Autorem tego odkrycia był inż. Petras Kanevičius.

Streszczenie

Problem rewitalizacji dworów, zamków i pałaców jest podejmowany od lat zarówno w teorii, jak i w konserwatorskiej praktyce. Artykuł niniejszy referuje skomplikowane dzieje dużego dworu w dawnym województwie wileńskim, jego znaczące przebudowy i zmiany funkcji. Kilka lat temu dwór odrestaurowano, a nowe wyposażenie wewnątrz jest spektakularnym przykładem autorskiej kreacji konserwatorskiej.

Abstract

The problem of revitalisation of mansions, castles and palaces has been undertaken for years both in theory and in conservation practice. This paper presents the complicated history of a large manor house in the former Vilnius Province, its significant reconstruction and function changes. A few years ago, the manor was restored and the new interior furnishings are a spectacular example of a conservation creation.

Łukasz Bednarz*

 orcid.org/0000-0002-1245-6027

Piotr Opałka**

 orcid.org/0000-0002-7798-4787

Katastrofa budowlana w obiekcie zabytkowym... i co dalej?

Construction disaster in a historic building... and what next?

Słowa kluczowe: katastrofa budowlana, sklepienie, kościół, naprawa, odbudowa, wzmacnianie

Key words: construction disaster, vault, church, repair, reconstruction, strengthening

1. WSTĘP

Katastrofą budowlaną jest niezamierzone, gwałtowne zniszczenie obiektu budowlanego lub jego części [1]. Czyli podstawowym warunkiem uznania zdarzenia za katastrofę budowlaną jest brak zamierzonego ludzkiego działania i jednocześnie gwałtowny jej przebieg. Występuje najczęściej na skutek użycia nieodpowiednich materiałów budowlanych, zastosowania niewłaściwych elementów konstrukcyjnych, a także oddziaływania sił przyrody. Analizując dane Głównego Urzędu Nadzoru Budowlanego [2] można stwierdzić, że ponad połowa katastrof zdarza się w obiektach o konstrukcji murejowej istniejących ponad 100 lat. Zatem obiekty zabytkowe należą do tej kategorii obiektów, w których najczęściej dochodzi do katastrof budowlanych. Zagrożenia mogą wynikać zarówno z bezpośrednich oddziaływań zewnętrznych, jak i wewnętrznych. Niejednokrotnie ich powodem bywa błąd ludzki. W większości przypadków dochodzi do narastania się wielu przyczyn, które mogą wynikać m.in. z wieloletnich zaniedbań, braku okresowych kontroli i przeglądów obiektu, błędów projektowych i wykonawczych, a także z braku lub niewłaściwego nadzoru nad prowadzonymi pracami budowlanymi.

2. KATASTROFA BUDOWLANA W KOŚCIELE PW. ŚW. JERZEGO W HAJDUKACH NYSKICH

Przykładem nałożenia się kilka czynników była katastrofa w kościele pw. św. Jerzego w Hajdukach Nyskich w województwie opolskim.

1. INTRODUCTION

A construction disaster is the unintentional, sudden destruction of a building object or part of it [1]. That is, the basic condition for recognizing an event as a construction disaster is the lack of intentional human action and at the same time its rapid course. It occurs most often as a result of the use of inappropriate building materials, the use of inappropriate construction elements, as well as the effects of natural forces. Analyzing the data of the General Office of Building Control [2], it can be stated that more than half of the disasters occur in buildings of masonry structure which have existed for over 100 years. Thus, historic buildings belong to this category of buildings where construction disasters occur most often. Threats can result from both external and direct internal impacts. The reason for this is often human error. In most cases, many causes accumulate, which may result, among others from many years of neglect, lack of periodic inspections and inspections of the facility, design and implementation errors, as well as from the lack or improper supervision of construction work.

2. A CONSTRUCTION DISASTER IN THE CHURCH OF ST. GEORGE IN HAJDUKI NYSKIE

An example of the overlapping of several factors was the construction disaster in the church. St. Jerzy in Hajduki Nyskie in the Opole Voivodeship.

The church built around 1305 is oriented, stone, single-nave, with a belfry tower and a presbytery built

* Politechnika Wroclawska, Wydział Budownictwa, Katedra Konstrukcji Budowlanych

** Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nysie, Wydział Nauk Technicznych, kierunek Architektura

* Wroclaw University of Science and Technology, Faculty of Civil Engineering, Department of Building Structures

** University of Applied Sciences in Nysa, Department of Technical Sciences, Faculty of Architecture

Cytowanie / Citation: Bednarz Ł., Opałka P. Construction disaster in a historic building... and what next? *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:122-129

Otrzymano / Received: 10.04.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 18.05.2019

doi:10.17425/WK60DISASTER

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Wzniesiony ok. 1305 r. kościół jest orientowany, murowany, jednonawowy, z dobudowaną w XV wieku od frontu wieżą dzwonnicy oraz prezbiterium (ryc. 1). Kościół znany jest ze średniowiecznych, XV-wiecznych polichromii ściennych (ryc. 2, 3). W trakcie gruntownej przebudowy na przełomie XVII/XVIII wieku nad nawą główną wykonano sklepienie kolebkowe z sześcioma lunetami. Od strony południowej w miejscu romańskich lizen przybudowano skarpy, a od strony północnej dobudowano zakrystię. Barokowe sklepienia nieodwracalnie zniszczyły część cennych gotyckich polichromii na wewnętrznych ścianach nawy głównej, a budowa chóru z prospektem organowym zniszczyła większą część polichromii na ścianie zachodniej [3]. Na podstawie decyzji z 30.05.1964 r. kościół wpisano do rejestru zabytków województwa opolskiego pod nr. 919/64.

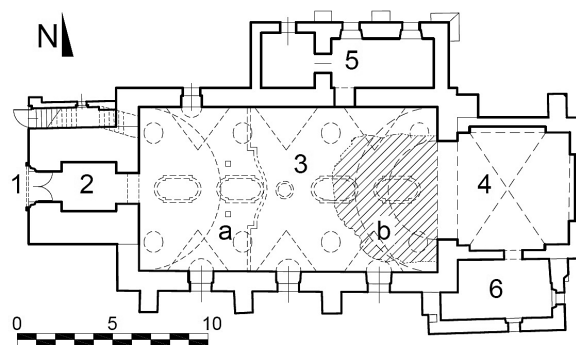
Mury świątyni wykonano z cegły oraz kamienia łupanego i polnego. Drewnianą więźbę dachową nad nawą główną i prezbiterium wzniesiono na przełomie XVII/XVIII wieku w układzie storczykowym. Konstrukcja więźby dachowej była powiązana elementami metalowymi, zarówno ze ścianą dzwonnicy, jak i ścianą pomiędzy nawą główną i prezbiterium. Materiał budowlany historycznej więźby stanowiło nieodżywiczone, obrabiane ręcznie drewno iglaste.

W dniu 4 czerwca 2018 roku około godziny 8:00, w trakcie prowadzenia robót budowlanych przy więźbie dachowej i pokryciu dachu kościoła doszło do katastrofy budowlanej. Zawaleniu do nawy głównej kościoła uległa ściana szczytowa pomiędzy nawą główną i prezbiterium oraz około 1/4 powierzchni sklepienia kolebkowego wraz z częścią drewnianej konstrukcji więźby dachowej. Prace budowlane były prowadzone bezpośrednio po ustaniu kilkudniowych intensywnych opadów deszczu. W wyniku katastrofy uszkodzone zostały również inne elementy konstrukcyjne obiektu, w tym niezawalone sklepienie oraz ściany zewnętrzne nawy głównej. Poważnym uszkodzeniem uległo także wiele ruchomych elementów wyposażenia obiektu, w tym ołtarze boczne.

Ryc. 2. Zawalone sklepienie i ściana szczytowa pomiędzy nawą główną i prezbiterium oraz część więźby dachowej. Widok w kierunku prezbiterium (fot. P. Opałka, 5.06.2018)

Fig. 2. Collapsed vault and gable wall between the nave and presbytery and part of the roof truss. View towards the presbytery (photo: P. Opałka, 5.06.2018)

Ryc. 1. Rzut przyziemia kościoła pw. św. Jerzego w Hajdukach Nyskich; 1 – wejście, 2 – dzwonnica, 3 – nawą główną (a – chór, b – obszar zawalonego sklepienia kolebkowego), 4 – prezbiterium, 5 – „stara zakrystia”, 6 – „nowa zakrystia” [9]

Fig. 1. Ground floor plan of the church St. Jerzy in Hajduki Nyskie; 1 – entrance, 2 – bell tower, 3 – central nave (a – choir, b – collapsed barrel vault area), 4 – presbytery, 5 – “old sacristy”, 6 – “new sacristy” [9]

in the 15th century (fig. 1). The church is known for the 15th century medieval wall polychromes (fig. 2, 3). During a thorough reconstruction at the turn of the 17th and 18th centuries, a barrel vault with six lunettes was built over the nave. From the south, slopes were built in the place of Romanesque piles, and a sacristy was added from the north. Baroque vaults irreversibly destroyed some of the valuable Gothic polychromies on the inner walls of the nave, and the construction of the choir with the organ prospect destroyed most of the polychromies on the western wall [3]. On the basis of the decision of 30.05.1964, the church was entered into the register of monuments of the Opole Voivodeship under No. 919/64.

The walls of the temple were made of brick and split stone and field stone. A wooden roof truss over the nave and presbytery was built at the turn of the 17th and 18th centuries in a king post truss. The roof truss structure was connected with metal elements, both with the belfry wall and the wall between the nave and

Ryc. 3. Zawalone sklepienie, ściana szczytowa oraz część więźby dachowej. Ponad zawalonym sklepieniem widoczna (w budowie) konstrukcja tymczasowego zadaszania (fot. P. Opałka, 6.06.2018)

Fig. 3. Collapsed vault, gable wall and part of the roof truss. Above the collapsed vault visible (under construction) construction of a temporary roof (photo: P. Opałka, 6.06.2018)

Zagrożony zniszczeniem był najcenniejszy element kościoła, czyli średniowieczne polichromie. Na szczęście mechanicznie nie zostały uszkodzone, chociaż na styku ścian i sklepień pojawiły się zarysowania oraz na ich powierzchni osiadł pył, jaki powstał po zawaleniu się ściany szczytowej i sklepienia (ryc. 4).

Według autorów bezpośrednią przyczyną zawalenia się ściany szczytowej, sklepień i więźby dachowej kościoła była niewłaściwa metoda rozbiórki części historycznej więźby dachowej oraz znaczne opady deszczu w dniach poprzedzających katastrofę. Pociągnięcie jednej lub obu płatwi w kierunku wieży kościoła skutkowało zawaleniem się wschodniej ściany pomiędzy nawą główną i prezbiterium, z którymi były powiązane elementami metalowymi (ryc. 5). Brak wiedzy dotyczącej wznoszenia historycznych obiektów – tutaj w szczególności dotyczącej połączenia elementów drewnianej więźby ze ścianą szczytową nawy głównej – stał się głównym źródłem katastrofy budowlanej.

Bezpośrednio po katastrofie wykonawca robót budowlanych, pod nadzorem kierownika budowy i inspektora nadzoru budowlanego, niezwłocznie przystąpił do prewencyjnego zabezpieczenia sklepień oraz nawy głównej. Działania te były prowadzone w pośpiechu i chaotycznie. Zarysowane sklepienie kolebkowe wraz z lunetami zostało zabezpieczone przy wykorzystaniu rusztowań budowlanych oraz elementów rozbieranej więźby dachowej (ryc. 6). Drewniane podpory rusztowania oparto m.in. na podestach rusztowania. Sklepienie nad chórem oraz chór zostało podstemplowane również przy użyciu drewna z historycznej więźby dachowej. Organy zabezpieczono przed uszkodzeniami mechanicznymi za pomocą płyt wiórowych. Równocześnie, z uwagi na zagrożenie kolejnymi opadami atmosferycznymi, ponad nawą główną kościoła wykonano prowizoryczny dwuspadowy drewniany dach (ryc. 7), na którym rozpięto plandeki. Zastosowane zabezpieczenia obiektu nie były poprzedzone rysunkowo i obliczeniowo ana-

the presbytery. The building material of the historic truss was non-resinized, hand-processed softwood.

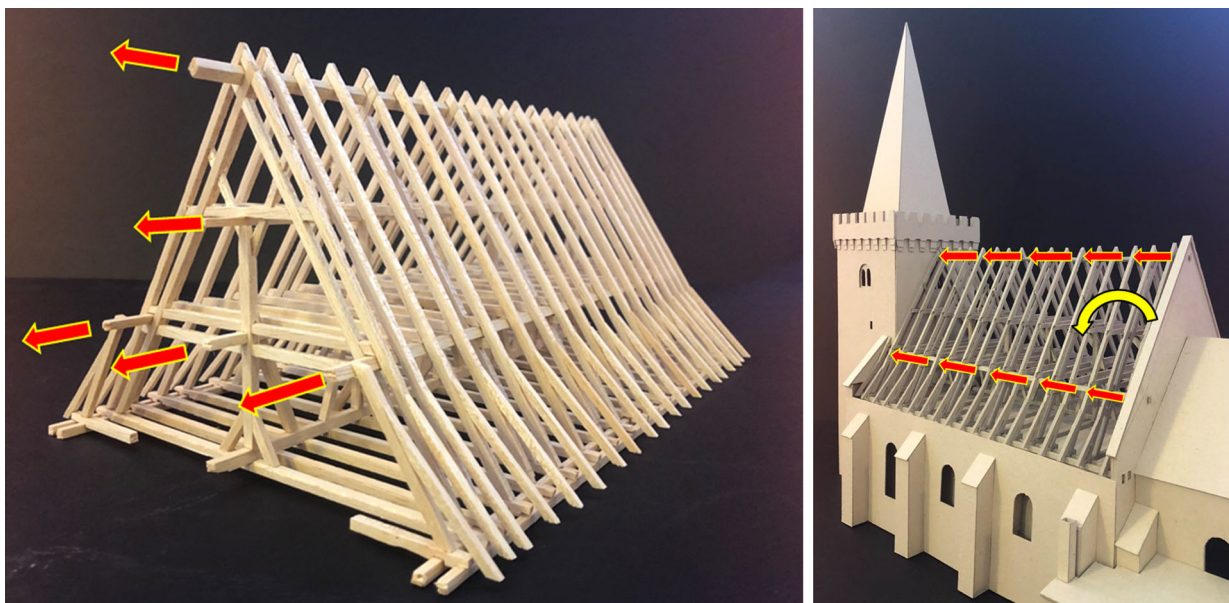
On June 4, 2018, around 8:00 am, a construction disaster occurred during construction work on the roof truss and the covering of the roof of the church. The gable wall between the main nave and the presbytery and about 1/4 of the barrel vault surface with part of the wooden structure of the roof truss collapsed to the nave of the church. Construction work was carried out immediately after the cessation of several days of heavy rainfall. As a result of the catastrophe, other structural elements of the object were also damaged, including the unfilled vault and external walls of the nave. Many movable elements of the building's equipment were also seriously damaged, including side altars. The most valuable element of the church, i.e. medieval polychromes, was at risk of destruction. Fortunately, they were not mechanically damaged, although scratches appeared at the junction of the walls and the vaults, and the dust that formed after the collapse of the gable wall and the vault settled on their surface (fig. 4).

According to the authors, the direct cause of the collapse of the gable wall, vaults and roof truss was the wrong method of demolishing the historical part of the roof truss and significant rainfall in the days preceding the disaster. Pulling one or both purlins towards the church tower resulted in the collapse of the eastern wall between the nave and the presbytery which were connected with metal elements (fig. 5). Lack of knowledge regarding the erection of historic buildings – here, in particular, regarding the connection of wooden truss elements with the gable wall of the nave, has become the main source of the construction disaster.

Immediately after the disaster, the contractor of the construction work, under the supervision of the construction manager and construction supervision inspector, immediately proceeded to preventive protection of the vaults and the nave. These activities were carried

Ryc. 4. Zarysowania na lunecie sklepienia kolebkowego oraz pomiędzy sklepieniem i ścianą z polichromiami (fot. P. Opalka, 6.06.2018)
Fig. 4. Scratches on the lunette of the barrel vault and between the vault and the wall with polychromes (photo: P. Opalka, 6.06.2018)

Ryc. 5. Bezpośrednia przyczyna katastrofy budowlanej – pociągnięcie jednego lub kilku elementów podłużnych więźby dachowej skotwionej ze ścianą szczytową pomiędzy nawą główną i prezbiterium (model: autorzy)

Fig. 5. The direct cause of the construction disaster – pulling one or several longitudinal elements of the roof truss anchored to the gable wall between the nave and the presbytery (model by the authors)

lizami statyczno-wytrzymałościowymi. Prowizoryczne zabezpieczenia w poważnym stopniu ograniczały dostęp do części kościoła ponad sklepieniami i do więźby dachowej nad prezbiterium, a sposób i rozmieszczenie podparcia stropu zasadniczo ograniczały zastosowanie systemowego rusztowania. Nie było możliwe również określenie wpływu konstrukcji zabezpieczającej na bezpieczeństwo obiektu. Poważne utrudnienie stanowiło założenie nowego rusztowania, a także usunięcie istniejących, nierównomiernie rozmieszczonych stempli. Do większości z wymienionych prac przystąpiono jeszcze przed pojawieniem się na budowie służb konserwatorskich i powiatowego inspektora nadzoru budowlanego. Szybkie działania zabezpieczające były prowadzone w warunkach wyższej konieczności.

Zabezpieczenia sklepień w opisanej formie należy jednak uznać za niezgodne z praktyką inżynierską oraz

out in a hurry and chaotically. The outlined barrel vault with the telescopes was secured using building scaffoldings and elements of a dismantling roof truss (fig. 6). Wooden scaffolding supports were based, among others on scaffolding platforms. The vault above the choir and the choir were also stamped using wood from a historical roof truss. The organs were protected against mechanical damage by chipboard. At the same time, due to the threat of further rainfall, a makeshift gable wooden roof was made above the nave of the church (fig. 7), on which the tarpaulins were unfastened. The applied object security was not preceded by drawings and calculations by static and strength analyzes. The makeshift safeguards severely restricted access to the part of the church above the vaults and to the roof truss above the presbytery, and the way and arrangement of the ceiling support essentially limited the use of system scaffolding. It was also

Ryc. 6. Ceglane sklepienie kolebkowe podstemplowane elementami historycznej więźby dachowej opartymi na rusztowaniu budowlanym (fot. P. Opałka, 6.06.2018)

Fig. 6. Brick barrel vault stamped with elements of a historical roof truss based on building scaffolding (photo: P. Opałka, 6.06.2018)

Ryc. 7. Konstrukcja tymczasowego zadaszenia nad nawą główną przed nałożeniem plandek zabezpieczających przed opadami atmosferycznymi (fot. P. Opałka, 22.06.2018)

Fig. 7. The construction of a temporary roof above the nave before applying tarpaulins to protect against atmospheric precipitation (photo: P. Opałka, 22.06.2018)

stwarzające zagrożenie dla zdrowia i życia osób przebywających w obiekcie.

3. DZIAŁANIA ZWIĄZANE Z ODBUDOWĄ OBIEKTU

Prace projektowe związane z zabezpieczeniem i odbudową zniszczonej części kościoła obejmowały fazę prac przedprojektowych, wykonanie projektu wstępnego oraz projektu budowlanego i projektu wykonawczego między innymi zgodnie z wytycznymi przedstawionymi w [4], [5].

W ramach prac przedprojektowych dla wstępnego rozeznania stanu technicznego zabytku przeprowadzono zespołowe, kilkukrotne oględziny, przy udziale wielobranżowego zespołu projektowego: architektów, konstruktorów, konserwatorów oraz służb nadzoru budowlanego i konserwatorskich.

Z uwagi na rozbieżności w dostępnej inwentaryzacji budowlanej [6] wykonano nową, wspomagając się wykonanym skanem 3D (ryc. 8). Dzięki pomiarom 3D możliwe było wykonanie dokładnych pomiarów wszelkich widocznych elementów oraz odkształceń całej konstrukcji oraz poszczególnych jej części. Metoda ta w szczególności umożliwiła wykonanie pomiarów wszelkich elementów w stanie awaryjnym, w tym przemieszczeń, zarysowań i spękań. Pomiary te w przyszłości będą stanowiły cenną dokumentację porównawczą. Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa oraz fotograficzna obiektu (wykonana częściowo przy użyciu drona, wykorzystanego w niebezpiecznych częściach kościoła) obejmowała detale, w tym niemal wszystkie zachowane zdemontowane elementy więźby dachowej, jak również część niezdemontowaną.

W trakcie prac wykorzystano dostępne badania historyczne, które opracowano przy wcześniejszych pracach restauracyjno-konserwatorskich i architektonicznych przy obiekcie. Ponadto przeprowadzono kompleksowe badania konserwatorskie stanu zachowania substancji zabytkowej oraz badania materiałowe i badanie geologiczne podłoża. Każdy z etapów badań był zakończony wnioskami i wytycznymi dla dalszych opracowań. W pracy wykorzystano ekspertyzę konstrukcyjną, określającą stan techniczny zachowania obiektu [7],

not possible to determine the impact of the protective structure on the object's safety. The setting up of new scaffolding as well as the removal of existing, unevenly spaced stamps constituted a serious difficulty. Most of the aforementioned work started before the appearance of conservation services and the District Construction Supervision Inspector. Quick protective measures were carried out in conditions of higher necessity.

Vault protection in the form described should, however, be considered incompatible with engineering practice and posing a threat to the health and life of persons staying in the facility.

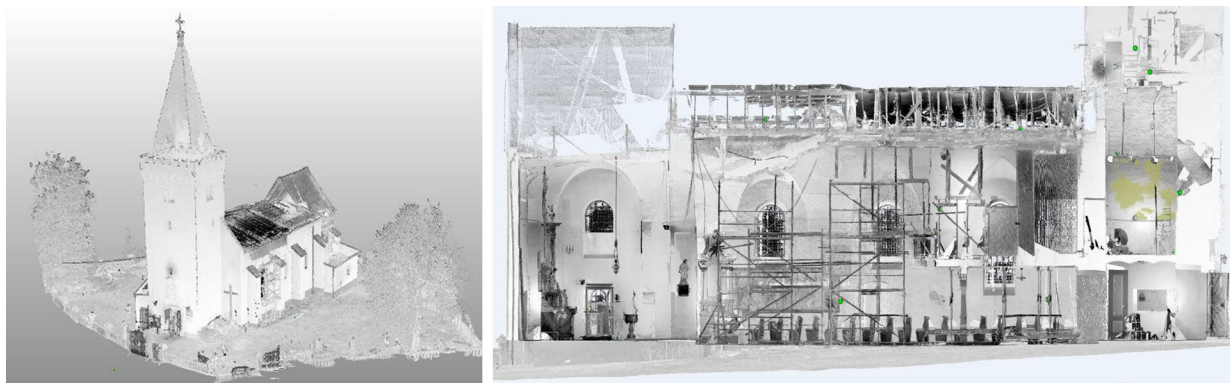
3. ACTIVITIES RELATED TO THE RECONSTRUCTION OF THE CHURCH

Design work related to securing and rebuilding the destroyed part of the church included the pre-design phase, preparation of the preliminary design, as well as the construction and executive design in accordance with, inter alia, the guidelines presented in [4], [5].

As part of the pre-design work, a preliminary, several-time inspection of the monument's technical condition was carried out, with the participation of a multi-branch design team: architects, constructors, conservators as well as construction and conservation supervision services.

Due to discrepancies in the available construction inventory [6], a new one was made, aided by a 3D scan (fig. 8). Through the 3D measurements it was possible to make accurate measurements of all visible elements and deformations of the entire structure and its individual parts. In particular, this method enabled measurements of all components liable to fail, including displacements, scratches and cracks. These measurements will provide valuable comparative documentation in the future. The measurement, drawing and photographic inventory of the object (made partly with the participation of a drone, used in the dangerous parts of the church) included details, including almost all the remaining dismantled elements of the roof truss, as well as the part not dismantled.

During the work, available historical research was used, which was developed during previous restora-

Ryc. 8. Skan 3D kościoła

Fig. 8. 3D church scan

zakończoną wnioskami i wytycznymi konstrukcyjnymi uwzględniającymi zagrożenia konserwatorskie.

W oparciu o wnioski i wytyczne z prac przedprojektowych oraz program prac konserwatorskich [8] opracowano kilka wariantów projektu wstępnego. Na jego podstawie wybrano rozwiązania optymalne dla zachowania walorów substancji zabytkowej. W projekcie wstępnym, oprócz zastosowania tradycyjnych materiałów i technologii, z uwagi na rozmiar i charakter zniszczeń rozważano alternatywny wariant odbudowy polegający na wzmocnieniu sklepień materiałami kompozytowymi, szerzej omówiony w [9], [10], [11]. Ta technologia wzmocnienia zaprezentowana np. w [12] z sukcesem została zastosowana w innych obiektach zabytkowych, np. w kościele pw. św. Anny w Zabkowicach Śląskich [13]. Projekt wstępny posłużył opracowaniu projektu budowlanego [14] oraz projektu wykonawczego. Ponadto opracowano projekt rusztowań w miejscu prowizorycznego stemplowania sklepienia kolebkowego. Projekt przewidywał wykonanie zabezpieczeń polichromii oraz elementów wyposażenia ruchomego, przy których, po odbudowie dachu nad nawą główną oraz sklepienia, prowadzone są dalsze prace konserwatorskie według odrębnego projektu konserwatorskiego.

Priorytetem działań budowlano-konserwatorskich była jak najszybsza odbudowa trwałego zadaszenia kościoła dla zabezpieczenia cennego wnętrza, w tym w szczególności cennych polichromii ściennych, a także przywrócenie architekturze i bryle kościoła historycznego wyglądu. W pierwszej kolejności skupiono się na wykonaniu prac chroniących obiekt przed groźbą ewentualnych zniszczeń w obrębie korpusu nawy głównej.

Założone kompleksowe prace budowlano-konserwatorskie, w zakresie uzgodnionym z wojewódzkim opolskim konserwatorem zabytków, miały na celu przywrócenie wartości estetycznych obiektu, przy jednoczesnym powstrzymaniu destrukcji kościoła oraz usunięciu lub znacznym ograniczeniu przyczyn uszkodzeń i zniszczeń. W obrębie tkanki murowanej za najbardziej pożądane uznano tradycyjne rozwiązania technologiczne i materiałowe, nie naruszające schematu konstrukcyjnego zabytku. Wykluczono zastosowanie elementów konstrukcyjnych, które byłyby widoczne z zewnątrz obiektu lub wewnątrz nawy głównej i prezbiterium.

Ostatecznie, po założeniu systemowego rusztowania, zawalone ceglane sklepienie odtworzono przy zastosowaniu tradycyjnych metod murarskich. Spękania i zarysowania w części niezawalonego sklepienia, po usunięciu zmiażdżonych spoin wapiennych, oczyszczono i wypełniono zaprawą wapienną.

Historyczna więźba dachowa została zniszczona w trakcie prac budowlanych i katastrofy budowlanej. Zdemontowane, nieponumerowane poszczególne części i detale zostały złożone przez wykonawcę bezpośrednio na gruncie. Spowodowało to dalszą destrukcję drewna, co wykluczyło możliwość jego ponownego wbudowania. Zatem żmudne prace inwentaryzacyjne zachowanych elementów więźby dachowej, prowadzone przede wszystkim z myślą o ponownym wykorzystaniu przynaj-

tion and architectural work at the facility. In addition, comprehensive conservation tests have been carried out on the state of preservation of the historic substance, as well as material and geological survey of the ground. Each of the research stages was completed with conclusions and guidelines for further studies. The work uses constructional expertise, specifying the technical condition of the object's behavior [7], culminating in conclusions and construction guidelines taking into account conservation issues.

Based on the conclusions and guidelines from the pre-project work and the conservation program [8], several variants of the preliminary design were developed. On this basis, optimal solutions were chosen to preserve the values of the historic substance. In the preliminary design, in addition to the use of traditional materials and technologies, due to the size and nature of damage, an alternative reconstruction option was considered, consisting in strengthening the vaults with composite materials, discussed in more detail in [9], [10], [11]. This reinforcement technology presented e.g. in [12] has been successfully used in other historic buildings, e.g. in the church of St. Anna in Zabkowie Śląskie [13]. The preliminary design was used to develop the construction design [14] and detailed design. In addition, a scaffolding design was developed in place of the provisional stamping of the barrel vault. The project provided for the protection of polychrome and elements of movable equipment, for which after reconstruction of the roof over the nave and vaults, according to a separate conservation project, further conservation work is carried out.

The priority of the construction and conservation efforts was to rebuild the permanent roof of the church as soon as possible to protect the valuable interior, including in particular the valuable wall polychromes, as well as to restore the church's architecture and shape to its historical appearance. First of all, the focus was on carrying out work protecting the building against the threat of possible damage within the nave's body.

The assumed comprehensive construction and conservation work, to the extent agreed with the Voivodship Monument Conservator, was aimed at restoring the aesthetic value of the building, while stopping the destruction of the church and removing or significantly reducing the causes of damage and destruction. Within masonry tissue, traditional technological and material solutions that did not violate the structural scheme of the monument were deemed the most desirable. The use of structural elements that would be visible from the outside of the building or inside the nave and presbytery was excluded.

Finally, after installing the system scaffolding, the collapsed brick vault was reconstructed using traditional masonry methods. Cracks and scratches in part of the unfilled vault, after the crushed limestone joints were removed, were cleaned and filled with lime mortar.

The historic roof truss was destroyed during construction work and the construction disaster. The dismantled, unnumbered individual parts and details were submitted by the contractor directly on the ground.

mniej jej części przy odbudowie, ostatecznie stanowiły podstawę dla wzniesienia nowej więźby – materiałowo, geometrycznie i technologicznie wykonanej ściśle według oryginału. Więźbę dachową nad prezbiterium naprawiono, wymieniając jedynie nieliczne elementy, głównie zamontowane po 1945 roku lub te, które uległy całkowitemu zniszczeniu.

Odbudowę więźby dachowej oraz sklepienia, a także wzmocnienia zarysowanych elementów konstrukcyjnych kościoła, zakończono w listopadzie 2019 roku. Obecnie w obiekcie prowadzone są prace konserwatorskie.

4. PROCEDURA POSTĘPOWANIA PO KATASTROFIE BUDOWLANEJ W OBIEKCIE ZABYTKOWYM

Katastrofa budowlana, jaka wydarzyła się w kościele w Hajdukach Nyskich, może wydarzyć się w trakcie prac budowlanych w innych obiektach zabytkowych. Poza opisanymi bezpośrednimi przyczynami, problematykę awarii należy widzieć szerzej. Obiekty historyczne są obiektami najczęściej nie spełniającymi wymagań współczesnych norm, a proste analizy statyczno-wytrzymałościowe zwykle nie znajdują tutaj bezpośredniego zastosowania. Wśród innych zagrożeń należy wymienić przede wszystkim brak wiedzy i świadomości wagi problematyki konserwatorskiej.

Mając na uwadze powyższe zagrożenia należy przy każdej katastrofie budowlanej w obiekcie zabytkowym wdrożyć szczegółowe procedury postępowania opierające się na zaproponowanych poniżej punktach.

- 1) Akcja ratunkowa (natychmiastowe udzielenie pomocy ewentualnym poszkodowanym) i/lub akcja gaśnicza (w przypadku pożaru).
- 2) Wezwanie służb nadzoru budowlanego oraz służb konserwatorskich.
- 3) Interwencyjne zabezpieczenie obiektu (po konsultacji z odpowiednimi branżystami).
- 4) Wykonanie (w trybie interwencyjnym) szybkiej inwentaryzacji uszkodzeń i zniszczeń (możliwe jest wykorzystanie pojazdów autonomicznych (dronów) i skanowania 3D).
- 5) Wykonanie szybkiej diagnostyki i analizy stanu konstrukcji obiektu (w ramach ekspertyzy konstrukcyjnej) i jego ewentualne wzmocnienie (odwracalnymi technikami) dla zachowania jak największej części oryginału.
- 6) Wykonanie dokładnej kwerendy historycznej obiektu.
- 7) Wykonanie dokładnych badań materiałowych.
- 8) Wykonanie dokładnej analizy stanu konstrukcji i możliwości odbudowy, wzmocnienia itp.
- 9) Opracowanie dokumentacji budowlano-konserwatorskiej odbudowy (doświadczeni projektanci).
- 10) Wykonanie prac naprawczych (doświadczeni wykonawcy).
- 11) Regularna kontrola stanu technicznego obiektu wsparta przez zintegrowany system stałego monitoringu konstrukcji.

This caused further destruction of the wood, which excluded the possibility of re-building it. Thus, tedious inventory work of the preserved elements of the roof truss, conducted primarily with a view to re-using at least part of it during reconstruction, ultimately formed the basis for erecting a new truss – material, geometric and technologically made strictly according to the original. The roof truss above the presbytery was repaired by replacing only a few elements, mainly installed after 1945 or those that were completely destroyed.

The reconstruction of the roof truss and the vault, as well as the strengthening of the outlined church structural elements, was completed in November 2019. Conservation work is currently underway.

4. PROCEDURE AFTER THE CONSTRUCTION DISASTER IN A HISTORIC BUILDING

A construction disaster that happened in the church in Hajduki Nyskie may occur during construction work in other historic buildings. Apart from the direct causes described, the problem of failure should be seen more broadly. Historical objects are objects that most often do not meet the requirements of modern standards, and simple static and strength analyzes usually do not find direct application here. Other threats include the lack of knowledge and awareness of the importance of conservation issues.

Considering the above-mentioned threats, at each construction disaster in a historic building, detailed procedures should be implemented based on the points suggested below.

- 1) Rescue operation (immediate assistance to any victims) and/ or firefighting operation (in case of fire).
- 2) Call for construction supervision and conservation services.
- 3) Intervention security of the facility (after consultation with relevant industries)
- 4) Perform (in intervention mode) a quick inventory of damage and destruction (it is possible to use autonomous vehicles (drones) and 3D scanning).
- 5) Performing quick diagnostics and analysis of the condition of the object's structure (as part of the structural expertise) and its possible strengthening (with reversible techniques) to keep as much of the original as possible.
- 6) Performing an accurate historical query of the object.
- 7) Performing thorough material tests.
- 8) Performing a thorough analysis of the condition of the structure and the possibilities of reconstruction, strengthening, etc.
- 9) Preparation of reconstruction construction and conservation documentation (experienced designers).
- 10) Performing repair work (experienced contractors).
- 11) Regular inspection of the technical condition of the facility supported by an integrated system of constant monitoring of the structure.

Jak stwierdzono w opracowaniu [9], niestety dość często wiedza na temat historycznych i nowoczesnych materiałów, interwencyjnych procedur postępowania oraz możliwych do wykorzystania technologii pozostaje poza zasięgiem podmiotów podejmujących się prac projektowych i wykonawczych w obiektach zabytkowych, trudno jest zatem zapewnić trwałość tego typu obiektów zgodną z doktrynami konserwatorskimi.

As stated in [9], unfortunately, quite often knowledge about historical and modern materials, intervention procedures and possible technologies to be used is beyond the reach of entities undertaking design and execution work in historic buildings, so it is difficult to ensure the durability of these type of facilities in accordance with conservation doctrines.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Ustawa Prawo budowlane, Dz.U. 1994 nr 89 poz. 414 z późn. zmianami.
- [2] Główny Inspektor Nadzoru Budowlanego, Katastrofy budowlane w 2018 roku, Warszawa, czerwiec 2019 r.
- [3] Chrzanowski T., Kornecki M. Katalog zabytków sztuki w Polsce. Tom VII, Województwo opolskie. Zeszyt 9, Powiat Nyski. Warszawa, Państwowy Instytut Sztuki, 1963.
- [4] Tajchman J. Standardy w zakresie projektowania, realizacji i nadzorów prac konserwatorskich dotyczących zabytków architektury i budownictwa, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Toruń-Warszawa, 2014.
- [5] Karta Wenecka. Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r.
- [6] Murzyniak J. Projekt budowlany zamienny „Remontu konstrukcji dachowej kościoła pw. Św. Jerzego w Hajdukach Nyskich wraz z wymianą pokrycia dachowego obróbek blacharskich i orynnowania. Projekt zamienny w zakresie konstrukcji więźby dachowej”, BUDGRAF Biuro Projektowo-Usługowe inż. Józef Murzyniak, 2018.
- [7] Baran W. Ekspertyza Techniczna Stan techniczny budynku kościoła pw. św. Jerzego w Hajdukach Nyskich po katastrofie budowlanej w dn. 4 czerwca 2018 r. wraz z propozycją robót naprawczych, Opole, 2018.
- [8] Opałka P. Program prac budowlano-konserwatorskich budynku kościoła pw. św. Jerzego w Hajdukach Nyskich, Nysa, 2018.
- [9] Bednarz Ł., Opałka P. Propozycja naprawy i wzmocnienia sklepienia ceglanego uszkodzonego podczas katastrofy budowlanej, *Materiały Budowlane* 2019;3:36–38.
- [10] Bednarz Ł., Opałka P. Causes and consequences of a construction disaster in a historic church, *Matec Web of Conferences*, Vol. 284, 05001, 2019.
- [11] Bednarz Ł., Opałka P., Górski A., Wojciechowska G., Analysis of the Condition of Damaged Vaults after a Construction Disaster in a Historic Church, *Key Engineering Materials*, Trans Tech Publications 2019;817:613–620.
- [12] Bednarz, Ł., Górski, A., Jasińko, J., Rusiński, E. Simulations and analyses of arched brick structures. *Automation in Construction* 2011;20(7):741–754.
- [13] Bednarz Ł.J., Jasińko J., Rutkowski M., Nowak T.P. Strengthening and long-term monitoring of the structure of an historical church presbytery. *Engineering Structures* 2014;81:62–75.
- [14] Bednarz Ł., Opałka P. Projekt budowlany odbudowy kościoła pw. św. Jerzego w Hajdukach Nyskich po katastrofie budowlanej, Nysa, 2018.

Streszczenie

W artykule przedstawiono przebieg działań ratunkowych po wystąpieniu katastrofy budowlanej w obiekcie zabytkowym oraz związane z nimi trudności i zagrożenia. Dla zobrazowania procedury postępowania posłużono się przykładem katastrofy budowlanej, jaka wydarzyła się w czerwcu 2018 r. w średniowiecznym kościele pw. św. Jerzego w Hajdukach Nyskich (woj. opolskie).

Abstract

The article presents the course of rescue operations after the occurrence of a construction disaster in a historic building and the related difficulties and threats. To illustrate the procedure, an example was used – a construction disaster that happened in June 2018 in the medieval church St. George in Hajduki Nyskie (Opole Voivodeship).

Jadwiga Śródulska-Wielgus* Krzysztof Wielgus*

 orcid.org/0000-0001-7395-0662

 orcid.org/0000-0003-1663-5740

Zieleń forteczna Twierdzy Kraków. Geneza, funkcje, formy

Fortress greenery of Kraków Fortress. Genesis, functions, mold

Słowa kluczowe: zabytkowy krajobraz warowny, zabytkowe zespoły zieleni, Twierdza Kraków, zieleni dawnych fortyfikacji

Key words: historic fortified landscape, historic greenery complexes, Krakow Fortress, greenery of former fortifications

1. WAROWNIE I ZIELEŃ TWIERDZY KRAKÓW – PO 40 LATACH. ZARYS PROBLEMATYKI

W roku 2019 mija 40 lat od wydania książki profesora Janusza Bogdanowskiego *Warownie i zieleni Twierdzy Kraków*. Zapoczątkowała ona na szerszą skalę zainteresowanie fortyfikacjami, krajobrazem warownym i zielenią Krakowa. Impuls ten zapoczątkował ewidencję konserwatorską i początek szerszych badań nad nowożytnymi fortyfikacjami Krakowa oraz rolą i znaczeniem zieleni fortecznej. Publikacja profesora Janusza Bogdanowskiego przypomniła koncepcję nowych Plant Krakowa opartą na systemie zieleni twierdzy. „Pomysł (Nowych Plant Krakowa) wysunął jeszcze w 1954 roku prof. Zygmunt Novák, rzucając koncepcję nowego wieńca zieleni na miarę potrzeb rozwijającego się miasta, znów – jak przed górą stuleciem – w oparciu o dawne fortyfikacje. Myśl stała się szybko własnością wszystkich. Wydała się genialnie oczywista. Opracowanie jednak, a zwłaszcza realizacja okazały się daleko trudniejsze”¹. Szkieletem nowych Plant w zamyśle profesora Bogdanowskiego i jego poprzedników był właśnie system zadrzewionych alej dróg rokadowych, system zieleni międzypolowej i zadrzewień na działkach fortecznych. „Parkowo rozwiązany odwód obwarowań i jego otwarte przedpole stworzyły nieoczekiwany układ, który był nie tylko celowy dla twierdzy ale tworzył zielony, piękny pejzaż, jakby przygotowany dla malarza i podmiejskiego wypoczynku”². Niniejszy artykuł jest próbą spojrzenia na wspomniane zagadnienia po 4 dekadach przemian.

1. THE STRONGHOLDS AND GREENERY OF KRAKÓW FORTRESS – AFTER 40 YEARS. AN OUTLINE OF THE ISSUES

In 2019, 40 years will have passed since the book by Professor Janusz Bogdanowski, *Defenses and green Kraków Fortress*, has been published. It has started a wider scale interest in fortifications, fortified landscape, and greenery of Kraków. This impulse had sparked the recording of conservation and the beginning of a wider scale of research on modern fortifications of Kraków as well as the role and importance of fortified greenery. The publication of professor Janusz Bogdanowski had served as a reminder of the concept of new Planty Park of Kraków based on the fortress' greenery system. “The idea (New Planty Park Kraków) was put forward in 1954 by Professor Zygmunt Novák, suggesting the concept of a new circle of greenery adequate to the needs of the developing city that again – as at most a hundred years ago – was based on former fortifications. The idea rapidly became the property of all. It became brilliantly clear. However, the development, as well as the implementation, turned out to be far more difficult”¹. The baseline for the new Planty Park, as thought of by Professor Bogdanowski and his predecessors, was based on a system of wooded beltway avenues, a system of midfield greenery and foliage on fortress' parcels. “The park-like circle retrenchments and its open forefield have unexpectedly created a system that

* Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

* *Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

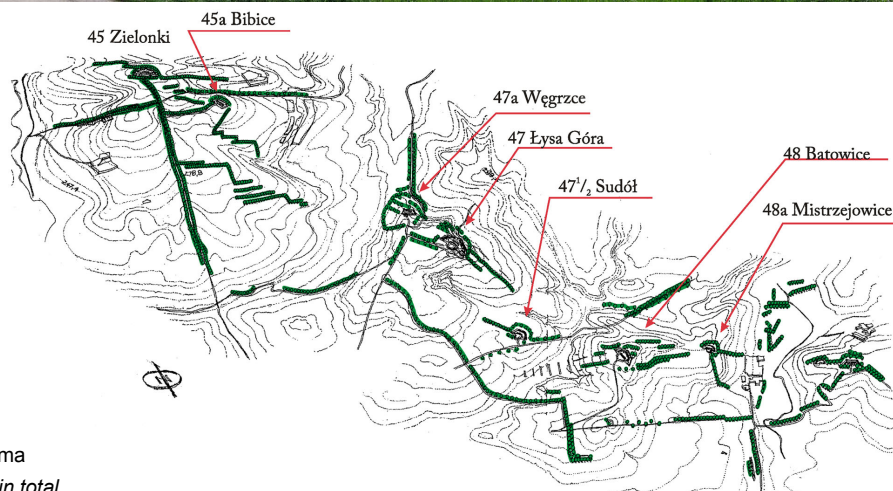
Cytowanie / Citation: Śródulska-Wielgus J., Wielgus K. Fortress greenery of Kraków Fortress. Genesis, functions, mold. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:130-139

Otrzymano / Received: 30.05.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 16.06.2019

doi:10.17425/WK60FORTRESS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Zielen suma
Fig. 1. Greenery in total

2. ZARYS STANU BADAŃ

Problem zieleni fortecznej jest nadal stosunkowo mało rozeznany. Mimo tego we wszystkich źródłach i opracowaniach dotyczących fortyfikacji tematyka ta przewija się w tle zasadniczych zagadnień techniczno-fortyfikacyjnych i konserwatorskich.

Pierwszą grupą, głównie źródeł, a także opracowań o charakterze archiwalnym, są materiały z okresu funkcjonowania fortyfikacji. Wiedzę na temat zadrzewień maskujących w bezpośredni sposób przekazują instrukcje wojskowe z lat 1885–1904. W odróżnieniu od archiwalnych instrukcji fortyfikacji polowej znane instrukcje i podręczniki fortyfikacji stałej z 2. połowy XIX wieku traktują zieleni towarzyszącą obiektom fortyfikacyjnym dość marginalnie.

Dla niniejszej tematyki podstawowymi okazały się źródłowe materiały planistyczne dotyczące Twierdzy Kraków, jej terenów i zieleni³ oraz opracowania samych twórców fortyfikacji⁴ i zestawienia porównawcze z epoki⁵.

Cennym zbiorem źródeł podsumowującym okres budowy twierdz pierścieniowych są późniejsze, z czasów II Rzeczypospolitej, przekłady polskojęzyczne starszych instrukcji: austriackich⁶ i niemieckich⁷, przytaczane w celach dydaktycznych, oraz syntezy minionego okresu (szczególnie Wielkiej Wojny 1914–18), publikowane w podręcznikach wojskowych⁸. Są to m.in. prace: W.A. Aleksandrowicza⁹, K. Biesiekierskiego¹⁰; późniejsza – K. Kleczkego i W. Wyszynskiego¹¹.

Ważnym źródłem informacji są również artykuły w prasie wojskowej okresu międzywojennego¹² oraz encyklopedie wojskowe¹³. Interesujące są także zestawienia materiałów dotyczących I wojny światowej, wykonane na potrzeby szkół wojskowych, np. Centrum Wyszkożenia Saperów w Modlinie¹⁴.

Militarne tło zastosowania maskowania, w tym zastosowania zieleni, dają starsze, klasyczne opracowania z dziedziny szeroko pojętej sztuki wojennej¹⁵.

was not only purposeful for the bastion but has also created a beautiful green landscape as if prepared for a painter, and for a suburban repose place¹². This article is an attempt to look at these issues after 4 decades of transformation.

2. AN OUTLINE OF THE STATUS OF THE RESEARCH

The issue of fortress greenery is still relatively not very well understood. Despite this in all sources and elaborations regarding the fortifications, this theme is mentioned in the background of main technical, fortification, and conservation-themed issues.

The first group of sources – mainly – as well as elaborations of an archival character, are the materials from the time when the fortifications were functioning as such. Knowledge on the topic of masking foliage is directly communicated in military instructions from the years 1885–1904. In contrast to archival field fortifications guidelines – known manuals and instructions of fixed fortifications from the mid-nineteenth century treat the greenery accompanying fortification objects quite marginally.

The source planning materials regarding the Kraków Fortress, its terrains and its greenery³, as well as the elaborations by the creators of these fortifications⁴ and the comparative elaborations from the period⁵, have turned out to be the basis for this topic.

A valuable collection of sources summarizing the period of building the ring-type fortresses are later, coming from the period of the Second Republic of Poland, Polish translations of older manuals: Austrian⁶ and German⁷, quoted for the purposes of teaching and synthesis of the past period (especially the Great War 1914–18), published in the military manuals⁸. This includes, among others, the works by: W.A. Alek-

Drugą, zasadniczą grupą materiałów są publikacje autorów cywilnych. Nie można ich nazwać jednoznacznie opracowaniami współczesnymi; sięgają lat 80. XX wieku. Dotyczą zieleni i ekologii terenów pofortyfikacyjnych. Są to m.in. prace J.G. Budziły¹⁶, W. Brzoskwini¹⁷, L. Narębskiego¹⁸, G. Poznańskiego¹⁹, J. Środulskiej-Wielgusa²⁰. Ważne informacje, choć rozproszone, zawarte są w artykułach autorstwa m.in. J. Bogdanowskiego²¹, J. Budziły²², W. Brzoskwini²³, G. Poznańskiego²⁴, K. Wielgusa²⁵. Problematyką ekosystemów wtórnych na terenach obiektów twierdz zajmowali się m.in. W. Harmata²⁶ oraz M. Ceynowa-Giełdon i A. Nienartowicz²⁷. Szerzej o krajobrazie warownym którego elementem jest zieleń maskująca, pisali J. Bogdanowski²⁸, J. Stankiewicz i K. Biskup²⁹, K. Wielgus³⁰, dając podstawy analizy, waloryzacji i rozwiązywania problemów konserwatorskich w odniesieniu do terenów pofortyfikacyjnych jako do specyficznego rodzaju historycznego krajobrazu. Istotnymi są też prace dotyczące problemów rewaloryzacji czy adaptacji poszczególnych dzieł obronnych, a także programów aktywizacji regionów (nie tylko ze względu na obiekty fortyfikacyjne). Problemy zieleni Twierdzy Kraków po kilkudziesięciu latach podsumowują nowsze artykuły³¹ oraz dwie publikacje o charakterze monograficznym – jedna dotycząca *stricte* tematu zieleni³², druga – zasad ochrony krajobrazu warownego Twierdzy Kraków³³. Kraków, Toruń, Poznań, Wrocław, Przemysł oraz Warszawa to dawne twierdze pierścieniowe, w których rola zieleni opracowana została najlepiej³⁴. Kraków najwcześniej uzyskał systemowe opracowania zieleni fortecznej³⁵.

3. ZIELEŃ JAKO PRZESZKODY FORTYFIKACYJNE

Znaczenie funkcji przeszkodowej zieleni w fortyfikacjach, znane od starożytności, paradoksalnie, wzrosło w warunkach nowoczesnej wojny technicznej; w chwili wyposażenia piechoty w nowoczesne odtyłcowe, a następnie powtarzalne karabiny (daty przełomowe to lata 1866 i 1877–78; wojny: austriacko-pruska i rosyjsko-turecka, tzw. „bułgarska”). Piechurzy, dysponujący większą siłą ognia i równocześnie zagrożeni szybkim i celnym ogniem artylerii, nacierali – także na fortyfikacje – w znacznie szybszym tempie niż manewrujące czworoboki strzelców epoki fryderycjańskiej czy tyraliery epoki napoleońskiej. Tzw. szybkie natarcie, zwane też sauerowskim, należało za wszelką cenę spowolnić, ażeby dać artylerzystom fortecznym czas na opuszczenie luf armatnich, a także umożliwić piechocie fortecznej zmianę nastaw celowników. Stąd rola zawałów z drzew kolczastych, kolczastych przeszkód, wykorzystywanych w ostrzale artyleryjskim i karabinowym z fortecznych wałów³⁶.

4. ZIELEŃ JAKO MASKOWANIE FORTYFIKACJI

Funkcje maskujące zieleni fortecznej, w tym w szczególności robinii, są związane z aspektami taktycznymi i technicznymi nie tylko szybko ewoluujących środków

sandrowicz⁹, K. Biesiekierski¹⁰; later – K. Kleczko and W. Wyszynski¹¹.

An important source of information is also articles in the military press of the interwar period¹² and military encyclopedias¹³. There also exist interesting material comparisons concerning World War I, created for the purposes of use by military schools e.g. the Sapper Training Center in Modlin¹⁴.

The military background of the application of the camouflage, including the use of greenery, is given by older, more classical elaborations from the field of widely understood art of war¹⁵.

The second, essential group of materials is made up of publications by civilian authors. They cannot be explicitly called contemporary studies, as they date as far back as the 1980s. XX Century. They concern the greenery and ecology of post-fortification terrains. This includes the works by J.G. Budziły¹⁶, W. Brzoskwini¹⁷, L. Narębski¹⁸, G. Poznański¹⁹, J. Środulska-Wielgus²⁰. Important information, although scattered, is also contained in the articles by J. Bogdanowski²¹, J. Budziły²², W. Brzoskwini²³, G. Poznański²⁴, K. Wielgus²⁵. The issue of secondary ecosystems on the areas of fortified objects has been covered by, among others, W. Harmata²⁶, M. Ceynowa-Giełdon, and A. Nienartowicz²⁷. The fortified landscape, part of which is the camouflaging greenery, is wider discussed by J. Bogdanowski²⁸, J. Stankiewicz, and K. Biskup²⁹, K. Wielgus³⁰, setting the grounds for analysis, valorization and solving the conservation problems with regard to the post-fortification terrains as a specific type of historical landscape. What is also relevant are the works regarding the issues of revalorization and adaptation of particular defensive works, as well as the programs of regional activation (not only with regard to the fortification objects). The questions of the Kraków Fortress greenery after decades are summarized by newer articles³¹ and two publications on the monographic nature – one regarding *purely* the topic of greenery³², the second – the rules for the protection of the fortified landscape of Kraków Fortress³³. Kraków, Toruń, Poznań, Wrocław, Przemysł, and Warsaw are the former ring-type fortresses for which the role of greenery has the best elaborations³⁴, while Kraków is the one which received the systematic elaborations of its fortified greenery the earliest³⁵.

3. GREENERY AS OBSTACLE FORTIFICATIONS

The importance of the obstacle function of greenery in fortifications, known since the Ancient Times, has, paradoxically, grown in the conditions of contemporary technical warfare; the time when infantry received modern, breech-loaded and later repeating carbines (breakthrough dates are the years 1866 and 1877–78; the Austrian-Prussian and Russian-Turkish, the so-called “Bulgarian” war). The infantrymen, with greater firepower and, at the same time, endangered by quick and precise artillery fire have stormed, also

rażenia, lecz i środków obserwacji oraz z doskonaleniem platform obserwacji. Deformująca rola zieleni na fortyfikacjach znana była co najmniej od wieku XVII. Szpalery drzew, w tym jesionów, a w wieku XVIII także topoli czarnych, potem także odmiany włoskiej, sadzone na przeciwstokach wałów za stanowiskami artyleryjskimi, zacierały ich kontury na tle nieba, dając im ciemne tło. Pas żywej zieleni stanowił dodatkowo zabezpieczenie przed rozprzestrzenianiem pożarów.

Wprowadzenie ładowanych odtylcowo dział o lufach bruzdowanych (druga połowa XIX wieku), miotających pociski elaborowane ładunkiem kruszącym na odległość prawie dwukrotnie większą niż klasyczne działa gładkolufowe, znalazło bezpośrednie odzwierciedlenie w maskowaniu zielenią o funkcji nie tylko deformacyjnej, lecz także dezinformującej. Duży dystans ognia wymusił używanie przyrządów optycznych o długiej ogniskowej do obserwacji i celowania. Kulisowe zadrzewienia tłowe i wały forteczne w rzeczywistości rozsunięte o kilkaset metrów, w okularach lornet widoczne były jako jednolite, ciemne struktury leśne. Wielkie maski tłowe i boczne przy fortach artyleryjskich z końca lat 80. XIX w. składały się przede wszystkim z jesionów i kasztanowców; pojawiały się również klony i jawory.

Udoskonalenie pocisków zwiększające siłę niszczącą oraz wprowadzenie na większą skalę obserwacji balonowej (początek lat 90. XIX w.) otworzyły drogę masowemu użyciu robinii akacyjowej do celów maskujących. Lata 90. XIX wieku to okres intensywnej budowy fortów pancernych oraz fortów obrony bliskiej i usuwania ciężkiej artylerii z fortów na odsunięte baterie. Zwiększenie kąta obserwacji (podniesienie obserwatora na wysokość ok. 900 m w koszu balonu obserwacji) zwiększyło zagrożenie lepszą interpretacją form fortyfikacji, demaskowanych głównie poprzez cienie oraz przez regularność geometrycznych narysów, nie występujące w naturze. Na masywy fortów wprowadzano rzadkie szachownicowe nasadzenia robinii, otaczające m.in. stanowiska wież pancernych. Pasma zieleni ukrywały też błyski i dym wybuchów, utrudniając korektę ognia artylerii nieprzyjacielskiej.

Wynalazek aktywnie manewrującego sterowca (ok. 1900), a później samolotu (1903), pozwalających na wielokrotny nalot i wykorzystanie ich jako środka obserwacji,

Ryc. 2. Maskowanie
Fig. 2. Masking

the fortifications, at a much quicker pace than the maneuvering squares of riflemen of the Frederic era or the skirmishers of the Napoleonic era. The so-called quick offensive, also called the Saurian Offensive, had to be slowed down at all costs, to make it possible for the fortified artillerymen to have the time to lower the cannon barrels and for the fortified infantry to change the settings of their reticles in time. Thus, the role of the obstacles in the form of felled barbed trees, spiked obstacles, that would enable artillery and carbine fire from the fortified embankments³⁶.

4. GREENERY AS FORTIFICATION CAMOUFLAGE

The camouflaging functions of fortress greenery, especially Robinia, are linked with the tactical and technical aspects of not only the quickly evolving means of attack but also means of observation and improvement of observation platforms. The deforming role of greenery on fortifications was known since at least the 17th century Rows of trees, including ash, and in the 18th century also black poplars, then also the Italian variety, planted of the counter slopes of embankments, behind artillery positions, have blurred their contours on the background of the sky, giving them a dark background. A belt of living greenery was also a layer of protection against the spreading of fires.

The introduction of breech-loaded cannons with rifled barrels (second half of the 19th century), propelling projectiles on a distance almost double that of conventional smoothbore barrels, using projectiles elaborated with crushing load, has caused the appearance of greenery camouflaging the objects with not only deformative but also misinformative functions. The long-range of fire had forced the use of optical instruments with a long focal length for both observation and aiming. Curtain background foliage and fortified embankments, actually dispersed by several hundred meters, were seen in the binoculars as uniform, dark forestry. Great background and side camouflage by the artillery forts from the end of 1880 were primarily composed of ash and chestnut trees; sometimes maples and sycamores were also used.

The development of bullets that improved their destructive power and the introduction of larger-scale balloon observations (beginning of the 1890s) has made way for mass usage of Acacian Robinia for the purposes of the masking. The 1890s were the period of intensive construction of armored forts and close defense forts and moving the heavy artillery from forts to ousted batteries. The increase of observation angle (elevation of the observer on a height of approx. 900 m in the basket of an observation balloon) has increased the danger of a more precise interpretation of fortification forms, de-masked mainly by the shadows and regularity of geometric outlines, not present in nature. Thinned checkered plantings of Robinia, covering, for example, the armored towers' positions, have been introduced to the massifs of forts. Bands of greenery have also been

stanowiły jedną z przyczyn zmiany w kształtowaniu zadrzewień maskujących. Geometryczne, liniowe struktury maskujące stawały się w istocie – demaskującymi. Nasadzenia musiały stać się bardziej rozproszone, powierzchniowe i pozornie chaotyczne. Obok robinii zaczęto stosować gatunki szybko rosnące, przede wszystkim wierzbę i topole.

5. ZIELEŃ JAKO ELEMENT STRUKTURALNY DZIEŁ FORTYFIKACYJNYCH

Obecnie największą uwagę zwracają widoczne w panoramie miasta monumentalne zadrzewienia maskujące, natomiast najmniej widoczne są nieдрzewne elementy zieleni fortecznej. Są one jednak konstytutywnym, strukturalnym elementem dzieł fortyfikacyjnych. Przesądza o ich trwałości; zanik zieleni o znaczeniu strukturalnym przesądza o ponoszeniu lub nieponoszeniu olbrzymich środków na przyszłą ich rewaloryzację zabytkowych dzieł obronnych. Rola zieleni stabilizującej stoki jest szczególnie istotna w obiektach o nieco starszej proveniencji – fortach reditowych, cytadelowych oraz artyleryjskich. Stoki i nasypy wymagały specjalnego uwarstwienia, schodkowania i darniowania stoków. Wykorzystywano klasyczną metodę perzową oraz różne metody obsiewów i utrzymania stoków. Obecnie następuje niezwykle groźny proces swoistej inwersji gatunkowej zieleni na masywach fortecznych. Nadmierny rozrost drzew spowodował całkowite zacienienie stoków i wydarnienie stoków, rynny erozyjne i osunięcia. Krytyczna sytuacja wynika także z upartego forsowania przez kontraktorów robót ratunkowych – ciężkich, współczesnych metod stabilizacji (perforowane płyty betonowe na kotwach gruntowych, geokraty). Pozytywne przykłady z Bastionu III „Kleparz”, Fortu VIII „Łętownia” w Przemyślu czy krakowskiego Fortu 52a „Jugowice” być może otworzą drogę dla metod zbliżonych do historycznych³⁷.

6. ZIELEŃ JAKO OCHRONA I MASKOWANIE DRÓG

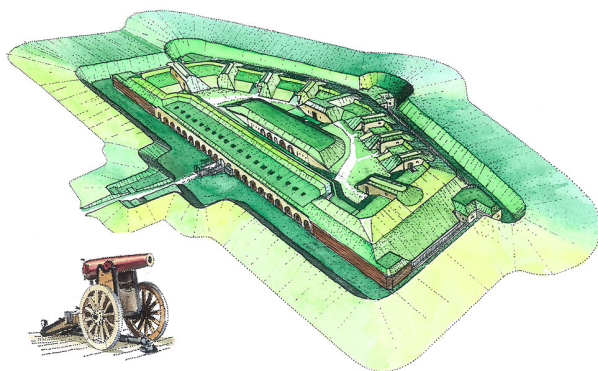
Drogi jako podstawowy element umożliwiający funkcjonowanie twierdzy pierścieniowej posiadały szczególne

hiding the flashes and smoke of explosions, making it more difficult to make firing corrections for the enemy artillery.

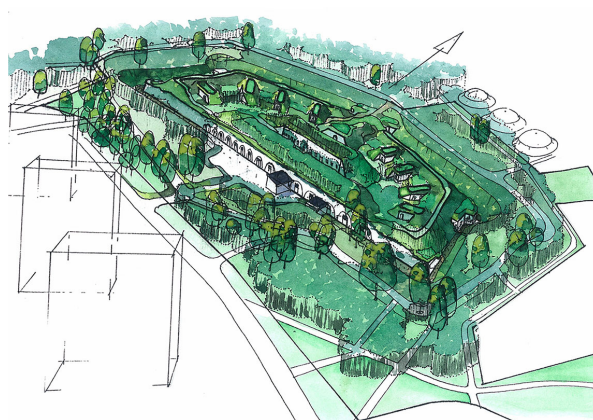
The invention of the actively maneuvering blimp (about 1900) and later, the aircraft (1903), allowing for multiple aircraft raids and for using them as a means of observation, have been one of the reasons for changes in the shaping of forms of masking. The geometric, linear structures of masking became, in fact, de-masking structures. Plantings needed to become more dispersed on the surface and seemingly chaotic. Apart from Robinia other quickly growing species began to be used, like willows and poplars.

5. GREENERY AS A STRUCTURAL ELEMENT OF FORTIFICATION WORKS

Currently the most visible in the city landscape is the monumental masking forestry. At the same time, the least visible are the non-forested elements of the fortified greenery. But these are the constitutive, structural element of the fortification works. They determine their durability; the decrease of greenery of structural importance determines the spending or not spending great expanses on the future revalorization of historical works of defense. The role of greenery stabilizing the slopes is especially important in the objects of a little older provenience – reduit, citadel and artillery forts. The slopes and embankments required a special layering, jaggging, and turfing. A classic method of grassing the slopes, as well as various methods of seeding and maintenance of slopes have been used. Currently, an extremely dangerous process of species inversion of greenery on fortified massifs is taking place. The excessive sprawl of trees has caused a complete shading and de-grassing of slopes; erosion gutters and landslides. The critical situation is also due to the persistent forcing of rescue works by the contractors – heavy, contemporary methods of stabilization (perforated concrete plates on anchor plates, geocells). Positive examples from the Bastion III “Kleparz”, Fort VIII “Łętownia” in Przemyśl, or the Kraków’s Fort 52a “Jugowice” may open the way for methods similar to historical ones³⁷.

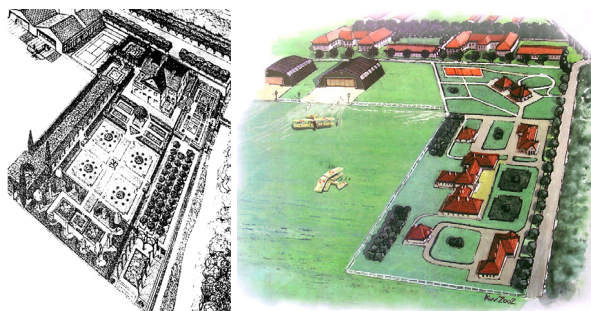
Ryc. 3. Batowice – zestawienie
Fig. 3. Batowice collation

rodzaj zieleni. Był on na tyle ważny i wyrazisty, iż w pierwszych opracowaniach, z lat 50. i 60. XX w. dotyczących zieleni fortecznych, autorstwa J. Bogdanowskiego, J. Budziły i innych, przypisano im wręcz wiodącą rolę w zespole zieleni fortecznej. Niestety szpalery przy drogach dojazdowych (radialnych) zostały w większości zniszczone w latach 70. i 80. XX w. W tych samych latach nadmiernie rozrosła się zieleń na działkach i masywach fortecznych, zaś degradacji uległa znaczna część śródpolnych zadrzewień międzypolowych. Stąd dziś pojęcie zieleni fortecznej kojarzy się głównie z gąszczem zadrzewień na obiektach fortecznych, nie zaś z drogami i maskami pomiędzy i za fortami. Maskowanie dróg za pomocą zieleni miało dwa zasadnicze aspekty: bierny i czynny. Biernie maskowanie to utrudnienie odnalezienia i interpretacji przebiegu drogi przez nieprzyjacielskiego obserwatora naziemnego lub balonowego. Maskowanie czynne to ukrywanie ruchu na drodze, przez ukrycie pylenia nawierzchni pod kołami wozów taborowych, kopytami koni i stopami żołnierzy, widocznego z odległości ponad 10 km. Podstawowym gatunkiem fortecznych zadrzewień drogowych był jesion wyniosły, zaś pasów przeszkodowych – głóg. Pośród zadrzewień drogowych pojawiają się też kasztanowce, zaś w późniejszych realizacjach – robinie akacjowe. Wyjątek stanowi odcinek Witkowice – Marszowiec drogi dojazdowej (radialnej), wiodącej do Fortu 45, z zachowanymi śladami szpalerów z sosny czarnej, pochodzących być może z nasadzeń eksperymentalnych³⁸.

7. ZIELEŃ OZDOBNA W SŁUŻBIE PRESTIŻU ARMII I PAŃSTWA

W okresie pokojowym zarówno wielkie zespoły koszarowe, jak i niewielkie budynki, związane z funkcjonowaniem twierdzy i garnizonu, stanowiły wizytówkę potęgi państwa. Założenia koszarowe Twierdzy Kraków nadal zachwycają swym perfekcjonizmem, spokojnym monumentalizmem neorenesansowych w większości form oraz – zatopieniem w zieleni. Koszary pułkowe powtarzały quasi-pałacowy układ wiedeńskiego Arsenału i Rosauerkaserene, odpowiadając czterobatalionowej strukturze pułku piechoty. Podział na cztery budynki ze środkowym, mieszczącym pomieszczenia sztabu, wytwarzał otoczenie placu apelowego oraz co najmniej dwa zewnętrzne ogrody, widoczne od strony miejskiej. Wyjątkowym przykładem starannej kompozycji ogrodowej o cechach secesyjnych

Ryc. 4 Ogrody dla lotników
Fig. 4. Gardens for aviators

6. GREENERY AS MEANS OF PROTECTION AND MASKING OF ROADS

Roads as a basic component allowing for the functioning of ring-type fortresses had a particular kind of greenery. It was so important and distinctive that in the first researches from the 1950s and 60s regarding the fortified greenery by J. Bogdanowski, J. Budziły and others – were assigned the leading role in the fortified greenery complex. Unfortunately, the rows of trees along access roads (radial roads) have been for the most part destroyed in the 1970s and 80s XX w. In the same years the greenery on fortresses' parcels and massifs had grown excessively, while the amount of midfield forestry of interfields has decreased drastically. Thus, nowadays the concept of fortified greenery is associated mainly with a tangle of forestry on the fortified objects, not with the roads and masks between and behind the forts. Masking roads with greenery used to have two main aspects: passive and active. Passive masking is a hindrance in terms of finding and interpreting a road's route by an enemy observer, whether he is on land or in a balloon. Active masking is hiding the traffic on the road by hiding the pollination of the surface under the wheels of wagons, hooves, or infantrymen feet, visible from a distance of more than 10 km. The basic species of fortress roads' forests were the European ash, while for the obstacle belts – the hawthorn. Among the road forestry species there are also the horse chestnuts and, for later realizations, the black locust. The exception is the segment Witkowice – Marszowiec of the access road (radial road) leading to the fort 45, which boasts the signs of black pine, perhaps originating from experimental plantings³⁸.

7. DECORATIVE GREENERY IN SERVICE TO THE PRESTIGE OF ARMY AND COUNTRY

In times of peace both great barracks complexes, as well as smaller buildings related to the functioning of the stronghold and garrison have been a business card for the power of the state. The barracks design of Kraków Fortress, still awe with their perfectionism, calm neo-renaissance monumentalism in most of their forms and being surrounded by greenery. The regiment barracks have repeated the quasi-palace layout of the Vienna Arsenal and Rosauerkaserene, corresponding to the four-battalion structure of the infantry regiment. A breakdown into four buildings with the middle one containing the headquarters has formed the surroundings of assembly grounds and at least two external gardens, visible from the city. The unique example of careful garden composition of the secessive characteristics was the greenery complex of the largest military hospital in the monarchy – the functioning up to this day the military hospital on Wrocławska street, functioning since 1907 (design by Hoffmann). The

był układ zieleni największego szpitala wojskowego w monarchii – funkcjonującego do dziś szpitala wojskowego przy ul. Wrocławskiej, działającego od 1907 r. (proj. Hoffmann). Secesyjny układ ogrodowy, nawiązujący do koncepcji „Ogrodu dla lotników” Paula Vera z 1911 r. miały kompanijne koszary lotnicze na lotnisku Rakowice; była to jednak późna realizacja z 1916 r., gdy Kraków tracił już swą forteczną funkcję. Zieleń ozdobna Twierdzy Kraków to problem dotyczący powyżej 100 ha terenów, położonych zazwyczaj w centrum miasta. Wojsko Polskie okazuje się dobrym kustoszem tych zespołów; zespoły dawnych koszar kawaleryjskich i lotniczych na Rakowicach, dawnych koszar Arcyksięcia Leopolda Salwatora przy ul. Rakowickiej czy też koszar artylerii i Obrony Krajowej na Łobzowie, gdzie dotąd gospodaruje Wojsko Polskie, są tego dobrym przykładem³⁹.

secessionist garden layout, referring to the concept of “Garden for aviators” by Paul Vera from 1911, was implemented for the company aviation barracks at the Rakowice airport; this was, however, a late implementation of 1916, when Kraków has already lost its fortification function. The decorative greenery of Kraków Fortress is a topic that regards more than 100 hectares of terrain located mostly in the city center. The Polish Army turns out to be a good custodian of these complexes; the complexes of former cavalry and aviation barracks in Rakowice, the former Archprince Leopold Salvator Barracks by the Rakowicka street, or the barracks of artillery and the National Defense on Łobzów, where the Polish Army still governs, are a very example of that³⁹.

WAŻNIEJSZA LITERATURA IMPORTANT LITERATURE

Źródła i publikacje Sources and publications

- [1] Aleksandrowicz W.A. Rozwój historyczny fortyfikacji w zarysie. Toruń, 1924.
- [2] Basiński G., Głuszek C., Górski M., Janczykowski J., Klupsz L., Małachowicz M., Narębski L., Pardela Ł., Rojkowska-Tasak H., Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Wild P., *Raport Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS dotyczący dziedzictwa fortyfikacyjnego Krakowa. Sporządzony po posiedzeniu wyjazdowym Komisji w dniach 15–17 marca 2018 r. w Krakowie*, opracowanie i redakcja: A. Oleksicki, Przewodniczący Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS, L. Narębski K. Wielgus, Kraków-Toruń-Warszawa, 2018 (opracowanie niepublikowane, przekazane Prezydentowi Miasta Krakowa i dyrektorom wydziałów Urzędu Miasta Krakowa).
- [3] Biesiekierski K., *Historia fortyfikacji stałej*, Toruń 1924.
- [4] Biesiekierski K., *Fortyfikacja polowa*, Warszawa 1922.
- [5] Bogdanowski J., *Warownie i zieleń twierdzy Kraków*, WL, 1979.
- [6] Bogdanowski J., *Krajobraz warowny XIX/XX w. dzieje i rewaloryzacja*, Kraków 1993.
- [7] Bogdanowski J., *Krakowskie forty artyleryjskie*, [w:] *Fortyfikacja T.II*, Warszawa-Kraków 1995.
- [8] Bogdanowski J., *Problemy rewaloryzacji fortyfikacji systemu rozproszonego z przełomu XIX i XX wieku* [w:] *Konserwatorska Teka Zamojska*, Warszawa – Zamość 1984; materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopada 1981 część II.
- [9] Bogdanowski J., *Rozwój i urbanistyczne kompozycje nowożytnego Krakowa oraz problem ich rewaloryzacji (XVI-XXw)* [w:] *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, T. XVI 1981.
- [10] Brialmont H.A., *La défense des états et la fortification a la fin du XIXe siècle*, cz. II, rozdz.12, Bruksela 1895.
- [11] Brunner M., R.v., *Leitfaden für den Unterricht in der beständigen Befestigung*, Wiedeń 1880, 1887, 1890.
- [12] Brzoskwinia W., *Zielona Twierdza*, w: *Aura* 6, 87.
- [13] Budziło J., *Miejskie systemy zielone na kanwie nowożytnych twierdz i ich układów komunikacyjnych* (praca doktorska).
- [14] Budziło J., *Bellona – Florze* [w:] *Aura* 5`91
- [15] Budziło J., *Pozostałości twierdzy Kraków kanwą zieleni miejskiej*, [w:] *Architektura* 1966.
- [16] Ceynowa-Giełdon M., Nienartowicz A., *Roślinność fortyfikacji dawnej twierdzy Toruń*, przewodnik, Toruń 1994.
- [17] Clausewitz C. v., *O wojnie*. Księgi I – VIII, w tłum. oficerów WP w hołdzie marszałkowi J. Piłsudskiemu, reprint Lublin 1995.
- [18] *Encyklopedia Wojskowa* pod redakcją O. Laskowskiego, T. 1–6 Warszawa 1931. Akta Centralnego Inspektoratu Sił Zbrojnych sygn. I.302.4.1621. w: CAW.
- [19] Foch F., *Zasady sztuki wojennej*, Warszawa, 1924.
- [20] Harmata W., *Walory przyrodnicze dawnej Twierdzy Kraków*, w: *Aura* 6, 95.
- [21] Kleczke K., Wyszynski W., *Fortyfikacja stała*, Warszawa 1937.
- [22] Leithner E., Fr.v., *Die Beständige Befestigung der Festungskrieg*, t. I-III Wiedeń 1893–99.
- [23] Myczkowski Z. (kierownictwo naukowe), Wielgus K. (koordynacja prac, red.), Środulska-Wielgus J., Staniewska A, Bąk A., Brzoskwinia W., Chajdys K., Górski T., Jakubowska K., Jakubowski K., Kielar Ł., Kocieniewski J., Leonowicz P., Maj A., Mikulski M. J., Pasula E., Piekło J. Pstuś D., Rojkowska H. (red.), Rymsha – Mazur W., Szkoła M. (red.), *O przyszłość Twierdzy Kraków*, Kraków 2010–2012; wydanie uzupełnione 2014, „Atlas Twierdzy Kraków”, seria II, t. 5.
- [24] Narębski L., *Zieleń w pasie fortecznym dawnej Twierdzy Toruń* [w:] *Lasy komunalne Torunia. Stan, zagospodarowanie, ochrona* pod red. K. Białego, Toruń 1998.

- [25] *Niemiecka instrukcja o fortyfikacji polowej, cz II Zał. Maskowanie*, z serii: *Biblioteka regulaminów i instrukcji wojsk obcych*.
- [26] *Ogólne zasady walki – regulamin austriacki* [w:] *Biblioteka regulaminów i instrukcji wojsk obcych t. IX*, 1925.
- [27] Owsiak J., Seweryniak J., *Możliwości użytkowania rekreacyjnego lasów komunalnych Torunia*, [w:] *Lasy komunalne Torunia. Stan, zagospodarowanie, ochrona* pod red. K. Białego, Toruń 1998.
- [28] Pardela Ł., Wilkaniec A., Środulska-Wielgus J., Wielgus K., *Znaczenie terenów zieleni pofortecznej dla zieleni miejskiej Krakowa, Poznania i Wrocławia* [w:] *Nauka Przyroda Technologie 2018, Tom 12, Zeszyt 2, Ogrodnictwo i Architektura Krajobrazu*, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, 2018.
- [29] Poznański G., *Zieleń Twierdzy Przemysł*, [w:] *Aura 6'95*.
- [30] Stankiewicz J. i Biskup K., *Zabytki wojskowej inżynierii i architektury jako element współczesnego środowiska kulturowego* *Konserwatorska Teka Zamojska*, Warszawa – Zamość 1984; materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopada 1981 część II.
- [31] Środulska-Wielgus J., *Teoretyczne i praktyczne podstawy ochrony oraz kontynuacji zabytkowych zespołów zieleni militarnej* [w:] *materiałach konferencyjnych Zespół forteczny Gdańsk – Wisłoujście – problemy ochrony zespołów pofortecznych Gdańsk 29–31 maja 1998*, ss. 119–133;
- [32] Środulska-Wielgus J., *Zieleń Twierdzy Przemysł* [w:] *Informator regionalny*, Rzeszów 1997, s. 44–52.
- [33] Środulska-Wielgus J., *Maskowanie budowli inżynierskich – ochrona reliktów, kontynuacja idei*, referat na Majowej Sesji Architektury Krajobrazu, Kraków 28 maj 1999 – streszczenie w *Sprawozdaniach z posiedzeń naukowych PAN*, tejsze, *Zespoły zieleni fortecznej jako element fenomenu krajobrazu warownego Twierdzy Przemysł*, *Fortyfikacja – Europejskim Dziedzictwem Kultury – Fortyfikacja austriacka – Twierdza Przemysł*; materiały z konferencji naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Przemysł, 30 września – 3 października 1999, opublikowane w tomie X z cyklu *Fortyfikacja*, Warszawa – Kraków 1999., ss. 57–78.
- [34] Środulska-Wielgus J., *Tereny fortyfikacyjne jako potencjalny zasób zieleni*, referat na Majowej Sesji Architektury Krajobrazu, Kraków 18 maja 1998, streszczenie w *Sprawozdaniach z posiedzeń naukowych PAN*.
- [35] Środulska-Wielgus J., *Geneza i ewolucja zieleni militarnej*, Konferencja organizowana przez Generalnego Konserwatora Zabytków, szkolenie władz samorządowych; Giżycko 1999 – opublikowane w tomie VIII z cyklu *Fortyfikacja*, Warszawa 1999.
- [36] Środulska-Wielgus J., *Zieleń forteczna na terenie gminy Żurawica – potencjalny park kultury i natury* [w:] *Zeszyty Popularnonaukowe Stowarzyszenie Opieki nad Twierdzą Przemysł i Dziedzictwem Kulturowym Ziemi Przemyskiej*, Tom 2, Przemysł 2000. Zieleń Twierdzy Kraków, Atlas Twierdzy Kraków t.4, 2004.
- [37] Środulska-Wielgus J., *Zieleń forteczna* – [w:] *Rolność ciągów komunikacyjnych dróg*; III konferencja z cyklu: *Dendrologia historyczna*, Kraków, 7–8 listopada 1996, ss. 190–194;
- [38] Środulska-Wielgus J., *Zieleń Twierdzy Kraków*, „Atlas Twierdzy Kraków”, seria II, t.4. Kraków, 2005
- [39] Środulska-Wielgus J., Staniewska A., Łakomy K., Wielgus K.: *The historical elements of Kraków's green system – protection challenges for landscape planning in the 21st century* [w:] “Greenways and Landscapes in Change Proceedings of 5th Fábos Conference on Landscape and Greenway Planning”, Budapest, 2016, s. 439–447.
- [40] Środulska-Wielgus J., Wielgus K., *Parki kulturowe Twierdzy Kraków*, [w:] „Fortyfikacja”, t.14, Warszawa, 2004.
- [41] Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Radzik J., *Twierdza Zamość. Fortyfikacje Zieleni Ekspozycja – jako osnowa udostępnienia turystycznego i potencjalnego parku kulturowego* [w:] *materiałach Drugiej Konferencji „Zarządzanie zielenią miejską na przykładzie miast historycznych”*, Kraków, 2009.
- [42] Wielgus K., (współpraca Z. Śnieżek), *Metoda zintegrowanego zapisu stanu, wartości i wytycznych dotyczących krajobrazu warownego Twierdzy Przemysł, zastosowania w ramach Krajowego Programu „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej* [w:] *Fortyfikacja – Europejskim Dziedzictwem Kultury – Fortyfikacja austriacka – Twierdza Przemysł*; materiały z konferencji naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Przemysł, 30 września – 3 października 1999, opublikowane w tomie X z cyklu *Fortyfikacja*, Warszawa – Kraków 1999.
- [43] Wielgus K., *Problemy rejestracji zieleni fortecznej na przykładzie twierdz Przemysł i Kraków*, [w:] „Zamki, miasta warowne, ogrody”, Kraków, 2002.
- [44] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Mikulski M., Pstuś D., *Obronność Krakowa XIX i XX wieku jako elementów rozwoju miasta* [w:] „Nowe studia nad rozwojem przestrzennym Krakowa”; Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, (rozdział o charakterze monograficznym), Kraków, 2007.
- [45] Wojsa P, Możdżeń K, Barabasz – Krasny B. *Rosliny w sztuce Krakowa około roku 1900*, Prądnik, prace i materiały Muzeum im. Prof. Władysława Szafera, nr 27, 2017, s. 73–88.
- [46] *Wyciągi z celniejszych dzieł o wyższej części sztuki wojskowej przez gen Wójciecha Chrzanowskiego*, Berlin 1844.
- [47] *Wykaz gruntów pofortecznych (...) będących pod zarządem Dyrekcji Inżynierii w Krakowie, styczeń 1919*. (1919). Maszynopis. Rembertów: Centralne Archiwum Wojskowe. Kopia: Kraków: archiwum Oddziału Ochrony Zabytków, Wydział Architektury i Gospodarki Przestrzennej, Urząd Miasta Krakowa.

[48] Zachariasz A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Wyd. PK, Kraków 2006.

Opracowania niepublikowane Unpublished elaborations

Studium historyczne i architektoniczne fortów Twierdzy Kraków. (Na zlecenie Wydziału Ochrony Zabytków w Krakowie) – Etapy 1–3. 1995–98. Opracowanie i wdrożenie systemu rejestracji, waloryzacji i desygnacji konserwatorsko – adaptacyjnej dawnych dzieł obronnych fortyfikacji nowożytnej w postaci tzw. „Kart Krajobrazu Warownego”. Kier. K. Wielgus, 1995, oraz:

Czasopisma Journals

1. „Bellona”, roczniki 1918–1939,
2. „Przegląd Wojskowy”, roczniki od 1924 roku,
3. „Epizody Wojenne”, 1914–1915,
4. „Przegląd Techniczny”, później: „Czasopismo Techniczne” (od 1880 roku).
5. „Saper i Inżynier Wojskowy”, w szczególności: *Niemiecka instrukcja dot. zieleni fortecznej, Instrukcja maskowania armii bolszewickiej*, w oprac. mjr. Rewieńskiego, 1926.

¹ Bogdanowski J., *Warownie i zieleń Twierdzy Kraków*, WL, Kraków, 1979, s. 260.

² tamże, s. 224.

³ *Wykaz gruntów pofortecznych (...) będących pod zarządkiem Dyrekcji Inżynierii w Krakowie, styczeń 1919*. (1919). Maszynopis. Rembertów: Centralne Archiwum Wojskowe. Kopia: Kraków: archiwum Oddziału Ochrony Zabytków, Wydział Architektury i Gospodarki Przestrzennej, Urząd Miasta Krakowa.

⁴ Leithner E., Fr.v., *Die Beständige Befestigung der Festungskrieg*, t. I–III, Wiedeń 1893–99; Brialmont H.A., *La défense des états et la fortification a la fin du XIXe siècle*, cz. II, rozdz. 12, Bruksela 1895.

⁵ Brunner M., R.v., *Leitfaden für den Unterricht in der beständigen Befestigung*, Wiedeń 1880, 1887, 1890.

⁶ *Ogólne zasady walki – regulamin austriacki* [w:] *Biblioteka regulaminów i instrukcji wojsk obcych t. IX*, 1925.

⁷ *Niemiecka instrukcja o fortyfikacji polowej, cz II Zał. Maskowanie*, z serii: *Biblioteka regulaminów i instrukcji wojsk obcych*; *Niemiecka instrukcja dot. zieleni fortecznej, Instrukcja maskowania armii bolszewickiej* [w:] *Saper i inżynier wojskowy*, w oprac. mjr. Rewieńskiego, 1926.

⁸ Foch F., *Zasady sztuki wojennej*, Warszawa, 1924.

⁹ Aleksandrowicz W.A., *Rozwój historyczny fortyfikacji w zarysie*, Toruń 1924.

¹⁰ Biesiekierski K., *Historia fortyfikacji stałej*, Toruń 1924; oraz tegoż: *Fortyfikacja polowa*, Warszawa 1922.

¹¹ Kleczke K., Wyszyński W., *Fortyfikacja stała*, Warszawa 1937.

¹² *Bellona*, roczniki 1918–1939, *Przegląd wojskowy* roczniki od 1924 roku, *Epizody wojenne* 1914–1915, *Przegląd Techniczny*, *Czasopismo Techniczne* (od 1880 roku).

¹³ *Encyklopedia Wojskowa* pod redakcją O. Laskowskiego, T. 1–6 Warszawa 1931.

¹⁴ Akta Centralnego Inspektoratu Sił Zbrojnych sygn. I.302.4.1621. w: CAW.

¹⁵ Clausewitz C. v., *O wojnie*. Księgi I–VIII, w tłum. oficerów WP w hołdzie marszałkowi J. Piłsudskiemu, reprint Lublin 1995, oraz: *Wyciągi z cenniejszych dzieł o wyższej części sztuki wojskowej przez gen. Wojciecha Chrzanowskiego*, Berlin 1844.

¹⁶ Budziło J., *Pozostałości twierdzy Kraków kamną zieleni miejskiej*, [w:] *Architektura* 1966; tegoż: *Bellona – Florze* [w:] *Aura* 5° 91 oraz *Miejskie systemy zielone na kamnie nowożytnych twierdz i ich układów komunikacyjnych* (praca doktorska).

¹⁷ Brzoskwinią W., *Zielona Twierdza*, w: *Aura* 6° 87.

¹⁸ Narębski L., *Zieleń w pasie fortecznym dawnej Twierdzy Toruń* [w:] *Lasy komunalne Torunia. Stan, zagospodarowanie, ochrona* pod red. K. Białego, Toruń 1998; także: Owsiak J., Seweryniak J., *Możliwości użytkowania rekreacyjnego lasów komunalnych Torunia*; tamże.

¹⁹ Poznański G., *Zieleń Twierdzy Przemysł*, [w:] *Aura* 6° 95.

²⁰ Śródulska-Wielgus J., *Zieleni fortecznych* – [w:] *Roślinność ciągów komunikacyjnych*; III konferencja z cyklu: *Dendrologia historyczna*, Kraków, 7–8 listopada 1996, ss. 190–194; tejsze, *Zieleń Twierdzy Przemysł* [w:] *Informator regionalny*, Rzeszów 1997, s. 44–52; tejsze, *Przyrodnicze elementy...*; tejsze, *Teoretyczne i praktyczne podstawy ochrony oraz kontynuacji zabytkowych zespołów zieleni militarnej* [w:] materiałach konferencyjnych *Zespół forteczny Gdańsk – Wistoulście – problemy ochrony zespołów pofortecznych* Gdańsk 29–31 maja 1998, s. 119–133; tejsze: *Podstawy ochrony i konserwacji zabytkowych zespołów zieleni militarnej*, referat na ogólnopolskiej sesji szkoleniowej Służb Kwatermistrzowskich Wojska Polskiego w zakresie konserwacji zabytków, Rynia 1998, tejsze: *Tereny fortyfikacyjne jako potencjalny zasób zieleni*, referat na Majowej Sesji Architektury Krajobrazu, Kraków 18 maja 1998, streszczenie w *Sprawozdaniach z posiedzeń naukowych PAN*; tejsze *Geneza i ewolucja zieleni militarnej*, Konferencja organizowana przez Generalnego Konserwatora Zabytków, szkolenie władz samorządowych; Giżycko 1999 – opublikowane w tomie VIII z cyklu *Fortyfikacja*, Warszawa 1999, tejsze: *Zieleni Twierdzy Przemysł* [w:] *Informator regionalny*, Rzeszów 1999, wydanie II poprawione, s. 44–52; tejsze, *Maskowanie budowli inżynierskich – ochrona reliktów, kontynuacja idei*, referat na Majowej Sesji Architektury Krajobrazu, Kraków 28 maj 1999 – streszczenie w *Sprawozdaniach z posiedzeń naukowych PAN*, tejsze, *Zespoły zieleni fortecznej jako element fenomenu krajobrazu warownego Twierdzy Przemysł, Fortyfikacja – Europejskim Dziedzictwem Kultury – Fortyfikacja austriacka – Twierdza Przemysł*; materiały z konferencji naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Przemysł, 30 września – 3 października 1999, opublikowane w tomie X z cyklu *Fortyfikacja*, Warszawa – Kraków 1999, s. 57–78, tejsze: *Zieleń forteczna na terenie gminy Żurawica – potencjalny park kultury i natury* [w:] *Zeszyty Popularnonaukowe Stowarzyszenie Opieki nad Twierdzą Przemysł i Dziedzictwem Kulturowym Ziemi Przemyskiej*, Tom 2, Przemysł 2000. *Zieleni Twierdzy Kraków*, Atlas Twierdzy Kraków t.4, 2004.

²¹ Bogdanowski J., *Krakowskie forty artyleryjskie*, [w:] *Fortyfikacja* T.II, Warszawa-Kraków 1995.

²² Budziło J., *Pozostałości twierdzy Kraków kamną zieleni miejskiej*, [w:] *Architektura* 1966; tegoż, *Bellona – Florze*, [w:] *Aura* 5° 91.

²³ Brzoskwinią W., *Zielona Twierdza*, [w:] *Aura* 6° 87.

²⁴ Poznański G., *Zieleń Twierdzy Przemysł*, [w:] *Aura* 6° 95.

²⁵ *Studium historyczne i architektoniczne fortów Twierdzy Kraków*. (Na zlecenie Wydziału Ochrony Zabytków w Krakowie) – Etapy 1–3. 1995–98. Opracowanie i wdrożenie systemu rejestracji, waloryzacji i desygnacji konserwatorsko-adaptacyjnej

- dawnych dzieł obronnych fortyfikacji nowożytnej w postaci tzw. „Kart Krajobrazu Warownego”. Kier. K. Wielgus 1995, oraz: *Studium i program ochrony Twierdzy Przemysł*. Krajowy Program Ministra Kultury i Sztuki – Etapy 1–2. 1997–98. Opracowanie i wdrożenie systemu rejestracji, waloryzacji i aplikacji do Ogólnych Planów Miejscowych dzieł i zespołów obronnych fortyfikacji nowożytnej. Kier. K. Wielgus.
- ²⁶ Harmata W., *Wąłory przyrodnicze dawnej Twierdzy Kraków*, w: Aura 6`95.
- ²⁷ Ceynowa-Giełdon M., Nienartowicz A., *Roslinność fortyfikacji dawnej twierdzy Toruń*, przewodnik, Toruń 1994.
- ²⁸ Bogdanowski J., *Krajobraz warowny XIX/XX w. dzieje i rewaloryzacja*, Kraków 1993 oraz tegoż: *Problemy rewaloryzacji fortyfikacji systemu rozproszonego z przełomu XIX i XX wieku* [w:] *Konserwatorska Teka Zamojska*, Warszawa – Zamość 1984; materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopada 1981 część II; tegoż: *Rozwój i urbanistyczne kompozycje nowożytnego Krakowa oraz problem ich rewaloryzacji (XVI-XXw)* [w:] *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, T. XVI 1981.
- ²⁹ Stankiewicz J. i Biskup K., *Zabytki wojskowej inżynierii i architektury jako element współczesnego środowiska kulturowego*, *Konserwatorska Teka Zamojska*, Warszawa – Zamość 1984; materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopada 1981 część II.
- ³⁰ Wielgus K., *Problemy rejestracji zieleni fortecznej na przykładzie twierdz Przemysł i Kraków*, [w:] „Zamki, miasta warowne, ogrody”, Kraków, 2002, także: Wielgus K., (współpraca Z. Śmieczek), *Metoda zintegrowanego zapisu stanu, wartości i wytycznych dotyczących krajobrazu warownego Twierdzy Przemysł, zastosowania w ramach Krajowego Programu „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej* [w:] *Fortyfikacja – Europejskim Dziedzictwem Kultury – Fortyfikacja austriacka – Twierdza Przemysł*; materiały z konferencji naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Przemysł, 30 września – 3 października 1999, opublikowane w tomie X z cyklu Fortyfikacja, Warszawa – Kraków 1999.
- ³¹ Pardela Ł., Wilkaniec A., Środulska-Wielgus J., Wielgus K., *Znaczenie terenów zieleni poportecznej dla zieleni miejskiej Krakowa, Poznania i Wrocławia* [w:] *Nauka Przyroda Technologie* 2018, Tom 12, Zeszyt 2, Ogrodnictwo i Architektura Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, 2018; J. Środulska-Wielgus, A. Staniewska, K. Łakomy, K. Wielgus: *The historischelements of Kraków’sgreen system – protectionchallenges for landscapelanding in the 21st century* [w:] „Greenways and Landscapes in ChangeProceedings of 5th Fábos Conference on Landscape and Greenway Planning”, Budapest, 2016, s. 439–447.
- ³² Środulska-Wielgus J., *Zieleń Twierdzy Kraków*, „Atlas Twierdzy Kraków”, seria II, t.4. Kraków, 2005.
- ³³ Myczkowski Z. (kierownictwo naukowe), Wielgus K. (koordynacja prac, red.), Środulska-Wielgus J., Staniewska A., Bąk A., Brzoskwinia W., Chajdys K., Górski T., Jakubowska K., Jakubowski K., Kieciar Ł., Kocieniewski J., Leonowicz P., Maj A., Mikulski M. J., Pasula E., Piekło J., Pstuś D., Rojkowska H. (red.), Rymsza – Mazur W., Szkoła M. (red.), *O przyszłość Twierdzy Kraków*, Kraków 2010–2012; wydanie uzupełnione 2014, „Atlas Twierdzy Kraków”, seria II, t. 5.
- ³⁴ Basiński G. i inni, *Raport Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS...*
- ³⁵ Środulska-Wielgus J., *Zieleń Twierdzy Kraków*, „Atlas Twierdzy Kraków”, seria II, t.4, Kraków, 2005.
- ³⁶ Za: Środulska-Wielgus J., *Zieleń Twierdzy Kraków...*, także: Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Mikulski M., Pstuś D., *Obronność Krakowa XIX i XX wieku jako elementów rozwoju miasta* [w:] „Nowe studia nad rozwojem przestrzennym Krakowa”; Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, (rozdział o charakterze monograficznym), Kraków, 2007.
- ³⁷ Za: Basiński G. i inni, *Raport Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS...*
- ³⁸ Za: Środulska-Wielgus J., *Zieleń Twierdzy Kraków...*, także: Myczkowski Z. (i inni), *O przyszłość Twierdzy Kraków...*, Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Mikulski M., Pstuś D., *Obronność Krakowa XIX i XX wieku jako elementów rozwoju miasta* [w:] „Nowe studia nad rozwojem przestrzennym Krakowa”; Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków, 2007. Środulska – Wielgus J., *Zieleń fortecznych – [w:] Roslinność ciągów komunikacyjnych dróg*; III konferencja z cyklu: Dendrologia historyczna, Kraków, 7–8 listopada 1996, s. 190–194.
- ³⁹ Za: Środulska-Wielgus J., *Zieleń Twierdzy Kraków...*, także: Myczkowski Z. (i inni), *O przyszłość Twierdzy Kraków...*, Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Mikulski M., Pstuś D., *Obronność Krakowa XIX i XX wieku jako elementów rozwoju miasta* [w:] „Nowe studia nad rozwojem przestrzennym Krakowa”; Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków, 2007.

Streszczenie

40 lat po wydaniu książki Janusza Bogdanowskiego *Warownie i zieleń Twierdzy Kraków* przypomniany jest wielki zespół zieleni, nasadzonej w ramach powstawania i rozwoju krakowskiej fortecy (1849–1916). Trwające nadal badania pozwoliły na określenie chronologii nasadzeń intencjonalnych i sukcesji, kategoryzację zieleni pod względem funkcji pierwotnych i współczesnych wartości ekologicznych, urbanistyczno-kompozycyjnych i edukacyjnych. Badania rozpoczęte w środowisku krakowskim zainicjowały podobne prace m.in. na terenie dawnych twierdz Poznań, Warszawa, Wrocław, Toruń, Przemysł, a także w Puli w Chorwacji. Potwierdza to historyczne i współczesne znaczenie zabytkowej zieleni fortecznej.

Abstract

40 years after the publication of Janusz Bogdanowski's book *Strongholds and green of the Krakow Fortress*, a great complex of greenery, planted as part of the creation and development of the Krakow fortress (1849–1916), is reminded. Ongoing research has allowed the determination of the chronology of intentional planting and succession, the categorization of greenery in terms of primary functions and contemporary ecological, urban-compositional and educational values. Research started in the Krakow environment initiated similar works, including in the area of former fortresses Poznań, Warsaw, Wrocław, Toruń, Przemysł and also in Pula, Croatia. This confirms the historical and contemporary significance of historic fortress greenery.

Petro Kulikov*

 orcid.org/0000-0002-7379-7968

Mykola Dyomin**

 orcid.org/0000-0001-6758-3851

Denys Chernyshev***

 orcid.org/0000-0002-1946-9242

Dominika Kuśnierz-Krupa****

 orcid.org/0000-0003-1678-4746

Michał Krupa****

 orcid.org/0000-0002-2199-0598

The issues of preservation and revitalization of residential, public and industrial buildings from the second half of the 19th and early 20th centuries in Kyiv and Krakow

Zagadnienia konserwacji i rewitalizacji budynków mieszkalnych, publicznych i przemysłowych z drugiej połowy XIX i początku XX wieku w Kijowie i Krakowie

Key words: spatial development, Kyiv, Krakow, preservation, revitalization, residential and industrial architecture

Słowa kluczowe: rozwój przestrzenny, Kijów, Kraków, ochrona, rewitalizacja, architektura mieszkalna, architektura przemysłowa

1. THE URBAN PLANNING ISSUES OF HISTORICAL AREAS OF KYIV

Awareness of the need for urban planning decisions by all entities of management, investment and the population is the key to the organized development of the city. Using the example of big historical cities with a high percentage of old buildings (one of which is Kyiv), we proved the need for legislative regulation of the liberty of action of all entities of investment activity and the methodology for management of the urban development process.

In the eighteenth and mid-nineteenth centuries, the pace of development in Ukrainian cities was much

slower; therefore, general layouts were developed and operated for centuries. An example is a general plan of Kyiv from 1836, developed under the leadership of V. Beretti and M. Shmygelskyi, which was used until 1936 and was replaced by the new master plan of the socialist reconstruction of Kyiv, executed under the guidance of Professor P. Khaustov. In terms of the frequency of changes in the Kyiv master plans, the growth rates of Kyiv can be noted: the 1949 Master Plan (Project leader – academician A. Vlasov), 1967 (Project leader – professor B. Priymak, architect H. Slutskyi), 1986 (Project leader – professor M. Dyomin), 2002 (Project leader – professor V. Chekmarov). So, mostly, all the

- * doctor of Economics, professor, Rector of Kyiv National University of Construction and Architecture
 ** doctor of Architecture, professor, Kyiv National University of Construction and Architecture
 *** doctor of Technical Sciences, professor, Kyiv National University of Construction and Architecture
 **** dr. hab., inż. arch., prof. PK, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

- * *prof., rektor, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury*
 ** *prof., Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury*
 *** *prof., Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury*
 **** *dr. hab., inż. arch., prof. PK, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Kulikov P., Dyomin M., Chernyshev D., Kuśnierz-Krupa D., Krupa M. The issues of preservation and revitalization of residential, public and industrial buildings from the second half of the 19th and early 20th centuries in Kyiv and Krakow. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:140-146

Otrzymano / Received: 06.06.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 03.07.2019

doi:10.17425/WK60REVIT

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Fig. 1. 23 Luteranska Str. Photo by Julia Ivashko, 2019

Fig. 2. 18 Ivana Mazepy Str. Photo by Julia Ivashko, 2019

Fig. 3. Residential house at 1 Yaroslaviv Val Str. Archival photo

post-war Kyiv master plans began to be adjusted before the end of the estimated period of their validity.

The current generation of master plans for large cities is characterized by an orientation toward fundamental technical solutions, not so much of the promising, strategic tasks, as specific, relevant tasks. This is due to the fact that still at the end of the last century, the growth rates of the largest cities made it possible to follow and understand the vital activity and keep it within the framework of a controlled process of economic, social and urban development, whereas in the 21st century the development rate, the volume of development of megalopolises, and the predominance in Ukraine of the residential buildings is so far ahead of the pace of development of urban planning theory and practice that the urban development of these cities actually becomes an uncontrolled process.

The main thing that becomes noticeable when analysing the latest master plans is the loss of a sense of historical perspective inherent in urban thinking.

Despite the variety of styles of the Kyiv historical buildings, the majority is represented by residential, public and industrial buildings of the second half of the 19th and early 20th centuries, that is the period of dominance of historicism-eclecticism and the secession style; at that time the principal administrative and legal requirements were related to the estates development, not to the aesthetic expressiveness of all facades without exception [1–12]. The architectural environment of the city is formed not only by masterpieces and architectural monuments, since the crucial role in the

urban matrix is played by the ordinary “background” buildings, created for decades, and sometimes even for centuries. In Kyiv the historical buildings, the territory built up since the seventeenth till the middle of the twentieth century does not exceed 3% of its area, now represents the city as a whole. It is here that the buildings are located, which were erected during the construction boom of the twentieth century, and more precisely from 1910 to 1913, when up to 2 million square meters of living space were built, that is almost 80% of the total pre-war capital housing stock. And in these houses in Volodymyrska, Tereshchenkivska, Pushkinska, Saksahanskyi, Zhylianska, Horodetskyi, Merinhovska, Luteranska, Mazepy streets, and others located in the central historical zone, together create the image of Kyiv and form an idea of the urban environment (fig. 1, 2) [1–12]. The buildings of this period were constructed mainly from yellow Kyiv brick and, despite the variety of style, were combined in the development of the streets with both material and the general colour. Later, when with the magic touch of the architect A. Melenskyi, who created the rehabilitation project of the Andriivskyi Descent in the 1980s, all buildings were covered with contrasting colours, and painting of brick facades became the tradition. The streets got a more picturesque appearance, but at the same time they lost the inherent to old buildings’ colour, integrity, unique ambience of the organic combination of architecture and the natural environment (fig. 3).

The eclectic facades of Kyiv buildings never posed to be architectural marvels; at the same time, the Kyiv

Fig. 4. Residential house at 15 Andriyivsky Uzviz Str. Photo by Julia Ivashko, 2017

Fig. 5. Residential house at 2b-2v Andriyivsky Uzviz Str. Photo by Julia Ivashko, 2019

buildings as a whole by its scope and architectural integrity were considered a masterpiece of the human-friendly environment. Kyiv architects have always been famous for their accurate sense of the specifics of the local natural and historical environments, and successfully complemented the city's architectural landscape with their creations.

At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, a fascination with various kinds of historical stylizations spread in artistic culture. Among numerous styles that were inherent to the eclectic facades of Kyiv

Fig. 6. Private house of the architect Władysław Ekielski at the turn of the 19th and 20th centuries. Copy of the photo [in:] Authors' Archive

Fig. 7. Private house of the architect Władysław Ekielski nowadays. Photo: D. Kuśnierz-Krupa, M. Krupa, 2019

houses, baroque and classicism were predominant, but motifs of Gothic – the most mysterious and romantic style of the past – were also wide-spread, with the inherent vertical forms, vaults with ribs, ribs, pinnacles with finials, elongated lancet windows, portals with stepped

blind arches, stained-glass windows, specific sculptures and ornaments. On the streets of Kyiv “house-palazzo”, “house-castles”, “houses with chimaeras” appeared; they were built in a somewhat free “Kyiv” interpretation, which allowed for combining the elements of several styles at once, depending on the desire of the customer.

Neo-Gothic architecture, although it did not become the direction in the development of architecture and did not acquire the significance of a prominent cultural-social phenomenon, created images that do not remain invisible even now when modern architecture lacks the so-called “human scale” and elegance (fig. 4, 5).

The same can be said about the architecture of the Secession era in Kyiv, which in fact was a regional version of the European style, but it created a unique historical flavour of the city.

Today, the issue of conservation is relevant for historical residential architecture, and especially for historical industrial architecture. Due to the growth of the city, many industrial enterprises were in the central districts; most of them are not cost-effective, so it is significant to find the best ways to revitalize the objects of industrial architecture to preserve them.

2. THE URBAN-PLANNING ISSUES OF HISTORICAL DISTRICTS IN KRAKOW

Like in the case of Kyiv, the 2nd half of the 19th and the beginning of the 20th century was particularly important for the urban and architectonic development of Krakow. In that period the city transformed from a structure dating back to the medieval times into a modern city from the turn of the 19th and 20th centuries¹. However, before it occurred, towards the end of the 19th century the city suffered a period of stagnation or even decline, particularly its economy. That state of things was related to the fact that the Free City of Krakow ceased to exist and was incorporated in Austria². Two events significantly influenced the building boom in the city. On the one hand, the great fire of the city in 1850, which enforced rebuilding the housing as well as churches³, and on the other, the decision to establish a fortress here⁴.

Recreating the housing which had suffered in the fire took 15 years, and the public utility buildings even longer. In the meantime new materials and building technologies came into use⁵. Burnt houses were rebuilt, and merged into impressive tenement houses with wide facades in the neo-Renaissance style, with shops or services on the ground floor⁶.

In turn, years-long building work on the numerous elements of the fortress brought large numbers of new settlers to Krakow to work on construction, and the skills they acquired then were used in the future to erect new housing and public utility buildings in the developing city⁷.

During the 1870s and 1880s, the city development intensified under the influence of the efficiently func-

tioning local government and the president Józef Dietl who prepared a project of “ordering the city”, and his successor Mikołaj Zyblikiewicz. The project involved paving squares and streets, completing the construction of the sewer system, building the water supply system, schools, expanding the city hall and renovating the Cloth Hall⁸. The plans of the local government were realised by eminent architects educated abroad, who transferred those European designing trends of the times to Krakow. One should mention here at the first stage the impact of the Berlin School and the neo-Renaissance, followed by designing in the spirit of historicism and eclecticism based on the Viennese and Parisian experience, to finally search for a national style or create under the influence of the emerging Secession⁹.

Besides architectonic development, that period was also the time of urban development of the city. It should be remembered that in 1910 Krakow increased its area from 6.88 km² to 29.62 km², by incorporating nine adjacent communes (Zakrzówek, Dębniki, Półwieś Zwierzynieckie, Zwierzyniec, Czarna Wieś, Nowa Wieś Narodowa, Krowodrza, Grzegórzki and a part of the Prądnik Biały and Prądnik Czerwony communes with Olsza)¹⁰.

Nowadays the architectonic objects located in Krakow and dating back to the discussed period are in a varying technical condition. Tenement houses from the turn of the 19th and 20th century, because of their convenient location within the city centre, are still attractive as housing. Unfortunately, not all of them have been modernised, and even fewer underwent a professional conservation renovation. A serious threat for that part of historic resources is posed by remodelling, additions and thermal modernisations, as a result of which details and stuccos are often destroyed, and original proportions are lost.

In turn, many historic industrial complexes usually located in the city centre have ceased to function in recent years. Some of them (e.g. Oskar Schindler’s Emalia Factory, Soap Factory of Czesław Śmiechowski – Miraculum – fig. 8–9, Vodka Factory in Dąbie, Peterseim Factory – fig. 10–11) have been remodelled and adapted to new cultural or housing functions, which at least allowed for their partial preservation.

Definitely, the historic public utility buildings are in the best condition. Those objects, erected in the 2nd half of the 19th century or at the beginning of the 20th, are currently worthy representatives of that epoch. Among the most spectacular conservation realisations, as far as the

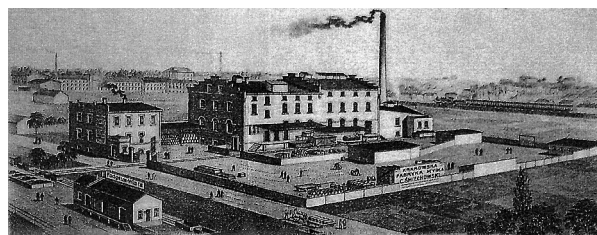

Fig. 8. Soap Factory of Czesław Śmiechowski – Miraculum at the beginning of the 20th century. Copy of the photo [in:] Authors’ Archive

Fig. 9. Soap Factory of Czesław Śmiechowski – Miraculum after being converted into an apartment block. Photo: D. Kuśnierz-Krupa, M. Krupa, 2019

Fig. 10. Peterseim Factory at the end of the 19th century. Copy of the photo [in:] Authors' Archive

Fig. 11. Peterseim Factory nowadays. Photo: D. Kuśnierz-Krupa, M. Krupa, 2019

revalorisation of public utility buildings is concerned, one should mention e.g. the Shelter of the Prince Aleksander Lubomirski Foundation in Rakowicka Str. (designed by T. Stryjeński, Wł. Ekielski, 1887–1893); the Commence and Industry Hall in Długa Str. (designed by T. Stryjeński, F. Mączyński, 1904–1906) – fig. 12–13 or the building of the Polish Gymnastic Association “Sokol” in Piłsudskiego Str. (prof. K. Knaus, 1889), fig. 14–15.

CONCLUSIONS

The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage adopted by the General Conference at its seventeenth session in Paris,

Fig. 12. Commerce and Industry Hall at 1 Długa Str. on an archive postcard. Copy [in:] Authors' Archive

Fig. 13. Commerce and Industry Hall at 1 Długa Str. nowadays. Photo: D. Kuśnierz-Krupa, M. Krupa, 2019

on 16 November 1972, proclaims that “protecting and preserving cultural heritage is not only a right, but also an obligation of every nation...”¹¹.

The issue of preservation of the original urban environment over time becomes more and more important, since not individual, even the most outstanding buildings, monuments, but the urban environment as a whole is a truly unique phenomenon that is perceived by people and provides the most valuable and reliable information about the history and culture of the nation.

Today, society’s attitude to the cultural heritage depends on how thoroughly it is studied and how deeply the results of these studies penetrate the depths of public consciousness. It also depends on the state

Fig. 14. Building of the Polish Gymnastic Association "Sokół" on an archive postcard. Copy [in:] Authors' Archive

Fig. 15. The building of the Polish Gymnastic Association "Sokół" nowadays. Photo: D. Kuśnierz-Krupa, M. Krupa, 2019

of conservation of valuable historical and cultural objects, the availability of an efficient legislative and legal framework that can provide the necessary conditions for the existence and normal functioning of immovable monuments.

Particularly complicated difficulties arise in the historical sections of cities, where new constructions often conflict with traditional buildings. The presence of a significant number of architectural monuments complicates the process of privatization and functional re-profiling of buildings.

Both in Ukraine and in Poland, one can observe intensified construction work in cities, which determines the necessity to define the optimal quality parameters of the urban environment in protected zones, historical and architectural conservation areas in order to find optimal solutions for the modernization of buildings and layouts¹², the location of new buildings and structures without violating the historically developed urban environment and the conditions for the protection of architectural monuments¹³.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- [1] The State Archives of Kyiv, fund 163, unit of description 41, No. 559.
- [2] The State Archives of Kyiv, fund 163, unit of description 41, No. 2537.
- [3] The State Archives of Kyiv, fund 163, unit of description 41, No. 7, 985.
- [4] The State Archives of Kyiv, fund 163, unit of description 41, No. 1218.
- [5] The State Archives of Kyiv, fund 163, unit of description 41, No. 2318.
- [6] The State Archives of Kyiv, fund 163, unit of description 41, No. 3869.
- [7] The State Archives of Kyiv, fund 163, unit of description 41, No. 4367.
- [8] The State Archives of Kyiv, fund 163, unit of description 41, No. 1485.
- [9] The State Archives of Kyiv, fund 163, unit of description 41, No. 6448.
- [10] The State Archives of Kyiv, fund 143, unit of description 41, No. 872.
- [11] The State Archives of Kyiv, fund 143, unit of description 2, No. 1267.
- [12] A collection of building regulations for the city of Kyiv on the basis of the Building Charter, compulsory regulations of the City Duma, circular letters and decisions of the Governing Senate. Kyiv, 1913, 81 p.
- [13] Bogdanowski J., *Warownie i zielen twierdzy Kraków*, Kraków 1979.
- [14] Demel J., *Economic and social relations in Krakow in the years 1853–1866*, "Biblioteka Krakowska", no. 112.
- [15] Demel J., *The Fire of Krakow in 1850*, „Rocznik Krakowski”, vol. 32, 1952.
- [16] Fabiański M., Purchla J., *Historia architektury Krakowa w zarysie*, Wyd. Literackie, Kraków, 2001.
- [17] Kuśnierz-Krupa D., *Issue of Protecting Historic Urban Layouts of Small Towns in South-Eastern Poland – On Selected Examples*, "OP Conference Series: Materials Science and Engineering", vol. 471/2019, p. 1–10.
- [18] Kuśnierz-Krupa D., *Protection issues in selected European historic towns and their contemporary development*, "E3S Web of Conference", vol. 45/2018, p. 1–8.
- [19] Małecki J., *At the time of Galician autonomy*, [in:] *Dzieje Krakowa*, J. Bieniarzówna (ed.), Wyd. Literackie, Kraków 1979, vol. III.
- [20] Purchla J., *Jak powstał nowoczesny Kraków*, Wyd. Literackie, Kraków, 1990.
- [21] Tołłoczko Z., „Sen architekta” czyli o historii i historyzmie architektury XIX i XX wieku, *Studia i materiały*, Wydanie drugie poszerzone, Wyd. PK, Kraków 2015.

- ¹ J. Purchla, *Jak powstał nowoczesny Kraków*, Wyd. Literackie, Kraków, 1990, p. 7.
- ² M. Fabiański, J. Purchla, *Historia architektury Krakowa w zarysie*, Wyd. Literackie, Kraków, 2001, p. 51–52.
- ³ J. Demel, *The Fire of Krakow in 1850*, „Rocznik Krakowski”, vol. 32, 1952, p. 74.
- ⁴ J. Bogdanowski, *Wąrownie i zieleń twierdzy Kraków*, Kraków 1979, passim.
- ⁵ J. Demel, *Economic and social relations in Krakow in the years 1853–1866*, „Biblioteka Krakowska”, no. 112, p. 621–622.
- ⁶ M. Fabiański, J. Purchla, op. cit. p. 53.
- ⁷ J. Purchla, *Jak powstał...*, op. cit. p. 12–13.
- ⁸ M. Fabiański, J. Purchla, op. cit. p. 54.
- ⁹ Z. Tolloczko, „*Sen architekta*” czyli o historii i historyzmie architektury XIX i XX wieku, *Studia i materiały*, Wydanie drugie poszerzone, Wyd. PK, Kraków 2015, passim.
- ¹⁰ J. Małecki, *At the time of Galician autonomy*, [in:] *Dzieje Krakowa*, J. Bieniarzówna (ed.), Wyd. Literackie, Kraków 1979, vol. III, p. 359–360.
- ¹¹ <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/>, 10.07.2019.
- ¹² D. Kuśnierz-Krupa, *Issue of Protecting Historic Urban Layouts of Small Towns in South-Eastern Poland – On Selected Examples*, “OP Conference Series: Materials Science and Engineering”, vol. 471/2019, p. 1–10.
- ¹³ D. Kuśnierz-Krupa, *Protection issues in selected European historic towns and their contemporary development*, “E3S Web of Conference”, vol. 45/2018, p. 1–8.

Abstract

The article concerns the characteristic features of the formation of historical buildings during the period of dominance of historicism and secession in architecture, as well as their contemporary adaptations to new functions and the condition of preservation in the aspect of conservation.

As recent experience from the cities in Poland (Krakow) and Ukraine (Kiev) show, basic problems with the protection of the historical resources result from the lack of social education in the field of cultural heritage protection, non-compliance with applicable regulations and insufficient consideration of protection tasks in current planning policy. It should also be noted that in many cases, historical buildings and complexes (of administrative, cultural, residential or industrial function), shaped at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, no longer meet modern standards. This often leads to social conflicts, threatens their existence and value, which can be lost through unprofessional modernization, reconstruction or adaptation works.

Streszczenie

Artykuł dotyczy charakterystycznych cech kształtowania budynków historycznych w okresie dominacji historyzmu i secesji w architekturze, a także ich współczesnych adaptacji do nowych funkcji oraz stanu zachowania w aspekcie konserwatorskim.

Jak pokazują ostatnie doświadczenia z terenu miast Polski (Kraków) oraz Ukrainy (Kijów), podstawowe problemy z ochroną historycznego zasobu wynikają z braku edukacji społecznej w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, nieprzestrzegania obowiązujących przepisów oraz niedostatecznego uwzględnienia zadań ochronnych w bieżącej polityce planistycznej. Należy także zauważyć, że w wielu przypadkach historyczne obiekty i zespoły (o funkcji administracyjnej, kulturalnej, mieszkalnej czy przemysłowej), ukształtowane na końcu XIX i na początku XX wieku, nie spełniają już współczesnych standardów. Prowadzi to wielokrotnie do konfliktów społecznych, zagraża ich egzystencji oraz wartości, która może zostać zatracona poprzez nieprofesjonalnie przeprowadzone prace modernizacyjne, przebudowy czy adaptacje.

Grażyna Stojak*

 orcid.org/0000-0002-7503-7356

Architektura kościoła parafialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hucie Krzeszowskiej. Wstęp do badań

Architecture of the parish church of the Exaltation of the Holy Cross in Huta Krzeszowska. Introduction to research

Słowa kluczowe: barok, sakralne budownictwo drewniane, zespół kościelno-plebański, Huta Krzeszowska, Krzeszów, sztuka prowincjonalna

Key words: Baroque, wooden church buildings, church-and-vicarage complex, Huta Krzeszowska, Krzeszów, provincial art

I. STAN OBECNY

Niniejszy artykuł został opracowany z tytułu jubileuszu 250-lecia powstania kościoła parafialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hucie Krzeszowskiej, który miał miejsce 10.08.2016 roku¹.

1. Lokalizacja kościoła

Zespół kościelno-plebański położony jest pośrodku wsi. Ulokowano go na niewielkim „Pagórku Piaszczystym” – jak określono to w wizytacji dekanatu tarnogrodzkiego w 1768 roku², na wydzielonej parceli o obrysie ośmiokątnym, którą opasano ogrodzeniem z metalowych prętów oraz murowanych słupków osadzonych na podmurówce. W centrum zespołu zbudowano zabytkowy, drewniany kościół, z prezbiterium skierowanym na wschód. Naprzeciwko wejścia głównego do kościoła, od zachodu, w obwodzie ogrodzenia zbudowana jest drewniana dzwonnica. Na terenie omawianego założenia, na osi północ-południe wybudowane są cztery murowane kapliczki, po dwie z każdej strony ogrodzenia. Kościół otoczony jest zabytkowym drzewostanem złożonym głównie z lip drobnolistnych. Całość tego zabytkowego zespołu uzupełnia grzebalny cmentarz, położony nieopodal drogi do miejscowości Harasiuki.

I. PRESENT STATE

This article was prepared for the 250th anniversary of the construction of the parish church of the Exaltation of the Holy Cross in Huta Krzeszowska, celebrated on 10.08.2016¹.

1. Location of the church

The church-and-vicarage complex is located in the middle of the village. It was situated on a small “Pagórek Piaszczysty” (Sandy Hill) – as it was named in the visitation of the Tarnogród deanery in 1768², on an allocated octagonal parcel of land, which was surrounded with a metal railing and masonry posts set on underpinning. In the centre of the complex there stands a historic wooden church, with its presbytery facing the east. Opposite the main entrance to the church, on the west side, there stands a wooden bell tower within the perimeter of the fence. Four masonry shrines, two on each side of the fence, were built within the discussed complex along the north-south axis. The church is surrounded by a historic tree stand consisting mainly of linden trees. A cemetery, located along the road to the village of Harasiuki, completes the historic complex.

* dr hab. prof. UR, Uniwersytet Rzeszowski

* dr hab. prof. UR, Rzeszow University

Cytowanie / Citation: Stojak G. Architecture of the parish church of the Exaltation of the Holy Cross in Huta Krzeszowska. Introduction to research. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:0

Otrzymano / Received: 04.09.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.09.2019

doi:10.17425/WK60HUTA

2. Przynależność administracyjna

Zespół kościoła parafialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hucie Krzeszowskiej położony jest w województwie podkarpackim, w powiecie niżańskim, w gminie Harasiuki. Przynależność ta zmieniała się mniej więcej co ćwierć wieku. W latach 1975–1998 Huta Krzeszowska należała do województwa tarnobrzesciego, gminy w Harasiukach. Przed 1.06.1975 r. teren ten był administracyjnie przypisany do województwa lubelskiego, powiatu w Biłgoraju. W okresie od 1921 roku do 1954 roku miejscowość była siedzibą gminy Huta Krzeszowska. Jak można przeczytać w Zarządzeniu Prezesa Rady Ministrów z 1962 roku, nastąpiła okresowa zmiana nazwy miejscowości; nazwa brzmiała: „Huta Plebańska”³.

Zmiany można odnotować także w strukturze przynależności kościoła. Parafia rzymskokatolicka w Hucie Krzeszowskiej należy do metropolii przemyskiej, diecezji zamojsko-lubaczowskiej, dekanatu Biłgoraj-Południe⁴. Parafia została erygowana w 1776 roku i początkowo należała do dekanatu tarnogrodzkiego, a następnie do biłgorajskiego⁵.

3. Stan prawny w zakresie ochrony zabytków i stan zachowania

Według zapisów w tzw. karcie „zielonej” opracowanej w 1959 roku odnotowano, że jest to zabytkowy osiemnastowieczny kościół barokowy, wpisany do rejestru zabytków w 1950 roku pod numerem 130a. Odnotowano, że był to kościół drewniany kryty gontem, zaś w 1952 roku dodano uwagę o jego zaniedbaniu⁶.

Wraz z nową ustawą o ochronie dóbr kultury i o muzeach z 1962 roku opracowano nową decyzję w sprawie wpisania kościoła parafialnego w Hucie Krzeszowskiej do rejestru zabytków⁷. W dniu 25 listopada 1966 roku wojewódzki konserwator zabytków przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie, wpisał do rejestru zabytków województwa lubelskiego pod numerem A-72: *kościół parafialny drewniany z r. 1766, pw. Podn. Krzyża w Hucie Krzeszowskiej, pow. Biłgoraj, wraz z wyposażeniem wnętrza, dzwonnica drewniana i otoczeniem kościoła z drzewostanem w granicach cmentarza kościelnego*⁸. W uzasadnieniu napisano, że jest to cenny zabytek drewnianej architektury sakralnej południowej Lubelszczyzny⁹.

W 1966 roku sporządzono wpis do rejestru zabytków pod numerem A-73 drewnianego spichlerza plebańskiego, pochodzącego z przełomu XVIII/XIX wieku, uzasadniając że jest to *przykład dawnego drewnianego budownictwa gospodarczego*¹⁰.

Kolejnym wydanym dokumentem jest decyzja z dnia 20.05.1977 roku o wpisie do rejestru zabytków województwa tarnobrzesciego pod numerem A-90 następujących zabytków: *zespół kościoła parafialnego w Hucie Krzeszowskiej – kościół drewniany, dzwonnica drewniana, spichlerz drewniany*¹¹. W uzasadnieniu podano wyjaśnienie, że powyższy wpis obiektów z XVIII w. ma miejsce na podstawie prawomocnych decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków w Lublinie. Niniejszym doku-

2. Administrative attribution

The complex of the parish church of the Exaltation of the Holy Cross in Huta Krzeszowska is located in the Podkarpackie Voivodeship, Nisko County, Harasiuki commune. That attribution changed more or less every twenty five years. In the years 1975–1998, Huta Krzeszowska was in the Tarnobrzeg Voivodeship, Harasiuki commune. Before 1.06.1975, the area had been officially attributed to the Lublin Voivodeship, Biłgoraj County. In the period between 1921 and 1954, the town was the seat of the Huta Krzeszowska commune. As can be seen in the Directive of the Prime Minister from 1962, there was also a temporary change of the name of the town; it used to be: “Huta Plebańska”³.

The changes might also have been seen in the church affiliation structure. The Roman-Catholic parish in Huta Krzeszowska belongs to the Przemysł Metropolis, Zamość-Lubaczow Diocese, Biłgoraj-South deanery⁴. The parish was founded in 1776, and initially belonged to the Tarnogród and then to the Biłgoraj deanery⁵.

3. Legal status concerning monument protection and state of preservation

According to the records in the so called “green” card prepared in 1959, it is a historic eighteen-century Baroque church, inscribed in the monument register in 1950 under the number 130 a). It was noted that the church was built from wood and had a shingled roof; in 1952 a remark was added concerning its dilapidated state⁶.

With the new legal act concerning the cultural heritage protection and museums from 1962, a new decision was made concerning the inscription of the parish church in Huta Krzeszowska in the monument register⁷. On 25 November 1966, the Voivodeship Monument Conservator at the Presidium of the Voivodeship National Council in Lublin, entered: *the parish church from 1766, dedicated to the Elevation of the Holy Cross in Huta Krzeszowska, Biłgoraj County, with the interior furnishings, a wooden bell tower and the church surroundings including the tree stand within the church graveyard* in the monument register of the Lublin Voivodeship under number A-72⁸. In the justification it was written that it was a *valuable monument of wooden church architecture in the southern Lublin region*⁹.

In 1966, a vicar’s wooden granary from the turn of the 18th/19th centuries was inscribed in the monument register under the number A-73; with the explanation that it is an *example of a former wooden utility structure*¹⁰.

Another document is a decision issued on 20.05.1977 about inscribing the following monuments: *the parish church complex in Huta Krzeszowska – a wooden church, a wooden bell tower and a wooden granary* in the monument register of the Tarnobrzeg Voivodeship under the number A-90¹¹. In the justification it was explained that the above inscription of buildings from the 18th c. was made by the legally valid decision of the Voivodeship

Ryc. 1. Plan zabudowań parafialnych wykonany w 1874 roku. Zbiory archiwum parafialnego w Hucie Krzeszowskiej
 Fig. 1. Plan of parish buildings drawn in 1874. Collection of the parish archive in Huta Krzeszowska

Ryc. 2. Fragment planu zabudowań z 1874 roku. Na tzw. „Pagórku Piaszczystym” w Hucie Krzeszowskiej wzniesiono kościół parafialny w 1766 roku. Zbiory Archiwum Parafialnego w Hucie Krzeszowskiej
 Fig. 2. Fragment of the plan of buildings from 1874. The parish church was erected in 1766 on the so called “Pagórek Piaszczysty” in Huta Krzeszowska. Collection of the Parish Archive in Huta Krzeszowska

mentem zostały zaktualizowane decyzje wydane w latach 60. XX wieku; ponadto jedną wspólną decyzją objęto zabudowania powstałe w obrębie zabytkowego zespołu kościoła parafialnego w Hucie Krzeszowskiej.

W piętnaście lat później opracowano kartę tzw. „białą”, będącą podstawowym kompendium wiedzy o omawianym zabytku¹². Odnotowano ubytki i fragmentaryczne zawilgocenie polichromii. Stan zachowania dzwonnicy uznano za dobry, wymieniając podest i podłogę jako spróchniałe, a polichromię uznano za zagrożoną przez korniki¹³.

Kolejnym wydanym dokumentem w sprawie rejestru zabytków jest *Informacja urzędowa* wydana przez Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu w 2011 roku¹⁴. Jest to dokument porządkowy w zakresie przedmiotu wpisu. Przypomina, że zespół kościelno-plebański w Hucie Krzeszowskiej oraz drewniana dzwonnica i otoczenie kościoła wraz z drzewostanem w granicach cmentarza kościelnego znajduje się w rejestrze zabytków województwa podkarpackiego

Monument Conservator in Lublin. This document updated the decisions issued in the 1960s; moreover, one joint decision encompassed the buildings erected within the historic parish church complex in Huta Krzeszowska.

Fifteen years later, the so called “white” card was prepared, which is the fundamental compendium of knowledge concerning a given monument¹². Missing pieces and damp fragments of polychromes was recorded. The state of preservation of the bell tower was described as good, with the landing and floor mentioned as rotten, and the polychrome was regarded as threatened by woodworm¹³.

The next document concerning the monument register was *Informacja urzędowa* (Official Information) issued by the Podkarpackie Voivodeship Monument Conservator in Przemyśl in 2011¹⁴. It is a regulation concerning the entry subject. It reminds that the church-and-vicarage complex in Huta Krzeszowska as well as the wooden bell tower and the church surroundings with the tree stand within the graveyard have been inscribed in the monument register of the Podkarpackie Voivodeship under the number A-683. An important regulation in reference to the previous register entries is the fact that the vicar’s granary was struck from the monument register by the decision of the Minister of Culture and National Heritage from

pod numerem A-683. Ważnym uporządkowaniem w stosunku do poprzednich wpisów rejestrowych jest decyzja o wykreśleniu spichlerza plebańskiego z rejestru zabytków decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 25.07.2011 roku. Przyczyną wykreślenia było całkowite zniszczenie spichlerza podczas pożaru kilkanaście lat wcześniej.

II. ARCHIWALIA, LITERATURA PRZEDMIOTU – STAN BADAŃ

Zachowało się szereg zbiorów archiwalnych, które dają możliwość poznania dziejów kościoła i parafii, a także pokazują zasobność jego wyposażenia. Zachowały się cztery zespoły dokumentów archiwalnych. Tylko dwa z nich zostały odnotowane w karcie zabytku tzw. „białej”, w części: „Akta archiwalne”¹⁵. Wg karty tzw. „białej” Archiwum Państwowe w Lublinie zawiera dokumenty Rządu Gubernialnego Lubelskiego z lat 1837–1866, oznaczone sygnaturą nr 496. Są w nich odnotowane fundusze i sprawy finansowe. W zasobach tego archiwum zachowały się dwa inwentarze: *Inwentarz kościoła parafialnego spisany 18 IX 1855 roku*, a także drugi: *Inwentarz kościoła parafialnego z 23 II 1858 roku*.

Archiwum Diecezjalne w Lublinie posiada szereg Inwentarzy zawierających spis funduszków kościoła parafialnego w Hucie Krzeszowskiej zgromadzonych pod sygnaturą „Rep. 60 IV b – 63”.

Pomimo ww. zespołu archiwalnego dotyczącego kościoła parafialnego w Hucie Krzeszowskiej, do wyjątkowo cennych należą najstarsze wizytacje, które odszukał ks. dr H. Borcz, dyrektor Archiwum Archidiecezjalnego w Przemyślu. Są to dwie wizytacje opisane po łacinie, z 1768 roku¹⁶ i 1778 roku¹⁷.

Archiwum parafii składa się z szeregu dokumentów bardzo ważnych dla dziejów kościoła¹⁸. Cennym dokumentem jest wizytacja z 1830 roku. Ponadto zachował się plan kościoła parafialnego we wsi Huta Krzeszowska w języku rosyjskim, wykonany przez mierniczego przy lubelskim obszarze w 1874 roku, protokół opisanie granic także w języku rosyjskim, jak również *Plan zagospodarowania parafii Rzymskokatolickiej w Hucie Krzeszowskiej*: dom administratora, dom organisty, budynek gospodarczy z piecem chlebowym, stajnia, drewnitnia, budynek gospodarczy organisty – także z opisem w języku rosyjskim z dnia 14 sierpnia 1900 roku.

Wśród opracowań drukowanych do najpoważniejszych należy opisanie kościoła parafialnego w Hucie Krzeszowskiej w „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce”, T. VIII, z. 3, obejmującym powiat biłgorajski, z 1960 roku¹⁹. Ponadto zamieszczono omówienie kościoła w *Leksykonie drewnianej architektury sakralnej Podkarpacia* z 2011 roku²⁰, a także w *Leksykonie drewnianej architektury sakralnej województwa podkarpackiego* z 2015 roku²¹. Bieżące prace konserwatorskie i roboty budowlane zawarto w Biuletynie Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu z 2011 roku²².

Do ważnych drukowanych opracowań należy dzieło F. Majewskiego pt. *Wizyta pasterska jego ekszellencji ks. Fran-*

25.07.2011. The reason for crossing it out was the fact that the granary was completely destroyed in a fire several years later.

II. ARCHIVE COLLECTIONS, LITERATURE OF THE SUBJECT – STATE OF RESEARCH

Several archive collections have been preserved, which enable us to learn the history of the church and the parish, and show its sumptuous furnishings. Four sets of archive documents have been preserved. Only two of them were noted down in the so called “white” monument card, in the section: “Archive Documents”¹⁵. According to the so called “white” card – The State Archive in Lublin contains documents of the Government of the Lublin Province from the years 1837–1866, under the signature no 496, which include information about funds and financial matters. Two inventories have survived in the Archive collection: *Inventory of the parish church written down on 18.09.1855*, and the other one: *Inventory of the parish church from 23.02.1858*.

The Diocesan Archive in Lublin possesses several Inventories containing the list of funds of the parish church in Huta Krzeszowska collected under the signature “Rep. 60 IV b – 63”.

Despite the above mentioned archive sets concerning the parish church in Huta Krzeszowska, the oldest visitations found out by rev. dr H. Borcz, the director of the Archdiocesan Archive in Przemyśl, are exceptionally valuable. They are two visitations written in Latin from 1768¹⁶ and 1778¹⁷.

The Parish Archive consists of several documents very important for the history of the church¹⁸. A valuable document is the visitation from 1830. Moreover, a plan of the parish church in the village Huta Krzeszowska written in Russian by a surveyor of the Lublin area in 1874 has also been preserved, as well as a report with a description of boundaries also in Russian, and a *Land development plan for the Roman-Catholic parish in Huta Krzeszowska*: the administrator’s house, organist’s house, a utility building with a bread oven, the stable, the woodshed, the organist’s utility building – also with a Russian description from 14 August 1900.

Among printed studies, the most serious is the description of the parish church in Huta Krzeszowska in the “Catalogue of Art Monuments in Poland”, Vol. VIII, t. 3 including the Biłgoraj County from 1960¹⁹. Moreover, the description of the church was included in the *Lexicon of wooden church architecture in Podkarpacie* from 2011²⁰, as well as in the *Lexicon of wooden church architecture of the Podkarpackie Voivodeship* from 2015²¹. The current conservation and construction work was included in the Bulletin of the Podkarpackie Voivodeship Monument Conservator in Przemyśl in 2011²².

An important printed study is the work by F. Majewski entitled: *The pastoral visit of His Excellency rev.*

ciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego z 1906 roku²³. Wśród powojennych wydawnictw zasługuje na wyszczególnienie przewodnik W. Wójcikowskiego pt. *Puszcza Solska, Lasy Janowskie i Lipskie* z 1982 roku²⁴, a także „Informator historyczny i administracyjny diecezji Lubelskiej” opracowany przez M.T. Zahajkiewicza w 1985 roku²⁵. W 2012 roku w przewodniku pt. *Szlak Architektury Drewnianej. Podkarpackie*, w ramach opracowanej IX Trasy Tarnobrzesko-Niżańskiej nie ujęto kościoła w Hucie Krzeszowskiej jako obiektu architektury z fundacji Ordynacji Zamoyskich, co należy uznać za duży błąd²⁶.

III. DZIEJE KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO W HUCIE KRZESZOWSKIEJ

Wieś, istniejąca od czasów nowożytnych, pojawiła się w zapisach historycznych jako dobra krzeszowskie nadane Janowi Zamoyskiemu przez króla Stefana Batorego, zaś król Zygmunt III Waza przekazał na własność za zasługi dla ojczyzny starostwo krzeszowskie²⁷. Tym samym na dziedziczną własność rodu Zamoyskich przeszły ziemie, na których posadowiony jest zespół kościoła parafialnego w Hucie Krzeszowskiej i znajdują się one w rejestrze dóbr ziemskich klucza krzeszowskiego.

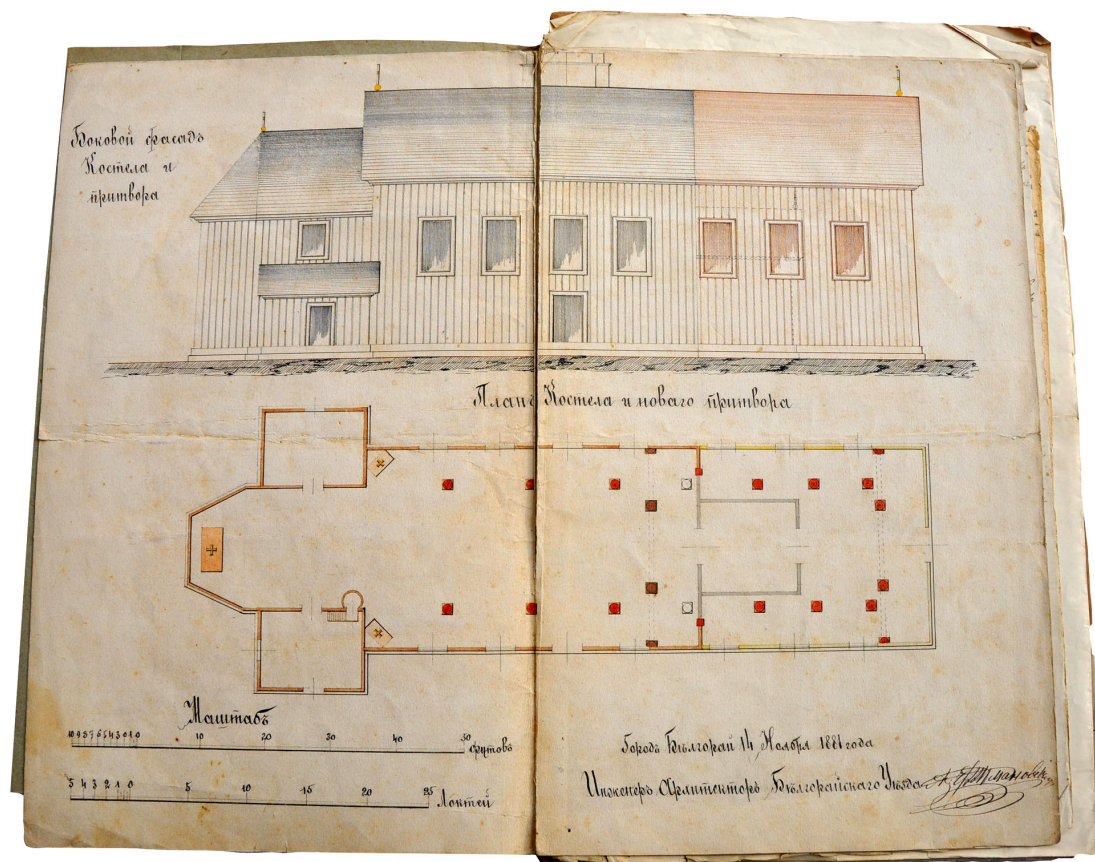
Wieś Huta Krzeszowska należała do parafii Krzeszów w XVI i XVII wieku, aż do lat 70. XVIII wieku.

*Franciszek Jaczewski, Bishop of Lublin from 1906*²³. Among post-war publications a special place should be given to a guidebook by W. Wójcikowski: *Solska Forest, Janow and Lipa Woods* from 1982²⁴, as well as the “A historic and administrative guide to the Lublin Diocese” prepared by M. T. Zahajkiewicz in 1985.²⁵ In 2012, the church in Huta Krzeszowska as an architectonic object in the Zamoyski Entail foundation was not included in the prepared IX Tarnobrzeg – Nisko Route published in the guidebook *The Route of Wooden Architecture. Podkarpackie*, which has to be regarded as a serious error²⁶.

III. HISTORY OF THE PARISH CHURCH IN HUTA KRZESZOWSKA

The village appeared in historic records as the Krzeszow estate that Jan Zamoyski was endowed with by King Stefan Batory. In turn King Zygmunt III Vasa bequeathed the Krzeszow Starosty to them for their service to the country²⁷. Thus the land where the parish church complex in Huta Krzeszowska was located became a hereditary estate of the Zamoyski family and can be found in the land estate records of the Krzeszow demesne.

The village of Huta Krzeszowska belonged to the Krzeszów parish both in the 16th and 17th century, until

Ryc. 3. Projekt rozbudowy kościoła z 1881 roku. Widoczna jest dobudowana część zachodnia – przedłużenie korpusu kościoła. Zbiory archiwum parafialnego w Hucie Krzeszowskiej

Fig. 3. Project of the church expansion from 1881. One can see the added western section – continuation of the body of the church. Collection of the parish archive in Huta Krzeszowska

W 1766 roku kasztelanowa lubelska Teresa z Michowskich Zamoyska ufundowała kościół w Hucie Krzeszowskiej, pierwotnie jako filialny, przy krzeszowskiej parafii. W 1768 roku odbyła się już pierwsza wizytacja, która miała miejsce w dekanacie tarnogrodzkim²⁸. W kartach wizytacji zapisano, że *jest ten kościół odrębny od swojego kościoła macierzystego, położonego w Krzeszowie, ale stanowi jego filię, ciesząc się własnym aktem fundacyjnym. Powierzono jego opiece duchowej trzy wsie (...), a to: pierwsza Zusz, druga Huta, trzecia to niemała grupa ludzi mieszkających pośród lasów*²⁹. Nadmienić trzeba, że był to ośrodek wydobywania i przeróbki rudy darniowej, przetwarzanej w dymarkach.

W 1767 roku do kościoła parafialnego w Hucie Krzeszowskiej został wprowadzony proboszcz Jakub Jędrzejowski, który przybył tu z diecezji krakowskiej³⁰.

W związku ze znaczną odległością od świątyni krzeszowskiej w 1776 roku erygowano parafię. Obie parafie, w Krzeszowie i Hucie Krzeszowskiej, wchodziły w skład dekanatu tarnogrodzkiego. W 1865 roku przeprowadzono zmiany w strukturze kościelnej i obie parafie weszły w skład dekanatu biłgorajskiego³¹.

Pierwszą inwestycją konserwatorską w kościele była naprawa zniszczonych organów, która nastąpiła w 1777 roku i była zapłacona własnym sumptem proboszcza³².

W październiku 1778 roku została przeprowadzona kolejna wizytacja. Z jej opisu wynika, że nadal trwały prace nad wystrojem kościoła, zwłaszcza nad polichromowaniem i złoceniem ołtarzy, baptysterium i cyborium, które były już w kulcie, ale ciągle jeszcze bez wierzchniej warstwy dekoracyjnej³³. Ambona była jeszcze ciągle w rękach rzeźbiarza i pokładano nadzieję, że niebawem będzie ukończona. Przybywały nie tylko elementy wyposażenia kościelnego, ale także powiększał się inwentarz ruchomy, jak np. dwa przenośne ołtarze³⁴.

Prace przy wystroju oraz wyposażaniu kościoła trwały długo i były sukcesywnie prowadzone. W dwadzieścia lat po wybudowaniu kościoła ukończono polichromię na sklepieniu kościoła i ścianach, a także położono podłogi z desek we wszystkich pomieszczeniach z wyjątkiem wnętrza kościoła, gdzie ułożono posadzkę taflową z białego kamienia. Kościół został kompletnie wyposażony, zaś w inwentarzu z 1786 roku możemy odnaleźć szereg elementów zabytkowego wyposażenia, które zachowało się do chwili obecnej: zespół trzech ołtarzy (tj. ołtarz główny i dwa ołtarze boczne) wraz z amboną, chrzcielnicą i cyborium, a także wyposażenie skarbcza i zasób ksiąg kościelnych³⁵.

W 1788 roku został sporządzony zapis dotyczący darowizny Jana Jakuba Zamoyskiego dla Kościoła parafialnego i poddanych. Zapis ten zawiera opis utrzymania plebana przez fundatorów, z wyszczególnieniem możliwości korzystania z darów łąk, wolnego łowienia ryb w rzece Tanwi, przyzwolenia na bezpłatne korzystanie z młynów w Kluczu Krzeszowskim, a także wyrębu drewna przeznaczonego na opał oraz budulec, zarówno dla plebana, jak i parafian. Dokument ten zawiera także opis zasobów gospodarskich plebanii Huty Krzeszowskiej i stanu budynków gospodarczych³⁶.

the 1770s. In 1766, the chatelaine of Lublin, Teresa nee Michowska Zamoyska, founded the church in Huta Krzeszowska, originally as a filial church of the Krzeszow parish. In 1768, the first visitation took place in the Tarnogród deanery²⁸. In the visitation records it was written that *this church is separate from its mother church located in Krzeszow, but is an affiliated one, with its own foundation deed. Three villages were entrusted to its spiritual guidance (...), namely: firstly, the village of Zusz, then the village of Huta, and thirdly a large group of people living in the woods*²⁹. It should be mentioned that it used to be a centre of mining and processing the bog iron ore, later smelted in bloomery furnaces.

In 1767, the parish priest Jakub Jędrzejowski, who arrived from the Krakow Diocese, was introduced to the parish church in Huta Krzeszowska³⁰.

Because of the considerable distance to the church in Krzeszow, in 1776 a parish was established. Both parishes, in Krzeszow and Huta Krzeszowska, belonged to the Tarnograd deanery. In 1865, changes were made in the church structure and both parishes became parts of the Biłgoraj deanery³¹.

The first conservation investment in the church was repairing the damaged organ, which was carried out in 1777 and was paid for by the parish priest himself³².

In October 1778, another visitation was conducted. Its description reveals that the work on the church interior decoration still continued, especially on the polychromes and gilding on the altars, baptistery and ciborium, which were already in use though still devoid of their outer decorative layer³³. The pulpit was still in the carver's workshop and it was hoped to be ready soon. Not only church furnishings were added but also the movable elements such as e.g. two portable altars³⁴.

The work of the decorations and furnishings in the church took a long time and were successively completed. Twenty years after the church had been erected, the polychrome on the ceiling and the walls of the church were completed, and the floorboards were laid in all rooms except the church interior where a white stone tiled floor was laid. The church was fully furnished, and in the inventory from 1786 we can find several elements of historic furnishings which have survived till the present: a set of three altars (i.e. the main altar and two side altars) with the pulpit, the baptismal font and ciborium, as well as the contents of the treasury and church registers³⁵.

In 1788, a donation made by Jan Jakub Zamoyski for the parish church and his subjects was recorded. The record includes a description of the living the parish priest received from the benefactors, listing the permission to use the meadows, to fish in the Tanew River, the free use of the mills in the Krzeszow Demesne, as well as felling trees for firewood and construction timber, both for the priest and the parishioners. The document also includes a description of supplies if the vicarage in Huta Krzeszowska and the condition of utility buildings³⁶.

Inwentarz kościoła spisany po wizytacji w 1817 roku wykazuje powiększony stan wyposażenia³⁷. Kolejne zapisy, m.in. wg inwentarza z 1839 roku mówią o dobrym stanie kościoła: *wszystkie ściany zdrowe, oszalowane tarciami, fundamenty obite naokoło o dwóch szarach gontów. Dach nad całą budową kościoła pobity gontami*³⁸. Stan ten jednak zmienił się w okresie kolejnych piętnastu lat. W 1855 roku wyszczególniono, że pokrycie nie było remontowane, a cały kościół wymaga reperacji. Dzwonnice określono jako całkowicie zniszczoną. Zły stan kościoła potwierdzono w wizytacji z 1868 roku³⁹. Problemy ze stanem zachowania architektury nie przeszkadzały w powiększaniu wyposażenia ruchomego⁴⁰.

Jeszcze przed rokiem 1876 kościół został na nowo oszalowany, zaś odnotowano, że dach był w dobrym stanie, najwidoczniej już wcześniej został wyremontowany, podobnie jak dzwonnica, którą najpewniej zastąpiono nową. Zniszczona była nadal posadzka w kościele⁴¹.

W parafialnym archiwum zachował się plan rozbudowy kościoła w Hucie Krzeszowskiej, który sporządzono w 1874 roku. Planowana rozbudowa dotyczyła babińca – przewidziano rozbiórkę dotychczasowego i wybudowanie nowego, znacząco powiększającego kościół. Planowano wydłużenie babińca, co na projekcie elewacji bocznej zwiększało jego bryłę o trzy dodatkowe okna, a dotychczasowa wysokość babińca – w świetle projektu – byłaby zrównana z wysokością naw. Restauracja tej świątyni była planowana z inicjatywy ks. Leonarda Puczkowskiego⁴². Ostatecznie w 1881 roku projekt zatwierdzono, a w 1882 roku wydłużono babiniec w kierunku zachodnim⁴³. Prawdopodobnie podczas tej inwestycji wybudowano także nową dzwonnice na planie kwadratu.

W 1900 roku sporządzono nowy plan zagospodarowania plebanii przy parafii w Hucie Krzeszowskiej. Zamieszczono plany poszczególnych budynków gospodarczych, m.in. domu dla administratora-gospodarza, domu organisty, piekarni z piecem chlebowym, drewni, stajni i domu gospodarczego organisty⁴⁴.

Kościół został uszkodzony w czasie działań w okresie I wojny światowej, a następnie odbudowany w latach 1921–22 staraniem parafian i ks. Antoniego Czamarskiego⁴⁵. W ślad za tą odbudową poszły inwestycje, m.in. budowa nowego ogrodzenia wraz z czterema kaplicami, restauracja sygnaturki, a także generalny remont spichlerza⁴⁶.

Po II wojnie światowej przeprowadzono kolejne inwestycje budowlano-konserwatorskie. Ściągnięto gont i położono blachę ocynkowaną na kościele (1949 r.) i na dzwonnicy (1971 r.). W latach 2008–2009 przeprowadzono restaurację kościoła, m.in. wyremontowano więźbę dachową i pokryto dach miedzią, przeprowadzono remont podwalin i fundamentów, a także fartucha okalającego kościół⁴⁷. Były to znaczące inwestycje, *de facto* prowadzone od lat 20. XX wieku, z niewielkimi przerwami. Wieloletnie remonty są dowodem na to, że kościół parafialny w Hucie Krzeszowskiej był i jest nadal cennym obiektem zabytkowym, zarówno dla miłośników sztuki, jak i parafian.

The church inventory written down after the visitation in 1817 indicated more numerous furnishings³⁷. Further records, e.g. the inventory from 1839, mention a good condition of the church: *all walls are sound, boarded with timber planks, foundations lined with shingles. The roof over the entire church is shingled*³⁸. However, that condition changed within the next fifteen years. In 1855, it was noted that the roof had not been replaced, and the whole church needed repairs. The bell tower was described as completely destroyed. The poor condition of the church was confirmed during the visitation in 1868³⁹. Problems with the state of preservation of architecture did not prevent adding to the movable furnishings⁴⁰.

Already before 1876, the church was newly boarded with planks, and it was noted that the roof was in good condition – obviously it must have been repaired before. Similarly the bell tower must have been replaced. The floor in the church was still damaged⁴¹.

A plan for expanding the church in Huta Krzeszowska, which was drawn in 1874, has survived in the parish Archive. The planned expansion involved dismantling the old matroneum and replacing it with a new one, considerably enlarging the church. It was planned to elongate the matroneum, which on the blueprint of the side elevation increased its bulk by three additional windows, and the height of the matroneum – in light of the design – would have equalled the height of the nave. Restoring the church was planned on the initiative of rev. Leonard Puczkowski⁴². Finally, in 1881, the project was approved and in 1882 the matroneum was extended towards the west⁴³. A new bell tower on the square plan may also have been built during that investment.

In 1900, a new land development plan was drawn for the vicarage in the parish in Huta Krzeszowska. The plans of particular utility buildings were included, e.g.: the house for the administrator-manager, the organist's house, a bakery with a bread oven, a woodshed, the stable and a utility house for the organist⁴⁴.

The church was damaged during World War I, and then rebuilt owing to the efforts of the parishioners and rev. Antoni Czamarski in the years 1921–22⁴⁵. The rebuilding work was followed by two investments, e.g. building a new railing with four shrines, restoration of the little bell, as well as a general renovation of the granar⁴⁶.

After World War II more building and conservation investments were carried out. Shingles were removed and replaced with galvanised sheeting on the church roof (1949) and on the bell tower (1971). In the years 2008–2009, the church underwent a restoration, e.g.: the roof truss was renovated and the roof was covered with copper sheets, the foundations were renovated, as well as the apron flashing around the church⁴⁷. Those were significant investments, *de facto* carried out since the 1920s with brief interruptions. Years-long renovation is evidence that the parish church in Huta Krzeszowska has been a valuable historic object, both for art enthusiasts and parishioners.

BIBLIOGRAFIA (WYBÓR) / REFERENCES (SELECTED)

- [1] https://pl.wikipedia.org/wiki/Huta_Krzyszowska
[2] https://pl.wikipedia.org/wiki/Huta_Krzyszowska
[3] <https://diecezja.zamojskolubaczowska.pl/parafia.17>
[4] Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, T. VIII, z. 3 – powiat biłgorajski. Warszawa, 1960, 13–15.
[5] Stojak G., Schild M., Zajac I. (eds.) Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski. T. III, cz. I, Przemysł, 2011.
[6] Zieliński K. (ed.) Leksykon drewnianej architektury sakralnej Podkarpacia. T. I, Rzeszów, 2011.
[7] Zieliński K. (ed.) Leksykon drewnianej architektury sakralnej województwa podkarpackiego. Rzeszów, 2015.
[8] Majewski F. Wizyta pasterska jego ekscelencji ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego, Lublin, 1906.
[9] Wójcikowski W. Puszcza Solska, Lasy Janowski i Lipskie. Przewodnik. Warszawa, 1982.

¹ G. Stojak, *Architektura kościoła parafialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hucie Krzeszowskiej w świetle przemian*, [w:] S. Kłosowski, A. Szykuła-Żygawska, *Jubileusz 250-lecia powstania kościoła parafialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hucie Krzeszowskiej*, Lublin – Huta Krzeszowska 2016, s. 122–145.

Niniejsze opracowanie okolicznościowe zostało opublikowane w 2016 roku jako wydawnictwo jubileuszowe; publikacja nie posiada numeru ISBN. Prezentowany artykuł jest skróconą wersją opublikowanego opracowania jubileuszowego, będącego pokłosiem naukowej konferencji towarzyszącej ww. uroczystości. Artykuł ten jest opracowaniem naukowym, w całości opartym na żmudnych badaniach archiwalnych, bibliograficznych, terenowych i ikonograficznych, dlatego chciałam się podzielić zgromadzoną wiedzą na temat zabytkowej architektury drewnianego kościoła parafialnego w Hucie Krzeszowskiej, na co redaktorzy opracowania jubileuszowego wyrazili zgodę.

² Wizytacja dekanatu tarnogrodzkiego z 1768 roku, Archiwum Archidiecezjalne w Przemysłu, tłumaczenie z łaciny: mgr A. Karaś.

³ Cytuję za: https://pl.wikipedia.org/wiki/Huta_Krzyszowska, [w:] Zarządzenie nr 119 Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 grudnia 1962 r., w sprawie zmiany i ustalenia nazw niektórych miejscowości i obiektów fizjograficznych (M.P. z 1963 r. Nr 3, poz. 6).

⁴ Jw., https://pl.wikipedia.org/wiki/Huta_Krzyszowska.

⁵ <https://diecezja.zamojskolubaczowska.pl/parafia.17>.

⁶ Karta tzw. „zielona”, opracowana przez M. Augustowską w 1959 roku, w zasobach Archiwum delegatury w Tarnobrzegu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemysłu.

⁷ Na podstawie art. 14 ust. 1 pkt 1 ustawy z dnia 15.II.1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz. U. nr 10 poz. 48).

⁸ Decyzja z dnia 25.11.1966 r., znak: Kl.V-7/76/66 w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków województwa lubelskiego: *kościół parafialny drewniany z r. 1766, pw. Podn. Krzyża w Hucie Krzeszowskiej, pow. Biłgoraj, wraz z wyposażeniem wnętrza, dzwonnica drewniana i otoczeniem kościoła z drzewostanem w granicach cmentarza kościelnego*, pod numerem A-72.

⁹ Jw., *passim*.

¹⁰ Decyzja z dnia 26.11.1966 r., znak: Kl.V-7/77/66 w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków województwa lubelskiego: *spichlerz plebański drewniany z przełomu XVIII/XIX w., na terenie Parafii Rzymskokatolickiej w Hucie Krzeszowskiej, pow. Biłgoraj*, pod numerem A-73.

¹¹ Decyzja z dnia 20.05.1977 r., znak: Kl.VI-5340/346/77 w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków województwa tarnobrzegskiego: *Zespół kościoła parafialnego*

Hucie krzeszowskiej: kościół drewniany, dzwonnica drewniana, spichlerz drewniany, pod numerem A-90.

¹² Karta tzw. „biała” – drewniany kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hucie Krzeszowskiej, opracowana w 1991 roku przez mgr. Cz. Kielbonia, z rysunkami i pomiarami mgr. inż. J. Kielbonia, w zasobach archiwum delegatury w Tarnobrzegu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemysłu.

¹³ Karta tzw. „biała” – drewnianej dzwonnica przy kościele parafialnym w Hucie Krzeszowskiej, opracowana w 1991 roku przez mgr. Cz. Kielbonia, z rysunkami i pomiarami wykonanymi przez mgr. inż. J. Kielbonia, w zasobach archiwum delegatury w Tarnobrzegu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemysłu.

¹⁴ Informacja Urzędowa znak: UOZ – 4.5130.221.2011 wydana w 2011 roku przez Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu, przypominająca, że zespół kościoła parafialnego pw. Podwyższenia Krzyża Św. W Hucie Krzeszowskiej znajduje się w rejestrze zabytków województwa podkarpackiego pod nr. A-683, obejmuje: kościół drewniany wraz z wyposażeniem wnętrza, dzwonnice drewnianą, otoczenie kościoła z drzewostanem w granicach cmentarza kościelnego. Spichlerz plebański został wykreślony z rejestru zabytków decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 25.07.2011 roku.

¹⁵ Poniższe inwentarze wymieniam za: *Karta tzw. „biała” – kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hucie Krzeszowskiej*, opracowana w 1991 roku przez mgr. Cz. Kielbonia, z rysunkami i pomiarami wykonanymi przez mgr. inż. J. Kielbonia, w zasobach archiwum delegatury w Tarnobrzegu Podkarpackiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemysłu.

¹⁶ Wizytacja dekanatu tarnogrodzkiego z 1768 roku, Archiwum Archidiecezjalne w Przemysłu, tłumaczenie z łaciny: mgr A. Karaś.

¹⁷ Wizytacja dekanatu tarnogrodzkiego z 1778 roku, Archiwum Archidiecezjalne w Przemysłu, tłumaczenie z łaciny: mgr A. Karaś.

¹⁸ Dokumenty te udostępnił ks. Krzysztof Koprowski, proboszcz w parafii w Hucie Krzeszowskiej, zaś wyszukał Stanisław Kłosowski, konserwator dzieł sztuki.

¹⁹ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. VIII, z. 3 – powiat biłgorajski, Warszawa 1960, s. 13–15.

²⁰ K. Zieliński (red.), *Leksykon drewnianej Architektury sakralnej Podkarpacia*, Rzeszów 2011, T.I, s. 98–99.

²¹ K. Zieliński (red.), *Leksykon drewnianej architektury sakralnej województwa podkarpackiego*, Rzeszów 2015, s. 91.

²² G. Stojak, M. Schild, I. Zajac (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, Przemysł 2011, T.III, cz. I, s. 177.

- ²³ F. Majewski, *Wizyta pasterska jego ekscelencji ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, Lublin 1906.
- ²⁴ W. Wójcikowski., *Puszcza Solska, Lasy Janowskie i Lipskie. Przewodnik*, Warszawa 1982, s. 120.
- ²⁵ M.T. Zahajkiewicz, *Diecezja Lubelska. Informator historyczny i administracyjny*, Lublin 1985, s. 126.
- ²⁶ J. Sołek (red.), *Szlak architektury drewnianej. Podkarpackie*, Rzeszów 2012, s. 282.
- ²⁷ K. Zieliński (red.), *Leksykon drewnianej architektury sakralnej Podkarpacia*, Rzeszów 2011, T. I, s. 98.
- ²⁸ Wizytacja kościołów dekanatu tarnogrodzkiego z 1768 roku, dz.cyt., s. 27.
- ²⁹ Jw., s. 27.
- ³⁰ Jw., s. 29.
- ³¹ K. Zieliński (red.), *Leksykon drewnianej architektury sakralnej Podkarpacia*, Rzeszów 2011, T. I, s. 98.
- ³² Wizytacja kościołów dekanatu tarnogrodzkiego z 1778 roku, dz.cyt., s. 31.
- ³³ Jw., s. 31.
- ³⁴ Jw., s. 31.
- ³⁵ Inwentaryzacja z 1786 roku.
- ³⁶ Opis stanu plebanii w Hucie Krzeszowskiej z 1788 roku, paginacja odręczna, s. 144 i następna, bez paginacji.
- ³⁷ Wizytacja, inwentarz kościoła Huty Krzeszowskiej po wizycie w roku 1817 (bez paginacji).
- ³⁸ Przytaczam za: Karta tzw. „biała” – drewniany kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hucie Krzeszowskiej, opracowana w 1991 roku przez mgr. Cz. Kielbonia, z rysunkami i pomiarami mgr. inż. J. Kielbonia, w zasobach archiwum delegatury w Tarnobrzegu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu.
- ³⁹ Inwentarz kościoła parafialnego we wsi ordynackiej Huta Krzeszowska z 1869 roku.
- ⁴⁰ Podczas wizytacji jw., spisany został inwentarz w 1869 roku.
- ⁴¹ Jw., w części: historia obiektu.
- ⁴² K. Zieliński (red.), *Leksykon...*, dz.cyt., s. 98.
- ⁴³ Plan rozbudowy kościoła katolickiego w Hucie Krzeszowskiej z 1874 roku, zatwierdzony w 1881 roku.
- ⁴⁴ Plan zagospodarowania (opisy w języku rosyjskim) z dnia 14 sierpnia 1900 roku, sporządzony w Biłgoraju dla parafii rzymskokatolickiej we wsi Huta Krzeszowska, archiwum parafialne w Hucie Krzeszowskiej.
- ⁴⁵ K. Zieliński (red.), *Leksykon...*, dz.cyt., s. 98.
- ⁴⁶ Dobrowolna umowa zawarta z jednej strony z Komitetem Budowlanym Rzymskokatolickiej parafii w Hucie Krzeszowskiej, a z drugiej – z przedsiębiorcą Franciszkiem Ciośakiem zamieszkałym w Hucie Plebańskiej; umowa spisana w dniu 6 sierpnia 1924 roku.
- ⁴⁷ G. Stojak, M. Schild, I. Zajac (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, Przemyśl 2011, T. III, cz. I, s. 177.

Streszczenie

Kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hucie Krzeszowskiej, położony w powiecie nizańskim na Podkarpaciu, jest przykładem barokowego budownictwa sakralnego. Wzniesiono go w 1766 roku z drewna wraz dzwonnica, plebanią i innymi budowlami gospodarczymi parafii. Zespół kościelno-plebański otoczony jest zabytkowym drzewostanem złożonym głównie z lip drobnolistnych, nieopodal cmentarza kościelnego. Wraz z wyposażeniem wnętrza stanowi cenny zabytek sztuki barokowej. Zachowało się szereg dokumentów archiwalnych, które dają możliwość poznania dziejów kościoła i parafii, a także pokazują gromadzenie jego wyposażenia przez 250 lat. Archiwalia znajdują się w czterech zespołach dokumentów: w Archiwum Państwowym w Lublinie, Archiwum Diecezjalnym w Lublinie, Archiwum Archidiecezjalnym w Przemyślu i archiwum parafii w Hucie Krzeszowskiej. Dzięki zachowanym dokumentom i archiwalnym projektom budowlanym, można odtworzyć dzieje kościoła, natomiast dzięki inwentarzom i wizytacjom biskupim – skład i zasobność wyposażenia kościelnego. Całość stanowi ważne dziedzictwo złożone z zabytków nieruchomości i ruchomych epoki baroku, tym cenniejsze, że w świetle dokumentów znane jest datowanie oraz proveniencja obiektów ruchomych, a także plany rozbudowy całego zespołu plebańskiego, z kościołem parafialnym włącznie.

Abstract

The parish church of the Elevation of the Holy Cross in Huta Krzeszowska, located in the Nisko County in the Podkarpacie region, is an example of a Baroque church construction. It was erected in 1766 from wood, together with the bell tower, the vicarage and other parish utility buildings. The church-and-vicarage complex is surrounded by historic trees, mainly lindens, in the vicinity of the graveyard. With its interior decoration the church constitutes a valuable monument of the Baroque art. Several archive documents have been preserved, which allow for learning the history of the church and the parish, and show the accumulation of the church furnishings over 250 years. The archive materials are in four sets of documents: in the State Archive in Lublin, the Diocesan Archive in Lublin, the Archdiocesan Archive in Przemyśl and the Parish Archive in Huta Krzeszowska. Owing to the preserved documents and archive building projects the history of the church can be recreated, while owing to the inventories and bishop's visitations – the content and affluence of the church furnishings. The entirety constitutes considerable heritage comprising immovable and movable artefacts from the Baroque epoch, made more valuable by the fact that in light of the documents not only the dating and the provenance of movable objects are known, but also plans for the expansion of the whole complex including the parish church.

Paweł K. Krawczyk*

Łazienki Królewskie w Warszawie. Meble z malarskimi plaketami w Białym Domu

The Royal Łazienki Museum in Warsaw. Furniture with painted plaques in the White Pavilion

WYPOSAŻENIE „PIĘKNEGO APARTAMENTU”

Pawilon Pałacowy w Łazienkach Królewskich, nazwany przez Stanisława Augusta Białym Domem (*Maison Blanche*), zaprojektowany został przez Dominika Merliniego przede wszystkim jako dom gościnny dla osób bliskich królowi. Budowę willi rozpoczęto w 1774 roku, a prace nad wystrojem malarskim kończono w 1777 roku. Od strony funkcjonalnej budynek zawiera trzy odrębne apartamenty mieszkalne z sypialniami, garderobami, gabinetami oraz wspólną jadalnię. Pomieszczenia parteru nazywane są *le bel appartement*, wyróżniają się one wysoką artystyczną formą, na którą składają się przede wszystkim wyrafinowane, malowane dekoracje ścian, a całość kompozycji tych niewielkich w skali pomieszczeń urzeka intymnym, kobiecym charakterem. Wystrój zaplanowano świadomie, bowiem pierwszą mieszkanką Białego Domu¹, o której wspominają dokumenty z początku lat osiemdziesiątych, była siostra królewska Maria Ludwika z Poniatowskich Zamojska, zwana panią Podolską. Jeden z apartamentów na piętrze zajmował wówczas ambasador², należy przypuszczać, że był nim wszechwładny hrabia Otton M. von Stackelberg, o którym wiadomo, że miał w każdej chwili swobodny dostęp do króla, a z pamiętników Stanisława Augusta wynika, że wbrew woli królewskiej zapraszał do Łazienek swoich gości, zarówno Polaków, jak i cudzoziemców³. Dodatkowo w oficynie wybudowanej obok Białego Domu swoje mieszkania mieli: garderobiane Pani Podolskiej, ludzie ambasadora oraz faworyt pani Podolskiej opat Renauld⁴. Nie można wykluczyć, że okresowo w Białym Domu nocował sam król, co mogło mieć miejsce np. podczas prac budowlanych, prowadzonych w Pałacu na Wyspie, natomiast bez żadnej wątpliwości spotykał się on tu często w prywatnej atmosferze z kręgiem wybranych osób. O znaczeniu Białego Domu jako miejsca takich spotkań świadczy pośrednio fakt, iż w pierwszej garderobie na prawo od schodów prowadzących na piętro znajdowała

się wysokiej klasy mahoniowa szafa *na schowanie sukien JK Mości*⁵, pozwalająca królowi odwiedzającemu swych gości w zależności od okoliczności spotkania przywdziać stosowny strój.

Biały Dom uniknął zniszczenia podczas ostatniej wojny i dzięki temu oferuje tak rzadką w Polsce możliwość obcowania z oryginalnymi wnętrzami pałacowymi epoki stanisławowskiej. Co więcej, w Białym Domu zachowała się pewna liczba oryginalnych elementów wyposażenia wnętrz, w tym meble, które z pietyzmem ustawione są w miejscach, jakie wyznaczyła im ponad 240 lat temu pierwsza aranżacja reprezentacyjnych pomieszczeń parteru. Wśród zachowanych oryginalnych sprzętów zwracają w pierwszym rzędzie uwagę dwie bliźniacze komody, jedna ustawiona między oknami w sypialni, a druga pod zachodnią ścianą bawialni oraz stół-biurko, stojący między portfenetrami wschodniej ściany jadalni. Meble te wykonane są ściśle w stylu charakterystycznym dla francuskich mebli luksusowych połowy lat siedemdziesiątych XVIII wieku. Stół ma oparte na liniach prostych klasycystyczne kształty, natomiast komody charakteryzują się formą przejściową od rokoka do klasycyzmu, widoczną w płynnym połączeniu kabriolowych nóg z prostopadłościennym korpusem (ryc. 1, 2). Pierwotnie do tego zespołu mebli należały cztery stoliki ustawione w rogach jadalni, opisane w inwentarzu z 1788 następująco: *4 Stoliki małe drzewa de Rose, figury owalne z szufladami, każdy na 4 nóżkach Platy u dwóch biało lakierowane i w arabeski malowane u drugich dwóch czarno w arabeski malowane i lakierowane, Platy w koło kratkami mosiężnymi wyzlacanyymi, nóżki i zameczki do szufladek brązem adornowane*⁶. Niestety, stoliki znane ze zdjęć z początku XX wieku zaginęły podczas II wojny światowej⁷ (ryc. 3). Meble te zostały wybrane do aranżacji gdyż ich malarskie dekoracje harmonizowały z malarskimi dekoracjami ścian. Zarówno w meblach zachowanych, jak i zaginionych stolikach dekoracja malarska została umieszczona na plaketach wykonanych z grubej tektury, a sposób ich opracowania naśladuje płyty porcelanowe.

* Fundacja Ochrony Mebli Zabytkowych oraz Dziedzictwa Kultury w Polsce D.O.M.

* *Foundation for Protection of Historic Furniture and Cultural Heritage in Poland D.O.M.*

Ryc. 1. Komoda ŁKr 141/1, stan po konserwacji, autor: Oksana Fiodorowa, Fundacja D.O.M.

Fig. 1. Chest of drawers ŁKr 141/1, state after conservation, author: Oksana Fiodorowa, D.O.M. Foundation

Ryc. 2. Stolik-biurko, ŁKr 142, stan przed konserwacją, autor: Konrad Stasiuk, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie

Fig. 2. Table-desk, ŁKr 142, state before conservation, author: Konrad Stasiuk, Royal Łazienki Museum in Warsaw

W meblarstwie francuskim modę na meble ozdabiane porcelanowymi płytkami wprowadzili paryscy marszandzi, którzy dla pracujących na ich potrzeby ebenistów zamawiali w Sèvres plakiety w różnych kształtach, ozdabiane malowanymi motywami kwiatowymi albo scenami rodzajowymi, przedstawiającymi popularne w epoce tematy. Takim ebenistą pracującym dla marszandów Simona-Philippa Poiriera oraz jego następcy Dominique Daguerre'a był wówczas Martin Carlin⁸. Dla delikatnych mebli Carlina, wykonywanych w stylu przejściowym (transition) oraz w stylu Ludwika XVI, malowane płytki z sewskiej porcelany stały się znakiem rozpoznawczym. Co ciekawe, do pierwotnego wyposażenia *le bel appartement*, a konkretnie do gabinetu ośmiokątnego, należał stolik (określony w inwentarzu z 1783 roku, że jest „przedniej roboty”), którego blat ozdobiły plakiety z sewskiej porcelany, ze scenami z przygód Telemacha. Ten ekskluzywny mebel, sygnowany przez

Martina Carlina⁹, został między 1783 a 1788 rokiem przeniesiony do Gabinetu Monarchów Europejskich w Zamku Królewskim. Uratowany z pożogi wojennej, wrócił następnie do odbudowanego zamku na swoje miejsce. Jeszcze o jednym meblu z malowaną dekoracją wspomina inwentarz z 1795 roku, a mianowicie o stole konsolowym z półokrągłym blatem, wspartym na czterech nogach, który ustawiony był w jadalni pod lustrem między oknami, a który był *na drzewie malowany w Róże Landszafty i bareliensy i lakierowany*. Stół ten nie zachował się i nie są znane przedstawiające go źródła ikonograficzne.

Dla całości obrazu meblarskiej aranżacji „pięknego apartamentu” warto wspomnieć o meblach tapicerowanych, wśród których wyróżnić należy 18 mahoniowych angielskich krzesła ustawionych w jadalni. Mahoń, z którego wykonane były te krzesła, wówczas dopiero zaczął pojawiać się w meblarstwie kontynentalnej Europy, zastąpił wzorzyste markieterie, a meble z niego wykonywane, pomimo swojej powściągliwej estetyki, uważane były za synonim luksusu i bogactwa. Dlatego krzesła z jadalni z ażurowymi oparciami *w różę wyrzynane*, których siedziska w 1788 roku opisano jako pokryte czarną tkaniną włosienią (rosshar)¹⁰, pomimo kontrastu, jaki wносиły do kolorowo-złoty wnętrza, były przejawem podążania za najnowszą modą. W kolejnych pomieszczeniach ustawiono meble wpisujące się doskonale w kolorystykę i klimat wnętrza. Były to rzeźbione i złoczone kanapy, krzesła i taborety, pokryte cennymi tkaninami, czego dobrym przykładem są obicia taboretów w sypialni, które w 1795 roku obite były *lamą srebrną w kwiaty złote i w kolorach*. Poza tym, jeśli chodzi o sypialnię, trzeba dodać, iż w wyposażeniu tego pomieszczenia głównym akcentem funkcjonalnym i estetycznym jest, zachowane do dzisiaj, bardzo dobrej klasy rzeźbione i złoczone łóżko, ustawione we wnęce, pierwotnie wyposażonej w zasłony. W 1795 roku pokryte ono było przejrzystym tiulem haftowanym w motyle i ptaki, spod którego przeświecała żółta jedwabna kitajka, a całość oprawy tkaninowej ozdobiona była kolorowymi, jedwabnymi chwostami i pasmanteriami. Na zakończenie przeglądu mebli będących na wyposażeniu apartamentu należy wymienić cztery narożne stoliki rzeźbione, złoczone, nakryte białymi marmurowymi blatami, do dziś zdobiące narożniki bawialni (jeden z nich jest powojenną rekonstrukcją), niezachowany stół z półokrągłym blatem wykonany w tej samej konwencji oraz niezachowane dwa wykonane w warszawskim ośrodku meblarskim, prostokątne stoły fornirowane drewnem różanym z partiami wykonanymi z olchy bejcowanej na niebiesko¹¹.

PROWENIENCJA MEBLI Z BIAŁEGO DOMU

W polskiej literaturze utrwaliło się przekonanie, że zespół mebli z malowanymi plakietami, naśladującymi plakiety porcelanowe, do którego obok trzech zachowanych mebli z Białego Domu zalicza się biurko w typie

Ryc. 3. Stolik z jadalni Białego Domu, czas powstania 1915, autor: Stanisław Nofok-Sowiński. Zdjęcie wykonane w ramach współpracy TOnZP z Komisją Opieki nad Gmachami Publicznymi z funduszy Kasy im. Mianowskiego, obecnie w zbiorach Instytutu Sztuki PAN

Fig. 3. Table from the dining room in the White Pavilion, made in 1915, author: Stanisław Nofok-Sowiński. Photo taken by cooperation between TOnZP and Commission for the Care of Public Buildings, from the funds of the Mianowski Savings Bank, currently in the collection of the Art Institute of PAS

bonheur du jour ze zbiorów Pałacu w Nieborowie¹², jest wytworem warsztatów królewskich Stanisława Augusta. Co więcej, opinia, że meble te są typowymi wyrobami polskimi, utrwalona przez najważniejszych polskich autorów¹³ piszących o meblach zabytkowych, została rozpropagowana w nielicznych opracowaniach, dotyczących polskiego meblarstwa, jakie ukazały się za granicą naszego kraju¹⁴. Tymczasem kwerenda materiałów archiwalnych, dotycząca zamówień mebli służących wyposażeniu wnętrz rezydencji królewskich nie wykazuje żadnych śladów istnienia warsztatów, w których produkowane byłyby meble artystyczne. Co prawda przy realizacjach królewskich inwestycji na przestrzeni trzech dziesięcioleci pracuje dość ustalone grono warszawskich mistrzów stolarskich, wśród których największe zlecenia otrzymują: Chrystian Stubenrauch, podpisujący się w latach siedemdziesiątych XVIII wieku jako królewski nadworny mistrz stolarski (koniglich. Hof Tislermeister), posiadający prawo serwitariatu¹⁵ (pomimo jego formalnego zniesienia w 1764 roku) oraz cieszący się tym samym przywilejem Chrystian Jacobs, ale posiadali oni w Warszawie własne warsztaty, których działalność wykraczała poza

zamówienia królewskie. Na początku lat osiemdziesiątych do tej grupy dołączył wraz z czeladnikami stolarz Gottlieb¹⁶, którego podpis zawierają liczne rachunki, przede wszystkim za prace rozliczane miesięcznie. Wśród wykonywanych przez niego zadań zdarzają się również meble użytkowe. Jednak stolarze ci ze swoimi czeladnikami prowadzili przede wszystkim prace nad drewnianym wyposażeniem wnętrz. Wykonywali więc podłogi, w tym mozaikowe posadzki w zamku królewskim (Stubenrauch), boazerie, drzwi, okna, okiennice itp. Jeśli wykonywali meble, to głównie były to meble o charakterze użytkowym, robione z krajowych gatunków drewna, takich jak olcha, dąb czy jesion. W zakresie ich działania było robienie mebli specjalnych, np. o większych od przeciętnych rozmiarach lub zaprojektowanych pod konkretny wymiar, jako elementy architektury wnętrz. Przykładem takiego mebla jest łóżko w parterowej sypialni Białego Domu¹⁷. W tym obszarze wyróżnia się na tle innych stolarz Jakobs, u którego można wykazać najwięcej tego typu realizacji.

Trzeba jeszcze wspomnieć, że istnieją dokumenty, które mogły stać się podstawą do mylnego twierdzenia, iż na terenie Zamku lub Łazienek istniały meblowe warsztaty królewskie. W AGAD w zespole Archiwum ks. Józefa Poniatowskiego i Marii Teresy z Poniatowskich Tyszkiewiczowej znajduje się niewielki plik dokumentów o nazwie *Inwentarz Stolarskiej*¹⁸. Niestety, pod tą nazwą nie kryje się, jak można by się spodziewać, opis wyposażenia warsztatu stolarskiego produkującego meble, lecz skoroszyt zatytułowany „Menuiserie”, co można przetłumaczyć jako „wyroby stolarskie”. Jest to wykaz prac wykonanych w różnych miejscach przez konkretnych stolarzy (Stubenrauch, Jacobs, Fincke), z podziałem na takie kategorie, jak podłogi, drzwi, okna, żaluzje, boazerie, cokoły, płyciny. W niektórych dokumentach mistrzowie pracujący dla króla nazywani są „stolarzami zamkowymi”, „stolarzami ujazdowskimi”, ale pomimo tego trzeba stwierdzić, że nigdy nie zostali oni zorganizowani w jeden warsztat, który w dodatku produkowałby meble luksusowe. Z tymi faktami kontrastuje sytuacja tapicera królewskiego Charlesa Sussona, który w warsztacie zlokalizowanym na zamku wykonywał w zasadzie wszystkie prace tapicerskie dla rezydencji królewskich. Miał on do dyspozycji trzech czeladników oraz kobiety, wykonujące prace pomocnicze i przez cały okres panowania Stanisława Augusta otrzymywał stałą pensję oraz zwrot kosztów utrzymania. W przypadku działalności Sussona w sposób w pełni uprawniony można napisać, że prowadził on królewski warsztat tapicerski¹⁹.

W związku z tymi faktami należy postawić pytanie: w jaki sposób zatem pozyskiwano liczne luksusowe sprzęty do rezydencji królewskich, ze szczególnym uwzględnieniem okresu od połowy lat siedemdziesiątych, kiedy to kompletowano wyposażenie Białego Domu? Odpowiedź na to pytanie zawierają rachunki rozproszone w różnych zbiorach papierów po Stanisławie Augustcie, z których najważniejsze to dokumenty zgromadzone w trzech zespołach w AGAD, a miano-

wicie w Zbiorze Popielów – dotyczące budowli królewskich, w Archiwum Kameralnym w dziale III i w Archiwum ks. Józefa Poniatowskiego oraz Marii Teresy z Poniatowskich Tyszkiewiczowej. Analizując zawarte tam rachunki rzemieślników, dostawców handlowych, wykazy wypłaconych sum czy raporty o postępach prac, można ustalić prawidłowość, która wskazuje na sposób zaopatrywania dworu w odpowiednie wyposażenie do przebudowywanych lub nowo wznoszonych budowli. Istnieje pewna liczba dokumentów, informujących o wykonaniu cennych sprzętów przez indywidualnych stolarzy, ale dotyczą one pojedynczych egzemplarzy lub ewentualnie kilku sztuk mebli, w opozycji do tego zachowały się specyfikacje dużych dostaw wyposażenia, zrealizowanych przez największe domy handlowe stolicy, takie jak Hampeln, Bracia Rafałowicz oraz Bracia Roesler.

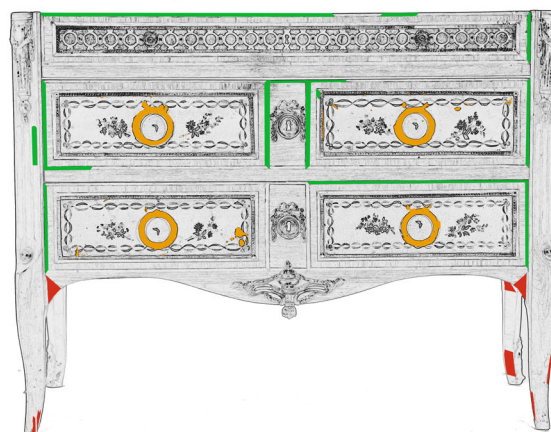
Wśród indywidualnych twórców, wykonujących meble dla rezydencji Stanisława Augusta, na wspomnienie zasługuje przede wszystkim mistrz stolarski Gotfryd Herman Niemann – pierwszy znany na ziemiach polskich właściciel manufaktury produkującej meble luksusowe²⁰. Nazwisko Niemanna pojawia się w literaturze zachodniej²¹ ze względu na jego współpracę w 1776 roku z Michaëlem Rummerem, który przed pobytem w Warszawie wykonywał dla słynnego Davida Roentgena w Neuwied markieterie meblowe uznawane za jedne z najdoskonalszych w historii światowego meblarstwa²². Zachował się między innymi rachunek ze stycznia 1777 roku informujący o wykonaniu przez Niemanna dla pałacu Stanisława Augusta w Koźienicach stołu mahoniowego z okuciami o niebagatelnej wartości 16 dukatów²³ czy rachunek z lutego 1777 roku za mahoniowy stół-biurko wykonany dla nieokreślonego wnętrza²⁴. Jednak najbardziej znaczące dostawy mebli w interesującym nas okresie zrealizował specjalizujący się w sprowadzaniu z zagranicy wyposażeniu wnętrz dom handlowy Karola (Charlesa) Hampelna²⁵. W literaturze przedmiotu często Karol Hampeln utożsamiany jest z Franciszkiem (François) Hampelnem, który, co najbardziej prawdopodobne, był synem Karola kontynuującym od początku lat 80. działalność ojca. Dzisiaj nie wiadomo, gdzie dokładnie usytuowany był magazyn Karola Hampelna, natomiast podróżnik szwajcarski J. Bernoulli, który jesienią 1778 roku gościł kilka tygodni w stolicy Rzeczypospolitej, uznał, że ze względu na ilość i jakość zgromadzonych tam zagranicznych towarów jest on jedną z największych osobliwości Warszawy²⁶. Z „Gazety Warszawskiej” wiadomo, że w 1785 roku Franciszek Hampeln umieścił skład luksusowych mebli w pawilonie usytuowanym na dziedzińcu Pałacu Radziwiłłowskiego przy Krakowskim Przedmieściu. W połowie lat siedemdziesiątych magazyn Hampelna wystawiał rachunki za duże ilości mebli dostarczonych do urządzanych właśnie wnętrz królewskich rezydencji. Dobrym przykładem jest rachunek za meble dostarczone do Łazienek na 852 dukaty, w którym po rabacie zostało do zapłacenia 800 dukatów²⁷. Była to suma pozwalająca zakupić kilkadziesiąt średniej wielkości luksusowych

zagranicznych mebli. Inny dokument, będący zestawieniem mebli dostarczonych przez Hampelna od lipca 1775 do lutego 1776 roku, zawiera dokładną specyfikację dostarczonych stołów do pisania, stolików do gry, biurków, komód, szaf, krzeseł angielskich itp. za sumę 544 dukatów.

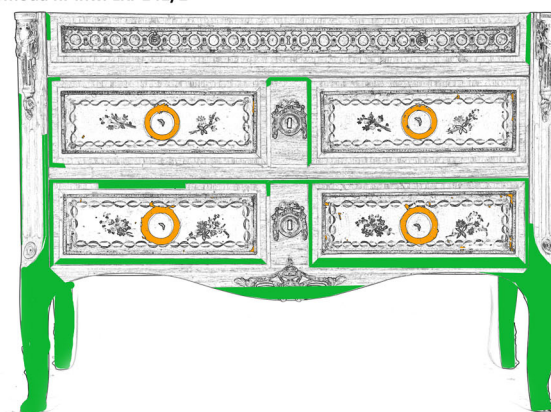
Wśród tych mebli zwraca uwagę zapis o dostarczonych 9 listopada 1775 roku dwóch dużych komodach z mosiężnymi uchwytami *Grandes commodes montes en bronze*, które zostały wycenione na 110 dukatów, co świadczy o tym, że wykonano je w luksusowej wersji. Brak danych co do miejsca, dla którego zostały przeznaczone uniemożliwia pewne stwierdzenie, że chodzi tu komody z malowanymi plaketami, ale czas sprzedaży, cena i podstawowy opis z rachunku czynią tezę o ich przeznaczeniu dla Białego Domu prawdopodobną. Pozostaje kwestia, w jakim warsztacie mogły powstać opisywane meble.

Są one francuskie w formie, również charakterystyczna konstrukcja oraz użyte materiały pozwoliłyby przypisać je warsztatowi francuskiemu. Dodatkowym

Komoda nr inw. ŁKr 141/1

Komoda nr inw. ŁKr 141/2

- wtórne fragmenty markieterii
- ubytki warstw malarskich
- ubytki forniru

Ryc. 4. Graficzne przedstawienie warstw wtórnych markieterii, ubytków forniru i uszkodzeń warstw malarskich. autor: Anna Oziębło, Fundacja D.O.M.

Fig. 4. Graphic representation of secondary coats of marquetrie, missing veneer and damage to the layers of paint; author: Anna Oziębło, D.O.M. Foundation

argumentem za tym, że meble pochodzą znan Sekwany jest informacja z inwentarza z 1783 roku, podana przez burgrabiego zamku warszawskiego Jana Kantego Fontanę, który przy opisie komody z sypialni podaje, że jest ona „paryska”. Jednak ta proveniencja nie jest pozbawiona wątpliwości. Rodzą się one zarówno co do szczegółów wykonania mebla, jak i co do rzetelności deklarowanego przez właścicieli warszawskich magazynów miejsca produkcji oferowanych mebli luksusowych. Jednym z rozwiązań zdobniczych nie występujących w podobnych meblach francuskich jest sposób opracowania pasa dekoracji przebiegającego przez górną szufladę i nad malowanymi plaketami boków. W komodach łazienkowych jest to ażurowa kompozycja złożona z dużych i małych okręgów, wycięta z grubego forniru palisandru rio nałożona na cienką złożoną w ogniu cynową blaszkę. W meblach francuskich analogiczna dekoracja wykonana jest albo ze złoczonego brązu, albo w technice markieterii. Jeśli

Ryc. 5. Komoda nr inw. ŁKr 141/2. Obraz fluorescencji wzbudzonej ultrafioletem zarejestrowany w zakresie światła widzialnego. Widoczna mleczna barwa fluorescencji charakterystyczna dla powłoki wykonanej lakierem syntetycznym

Fig. 5. Chest of drawers, inv. no ŁKr 141/2. The image of UV fluorescence registered within visible light. The visible milk-white colour of the fluorescence is characteristic for a coat applied with synthetic varnish

Ryc. 6. Lewy bok komody ŁKr 141/2, fragment, stan przed i po konserwacji

Fig. 6. Left side of the chest of drawers ŁKr 141/2, fragment, state before and after conservation

chodzi o gwarancję, że oferowane meble nie są kopiami mebli zagranicznych sprzedawanymi jako pochodzące z Francji lub Anglii, to świadectwa z epoki nie pozostawiają złudzeń: *biorą nawet z pomienionej fabryki (Fabryka Warszawska Mebli Wszelkich Fasonu Zagranicznego) i zaraz zarabiają niemal drugie tyle udając prze kupującymi, że to są z zagranicy sprowadzone*²⁸. To zdanie napisane w odniesieniu do magazynu Hampelna i Jarzewicza obrazuje praktykę, której odzwierciedleniem mogą być meble malowane z Białego Domu. Jednak ostateczna opinia o ich pochodzeniu wymaga dodatkowych badań.

KONSERWACJA MEBLI Z BIAŁEGO DOMU

Biały Dom w swojej historii przeżył kilka poważnych remontów i restauracji mających na celu utrzymanie walorów technicznych i artystycznych budowli. W 1895 roku wnętrza willi odnowiła największa w Królestwie Kongresowym pracownia dekoratorsko-malarska Antoniego Strzałeckiego. Następne prace restauratorskie podjęto po odzyskaniu niepodległości w latach dwudziestych XX wieku. Po dewastacji obiektu, jaka nastąpiła w czasie okupacji hitlerowskiej, przeprowadzono w latach sześćdziesiątych zakrojone na szeroką skalę prace konserwatorskie, które umożliwiły w 1968 roku udostępnienie pawilonu do zwiedzania. Obecny kompleksowy remont konserwatorski, prowadzony w latach 2017–2019, jest największą oraz ze względu na rozwój wiedzy i technologii konserwatorskich, najdoskonalszą dotychczas restauracją Białego Domu, dzięki której ten bezcenny dla polskiego dziedzictwa zabytek odzyskuje swój pierwotny blask.

W zakresie przeprowadzonych prac poddano również konserwacji zabytkowe meble, w tym stół-biurko²⁹ i komody z malowanymi plaketami³⁰. Stan mebli przed konserwacją określono jako średni, powierzchnia zarówno plaket, jak i części intarsjowanych była silnie zabrudzona, stare kitowania i naprawy okleiny odznaczały się nieestetycznie swoją kolorystyką. Na niekorzystny obraz mebli ponadto składały się ubytki i odspojenia fornirów, uszkodzenia mechaniczne powierzchni, przetarcia, wykruszenia i uszkodzenia warstwy malarskiej plaket oraz wcześniejsze retusze, których ziarnista struktura kontrastowała z „porcelanową” powierzchnią oryginału, ponadto brak części okuć, a w przypadku komód znaczne uszkodzenie i sfałdowanie złożonych blaszek pod ażurowym ornamentem. Dodatkowo w obrazie fluorescencji wzbudzonej ultrafioletem zarejestrowanym w zakresie światła widzialnego stwierdzono, iż jedna z komód została pokryta lakierem syntetycznym. W przeprowadzonych zabiegach skupiono się na powstrzymaniu procesów niszczących i przywróceniu meblom walorów ekspozycyjnych. Połączony wysiłek konserwatorów mebli, konserwatorów malarstwa, odlewników, ślusarzy i galwanizatorów zaowocował założonym efektem. W doskonałej oprawie wnętrz Białego Domu artystyczne meble „opowiadają” historię kultury mieszkaniowej dawnej Polski.

- ¹ Johann Bernoulli odwiedziwszy Łazienki w 1778 roku podał, że jeden z pawilonów należał do bratowej króla (Teresy z Kinskych Poniatowskiej), a drugi do księcia Józefa. Jednak opisy pawilonów, które miały mieć wówczas białe, malowane wapnem ściany, nie pasują do opisu Białego Domu, którego wnętrza ozdobione były wówczas dekoracjami malarskimi. Zob. *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778*, t. I, Warszawa 1963, s. 440.
- ² A. Bernatowicz, *Groteska a symbolika królewskiego panowania. Dekoracja Pokoju Stołowego w łazienkowskim Białym Domu*, „Rocznik Historii Sztuki”, XXIX, 2004, s. 184.
- ³ *Pamiętniki Króla Stanisława Augusta. Antologia*, Warszawa 2016, s. 451.
- ⁴ AGAD, Archiwum Księcia Józefa Poniatowskiego i Marii Teresy Tyszkiewiczowej (dalej: AJP), sygn. 122d, k. 12.
- ⁵ AGAD, AJP, syg. 151, k. 56.
- ⁶ AGAD, AJP, syg. A136b, k. 50.
- ⁷ M. Kwiatkowski, *Wielka księga Łazienek*, Warszawa 2000, s. 45.
- ⁸ P. Kjellberg, *Historia mebli europejskich*, Warszawa 2014, s. 379.
- ⁹ Sygnaturę na meblu odnalazł Izidor Grzeluk, który opisał mebel w Roczniku Muzeum Narodowego w artykule pt. *Stolik z Gabinetu Monarchów Europejskich – dzieło Marina Carlina*, zob. I. Grzeluk, *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, Tom 28, 1984, s. 65–81.
- ¹⁰ Ponieważ w inwentarzach z 1783 i 1795 tkaninę obiciową na tych krzesłach określano jako złoto-różową w kwiatki, można wnioskować, że obicie wymieniano w zależności od pory roku.
- ¹¹ Stoły te przedstawione są na zdjęciach inwentaryzacyjnych wykonanych w 1915 roku na zlecenie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, obecnie w zbiorach Instytutu Sztuki PAN.
- ¹² W 2013 roku w domu aukcyjnym Sotheby’s do zbiorów Carskiego Siola zakupiono stół z plaketami imitującymi porcelanę o cechach mebli z Białego Domu z informacją, że został on wyprodukowany prawdopodobnie przez warsztaty królewskie Stanisława Augusta.
- ¹³ Bożena Maszkowska, Jadwiga Gostwicka, Stefan Narębski.
- ¹⁴ Między innymi takie informacje zawiera rozdział o XVIII-wiecznych meblach polskich w *Weltgeschichte Der Moebel, Stuttgart 1992*, s. 202–203.
- ¹⁵ AGAD, Archiwum Popielów, syg. 231, k. 86.
- ¹⁶ Niestety nie jest znane jest imię tego stolarza.
- ¹⁷ Analiza rachunków wystawianych w okresie powstania łózka wskazuje, że wykonał je jeden ze snycerzy pracujących wówczas dla Stanisława Augusta, był to albo Samuel Contesse, albo Johann Havemann. Konstrukcję łózka mógł wykonać Chrystian Jacobs, a oprawę tkaninową wykonał warsztat Charlesa Sussona.
- ¹⁸ AGAD, AJP, syg. 247, k. 1–7.
- ¹⁹ Tapicer Susson oprócz stałej pensji otrzymywał pieniądze na ekwipaż, kasę stołową, bezpłatną stancję w zamku, opał i świece. W 1780 roku pracowali z nim czeladnicy: Jan, Lehman, Jędrzej zob. AGAD, Zbiór Popielów, syg. 387, k. 64.
- ²⁰ B. Maszkowska, *Z dziejów polskiego meblarstwa okresu Oświecenia*, Warszawa 1956, s. 7–8.
- ²¹ Zob. D. Fabian, *Abracham und David Roentgen Das noch aufgefundene Gesamtwerk Ihrer Moebel-und Uhrenkunst in Verbindung mit der Uhrenmacherfamilie Kinzing in Neuwied*, Bad Neustadt/S, s. 292; W. Eller, *Moebel des Klassizismus, Louis XVI und Empire*, Monachium 2002, s. 73.
- ²² Po pobycie w Warszawie Rummer wrócił do Neuwied i przez kolejne kilka lat pracował dla Roentgena.
- ²³ AGAD, Archiwum Kameralnek., syg. III804, k. 25.
- ²⁴ Ibidem, k. 31.
- ²⁵ Na wystawianych przez siebie rachunkach, z reguły pisanych w języku francuskim, Hampeln podpisywał się „Charles Hampeln”, rzadziej „Carl Hampeln”.
- ²⁶ *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778*, t. I, Warszawa 1963, s. 422.
- ²⁷ Jest to *Notta* z datą 14 lutego z niewidocznym oznaczeniem roku. Z porównania formy dokumentu z rachunkami datowanymi na połowę lat siedemdziesiątych należy założyć, że chodzi o lata 1775–1777. Zob. AGAD, Archiwum Popielów, syg. 231, k. 329.
- ²⁸ *Dziennik Handlowy i Ekonomiczny*, Warszawa 1788, t. I, s. 488–491, za B. Maszkowska, *Z dziejów...*, s. 68–69.
- ²⁹ Mebel poddano konserwacji w firmie Square Drop, fine art conservation lab.
- ³⁰ Komody konserwowano w pracowni Fundacji Ochrony Mebli Zabytkowych oraz Dziedzictwa Kultury D.O.M.

Streszczenie

Biały Dom w Łazienkach Królewskich zbudowany został jako pawilon parkowy pełniący rolę domu gościnnego dla osób najbliższych królowi. Na artystyczny efekt zachowanych wewnątrz reprezentacyjnego apartamentu parterowego składają się: malarskie dekoracje ścian oraz częściowo zachowane oryginalne meble z malarskimi imitacjami porcelanowych plaket, a także meble rzeźbione i pozłacane. Meble ozdobione malarskimi plaketami nie zostały jak sądzono wykonane w warsztatach królewskich, lecz wszystko wskazuje na to, że zostały zakupione jako paryskie w warszawskim magazynie luksusowego wyposażenia wewnątrz Karola Hampelna. Nie jest jednak wykluczone, że meble te są wykonanymi na miejscu kopiami mebli francuskich. W latach 2017–2019 oryginalne meble z połowy lat siedemdziesiątych XVIII wieku poddano konserwacji w ramach najpełniejszego w historii kompleksowego remontu konserwatorskiego Białego Domu.

Abstract

The White Pavilion in the Royal Łazienki Museum was built as a garden pavilion to serve as a guest house for the people closest to the king. The artistic effect in the preserved interiors of the stately ground-floor apartment is created by: the painting wall decorations and the partially preserved original furniture with painted imitations of porcelain plaques, as well as carved and gilded furniture. Contrary to popular belief, the furniture decorated with painted plaques was not made in the royal workshop, but seems to have been purchased as Parisian import in the Warsaw store selling luxurious interior furnishings, owned by Karol Hampeln. However, it cannot be ruled out that the pieces of furniture are locally made copies of the French originals. In the years 2017–2019, the original furniture from the mid-1670s underwent the conservation treatment within the most complete conservation renovation of the White Pavilion in history.

BIAŁY DOM W ŁAZIENKACH KRÓLEWSKICH W WARSZAWIE

www.archaios.pl

art'real

BTM
DR JURKIEWICZ
BADANIA · TECHNOLOGIE · MATERIAŁY

www.btmjurkiewicz.pl

castellum

www.castellum.pl

www.trojanowscy.krasnik.pl

FIRMA KONSERWATORSKA
PIOTR BIAŁKO
ZABYTKI MALARSTWA
RZEŻBY ARCHITEKTURY

www.fkpb.pl

www.dolinapalacow.pl

DYSKRET

www.dyskret.com.pl

INSEKT POL
Dezynfekcja - Dezynsekcja - Deratyzacja - Ozonowanie

www.insektpol.pl

Farby
KABE

www.farbykabe.pl

KEIM

www.keim.com.pl

Kingspan
Insulation

www.kingspaninsulation.pl

MIK
MIĘDZYUCZELNIANY INSTYTUT KONSERWACJI
I RESTAURACJI DZIEŁ SZTUKI

www.mik.edu.pl

RECTOR
SYSTEMY STROPOWE

www.rector.pl

RESTAURO

www.restauro.pl

www.zamek-gniew.pl

PROTEMPUS
pracownia digitalizacji

www.pro-tempus.pl

VisBud
PROJEKT

www.visbud-projekt.pl

**CZŁONKOWIE
WSPIERAJĄCY SKZ**